

ЕРМЕК ҚОНАРБАЕВ

миек

Қонарбаев Ермек.
К 35 Тиек: Әңгімелер жинағы.— Алматы: Жалын,
1980.— 192 бет.

Жас жазушы Ермек Қонарбаевтың 1969 жылы «Түйгі от», 1977 жылы «Жол басы» атты әңгіме жинақтары жарық көрді. Назарларыңызға ұсынылып отырған автордың үшінші кітабы да тұтастай алғанда шағын әңгімелерден тұрады. Ол ауыл адамдарының бүгінгі жақсы тұрмысы мен жарқын келбетін өрнектеуге деген игі талпынысымен қуантады.

Қаз 2

К $\frac{70303-11}{408(05)-80}$ 111-80 — 4702230200

© «Жалын» баспасы — 1980

Төрт жыл бұрын түлеп ұшқан мектебіме мұғалімдік дипломмен оралған кезім. Күш-қуат мол, білім дежетерлік. Қандай тапсырмаға жексе де жылпылдап тұрамын. Алғашқы айлардың қызығы мен қуанышы әлі басылып болмаған шақ. Өртше қаулаған қалпың, лаулап жана бергің келеді. Тіпті кейде ол-пұл қағазбен түртініп үйде отырып қалсам, дүниеде осындай тыныштық сәт болатынына таң қалғандайсың.

— Аға, өзің қандай тамаша билейсің, біздің балаларға да үйретсеңші,— дегені ғой.

Осы сөз түрткі болды — директорға өзім ұсыныс жасап, би үйірмесі ұйымдастырылатынын жарияладым. Белгіленген уақытта мектептің кең залы жоғарғы класс жеткіншектеріне толып кетті. Мен бір сиқырлы дүниеге бастап апаратындай ішіп-жеп, көздерін менен алмайды.

Әп-сәтте қыздарды бір қатар тізіп қойдым да, оларға қарама-қарсы ер балаларды орналастырдым. Өзім залдың дәл ортасында салбыраған үлкен шоғыр люстраның астына келіп тұрып, кіріспе сөзімді бастадым.

— Би құдіреті вальсте,— деген алғашқы сөзден кейінақ би атты ғаламаттың қыры мен сырын біраз жыр еттім.

Мұнан соң биге шақыру тәртібін көрсеттім:

— Әрине билесең де билейсің, билемесең де билейсің деп білектен шап беріп, дырылдата жөнелмейсің,— деп бір күлдіріп алдым.

Осы кезде:

— Мұғалім, тезірек биге кірісейік те, өйтпесе интернатта отбой боп қалады,— деді біреу.

Сыңғырлаған дауыс шыққан жаққа қарасам, оныншы класта оқитын Мәнсия екен. Тайсалмай қарайды. Екі көзі жайнаған шоқтай. Қынама бел, ұзын етекті, делбегей, гүлді көйлек киген скен. Мектепте күнделікті киетін формалы қоңыр көйлекпен келген басқа қыздардың ортасында мынау келіс ерекше.

«Отбой боп қаладыңыз» әсері ме, әлде Мәнсияның шапшаң тілегі ме, әйтеуір вальс үйренуді лезде бастап кеттік. Мұндай жаңалыққа, би атты әсемдікке ынтызар бала көңіл құдіретті күш емес пе, ә дегеннен-ақ бидің өзіндік тәртібі, жүйесі бар жүрістеріне құлшына кірісті. Біріне-бірі көрсетеді, бірі-бірі түзетеді. Кей жерлерін менен келіп анықтайды.

Топ баланың ішінен маған Мәнсияның аяқ алысы, икемі өзгешелеу көріне берді. Жәй жүргенде де аяқты бидегідей қалқыта басады екен. Әлде гүлді көйлегімен көлбеңдеп көзге түсе бере ме, әйтеуір менің көзім де соны тауып ала береді.

Вальстің аттамдары мен дөңгеленісіне бір шама жаттығып болды-ау деген кезде, енді музыкамен билейтінімізді хабарладым. «Міне, аяқты былай алу керек»,— деп Мәнсияны ортаға шақырдым да, ұзын залды бойлай дөңгеленіп кеттік. Сүйірік саусақтарың қайқитып, алақанын қымсынбастан-ақ менің алақанымға сәңдеп жатқызды, тартыншақтамай, депесін еркін, кісіге жақын ұстайды.

— Өзің үйреніп қалыпсың ғой,— дедім.

— Биыл жаз қалада туыстарыма барғанда, паркте көргенім бар,— дейді ол жымып.

Осылай залды бір айналып, енді ерікті балалардың өзіне бердім. Музыка шалқып, залды кернеп тұр. Екеу-екеу теңселген бишілерге қарап тұрып, студенттік шақ еске түседі. Албырт көңіл қалау еткен қызбен алғаш танысқан кеш... Ол анадай жерде сұлық қана отырды. Қымсына басып мен бардым. Биге шақырдым. Екі бетіне қан ойнап шыға келді де, маған жалт қарады. Сөйтіп таныстық басталды. Сол жолы би жеңгетайлық жасап, дәнекер болып еді-ау... «Би білмесем, бұл дүние қызығынан мақрұм қалғап екенмін-ау»— деп ойлап едім сонда...

— Мұғалім, балалар тағы бір көрсетіп жіберсе дейді...

Әлгі бір елестен селт етіп залға қарасам, қарсы алдымда екі беті алаулап Мәнсия тұр. Сіріңкені жағып жіберсе, тұтанып кетердей. Ләм деместен билей жөнелдік.

— Сізбен билеген сондай жеңіл. Әдемі ырғаласыз,— дейді ол.

— Жаттыққан соң бәрің де солай билейтін боласыздар,— деймін мен.

— Біздің балалар доғал. Аяғымды жаныштап бітті,— деп Мәнсия майыса күледі.

Күлгенде көзі тіпті от шаша жайнап кетеді екен.

Билеп жүрміз. Залды бір дөңгелеп өтіп, екінші айналымға кетіп қалыппыз. Балалар өзара күбір-күбір, екеуара, үшеуара сөзге кіріскен. Көздерімен бізді нұсқайды. «Біздің аяқ алысымызды аңдап би ырғағын іштей жаттап тұргандары ғой,— деп ойлаймын. Балалардың көз қарастары өзгеше ұғымды аңғартып тұр-ау дейді көлденең бір түйсүк. Әйтсе де оған мән беруге ықылас жоқ. Би әуені мен балғын Мәнсияның әдемі де нәзік қозғалыстары тәнті етіп алған.

Қанша дегенмен, мұның да шегі бар. Келесі кезек тағы балалардың өзіне берілді. Шеткерірек барып, қарап тұрмын. Байқаймын, өзімен кластас бір баламен билеп жүр-

ген Мәнсиянің серіктесімен жөні келетін емес. Әрі аттап, бері аттап, тоқтай қалады да, ол жалғыз өзі шыр көбелек айналып, би тактыларын көрсетеді. Сөйтеді де, әлгі баланың аш белінен ұстай алып, биге икемдеп, қайта сүйрей жөнеледі. Бірақ Мәнсиянің құлшынған ниеті мен құлпырған келбетіне балаң жігіттің ыңғайы орналаспайды. Бірғалып кетудің орнына кібіртіктеп, бір қалыпты дөңгелене жөнелудің орнына аттап-бұттап, аяқ алысынан жаңыла береді. Ақыры Мәнсия қолды бір сілтеп, серігін ортада қалдырған күйі шетке шыға келді. Өкпелеген жас баладай бұртиып алған. Жалт етіп маған бір қарады да төмен тұқырды.

Бұл екі арада біраз уақыт өтіп кетіпті. Баурап алған музыка бойынды бір балқытса, өз құрсауынан жуырмаңда босата қояр ма. Сонда да бүгінгі сабақты тәмамдау керек. Осыны ескертіп, қоштасар алдында тағы бір пысықтамақ ниетпен би дегенге басқалардан гөрі ұғымтал көрініп қалған Мәнсияға қарай беттей бердім. Сөйткенімше мені:

— Аға!— деген дауыс кілт тоқтатты.

Жалт қарасам, Нәзкен жеңімнен тартып тұр:

— Аға, маған дұрыстап көрсетіп жіберші,— деді басқаларға естірте.

«Қазақ вальсімен» теңселіп, билей жөнелдік. Қарындасыма үйде үйретіп қойғам. Аяқ алысымыз саябырси бастаған бір сәтте:

— Сен неге Мәнсиямен әлсін-әлсі билей бересің?— деп ол құлағыма сыбырлады. — Біртүрлі... оғаш. Сен мұғалім емессің бе!

...«Қырық үйден тыйым»...— дедім өзіме өзім. Тежеусіз кете беретін лепірме сезім арнасына қайта түскендей. Бұл күнгі би осымен аяқталды...

Қыстың ерте түскен іңір қараңғылығымен бірге Ержанның үйіне бір көңілсіздік кіре қалды.

Малшы баласы Серік ферма басынан келісімен, домбырасын жібек лентамен ноқталап әлек. «Осы қыста көше қыдырып, ән айта ма екен?»— деп мұнысын ұнатпай, іштей қыжыртса да, дыбыстап ештеңе демей, әкесі отыр өзімен-өзі.

Айналы серванттың жанына орналасқан Биғайша түбіт түтіп, ақ ұлпаның ортасына көміліп, іс үстінде.

Диванға жастықсыз көсіле кеткен Ержан:

— Япырай, ә?— деді де аунап түсті.

Сол сол-ақ екен Биғайша да:

— Ештеңе жоқ, желікпе, желікпе,— деп бір нықтып тастады,— бір үйге бір домбырашы жетеді. Шошаңдама!

— Парторг бала ренжиді-ау енді,— деді Ержан біраз үзілістен кейін.

— Ренжімейді. Үйіңнен бір домбырашы үйретіп шығардың. Өзің де біразды шарлап, ойға-қырға шалтын. Домбыраның жетегімен біраз серілепдің. Енді жетеді. Бұдан былайғынды мен тыңдап отырсам да қанағат.

— Япырай, ә!— деп Ержан әрі аунап түсті.

Түбітті бұрқыратып отырған қалпы Биғайша сөзін соза түсті. Бүгінгі кештің қожасы өзі, тартынбай сөйлейді:

— Бүгінге дейін бетіңнен қақсам түү бетіне де. Қырықтың бесеуінен астың. Өмірдің жарты жолы. Әлі күнгі қылтыңдап, жаспен жас боп жыртыңдай бермекші, бетім-ау. Сақалы сапсынып, шал боп селкілдегенше қылжақтамақ. О тоба, мұндайды да көреді екенбіз...

Бұдан әріге шыдамаса керек:

— Өй, шалы неменесі осының! Қырықтан асқан шал бола ма екен?— деп Ержан диванды селкілдете түргелді.

Ығатын әйел жоқ:

— Отыр әрі әулекіленбей!— деп бір-ақ қақты.

— Қап, мынаны-ай, ә!— дегеннен басқа айтары жоқ
Ержан сұлық отырып қалды.

Бұл төңіректе ол атақты домбырашы. Совхоздың домбырашылар оркестрін талай жылдан бері өрден-өрге сүйрелеп жүрген осы Ержан. Сол дағдымен аудандық байқауға бүгін дайындық бастауды ұйғарып, уақытын белгілеп қойған. Енді өзі ойда жоқта үй тұтқыны халінде, жіпсіз байлаулы.

Манадан бергі әнгімнің ыңғайы насырға шауып тұрғанын сезген Серік енді әкесіне қол ұшын беру қамына кірісті. Киініп, домбырасын қорабына салып алды да:

— Папа, немене енді, қалдың ба?— деп, шешесіне байқатпай көзін қысып қалды.

Сонсын әкесінің ілулі домбырасына ымдап көз тастады да, басын изеп, есікті нұсқады.

Бір сәт аңырып отырып, баласының ойлап тұрған әрекетін түсіне қалған Ержан кенет мұңды дауыспен зарлай жөнелді:

— Уа, дүние, өткен күн,

Кәрілік қуып жеткен күн.

Қара бура қартайып,

Жар басына шөккен күн,— деп сарнап-сарнап басын шайқады,— Иә, қалған екен менен бұл қызық. Мә, әкет мына домбыраны. Қолы жүйрік біреуіне ұстатарсың. Кәрі дос барсын солай. Қарап отырып құса боп, ауруға шалдығарым жоқ. Тыылдым енді.

Безілдеп жүріп домбыраны Серікке ұстатты, қимастықпен сипап-сипап қояды.

Өзге түгіл Серікке де ұстатпай әспеттейтін күй аспабынан оп-оңай құтыла салмақшы боп тұрған күйеуінің халіне танданған Биғайша:

— Әй, о несі? Ара-тұра үйде тыңқылдатсаң да тұрсын. Сенен ақы сұрай ма ол?!— деп қалды.

Әйелінің біршама босаңсығанын сезді де, Ержан қа-
тулы:

— Жоқ, құр күйігіне өртенгенше көзімнен таса бол-
сын,— деді де «зытсаншы жылдам» дегендей баласын
итере нұқып қалды.

Екі домбыраны қапсыра құшақтап, Серік шығып жү-
ре берді.

Үй ішін үнсіздік басты.

Домбыра кетті. Енді бұл құрсаудан Ержанның өзі
күтқарылуы керек. Репетиция басталғанша бір сағат
уақыт бар. Осы үйден Биғайшаны қалай шығарып жібе-
рудің амалын қарастырып, диванның арқасына бетін
берген қалпы, тапжылмай жатыр.

Әлден уақытта:

— Сен есуас болмасаң, тындашы өзің,— деді Биғай-
ша,— анау домбырашылардың ішінде Салиқаның да қы-
зы бар ғой. Біздің Серікжанның сол баламен сөзі бар деп
естимін. Жастардың өзара әзілі, сыбыр-күбірі болады.
Сонда көзің бажырайып, сен де отырмақпысың? Мына
алпақ түбітті өзіме аялап әлекке түсіп жүр дейсің бе.
Қазір ақ түбіт шәлі мода дейді. Келінге арнап тоқып
қоям.

Ержанда үн жоқ. Әйелінің келін жөніндегі жоспары
бұған да ұнайды. Бірақ дәл қазір бар есі-дерті Серік-
жан әкеткен домбыраға жету. «Аһ» дегенде көкірегі қарс
айрылды. Осынысынан шошынып қалған Биғайша:

— Өй, жаманат шақырмай бері қарап жатшы, жар-
қыным. Үнілемек түгіл жай түсірсең де, теріс қарамашы,
ырымға жаман,— деп түбітті былай ысырып, орнынан
тұрды.

Газ плитаға келіп, сірінкені сылдыратты:

— Шәй қояйын. Жүз грамм бірдеңе ішуші ме ең?

— Өзіне!— деп одырая түрекелді Ержан,— онан да
көршіден бір атым насыбай әкеп бер. Енді сол өнерді
үйреніп, шырт-шырт түкіріп жатайын!

Күйеуіне карап тұрып-тұрып Бигайша мырс етіп күліп жіберді:

— Жә, болды күйтұрқыланбай. Киін әрі,— деді соңсын,— Қырық жыл сырлас болған домбыранды біреуге ұстатып қойып сен жатпассың. Мұржадан шықсаң да кетерсің. Есінде болсын: келін болар балаға ерекшелеп үйрет. Өз тойларында Серікжан екеуі қосылып, күй тартатын болсын!

Ержан шок басқандай атып тұрды. Асығыс-үсігіс киінген қалпы шығар есікке жете беріп:

— Енді болмағанда өзім-ақ кетуге жақын едім,— деді де жып етіп шыға жөнелді.

БАЛЫҚСЫЗ КӨЛ

Серік кетемін деумен кетіп тынды. Малың, жаның, дүниссін үш машинаға тиіп алып, аттанғаны жаңа ғана. Кедір-бұдыр резина жерден қопарып, көкке көтерген шаң сейіліп те үлгере қойған жоқ. Сөнген шаланың бықсығандай буалдыр ішінде «шынымен кеткені ме?» деген Беріктің қимастық сұрағы да ілініп тұр. Көше қалтарысынап бұрыла беріп қылт еткен соңғы машинаның ілгері зырылдаған күшеншек үні әрман асты да «кеткені ғой» деген түйсік-жауап бері оралды.

Селтініп әлі тұрған Берікке келіншегі:

— Жұрт аңтарылып, саған карап тұр, серпілсеңші,— деп жеңінен тарта сыбырлады.

Бұл есік алдындағы ұзынша орындыққа келіп отырғанда, сонысын тосып тұрған көршілер де тарай бастады.

— Бір есеп туыспен алыстан сыйласқан да жөн.

— Қайда жүрсе де аман болсын, өріс қой.

— Шаруа, шаруа деп үйден көп ұзамаушы едің, інінді сағынғанда бой жазып, қыдырыстап келуге сылтау болды.

Бұл — көршілердің Берікке қалдырып кетіп жатқан жұбату сөздері.

Осылай бытырасқан жұрттың соңын ала, Берік үй алдындағы көлге тартты.

Суы әжептәуір тартылып кеткен сортаң көлдің толқыны қыбыр-қыбыр өнімсіз ұмтылысып созылған жылжып келіп, жиекке сылқ ете түседі де, еріншектеу, кібіртіктеп кері қайтады. Тулатып, ұрғылап тұрған жойқын күш жоқ. Дәл қазіргі Беріктің көңіл күйіндей енжар, селсоқ кейіпте.

Жиекте қаңтарулы тұрған қайықты шыпжырынан босатып алып, ол көл бетіне шықты. Бойды бір сергітіп алайын дегендей ескекті құлаштай-құлаштай салып, орта тұсқа ә дегенше жетіп келді. Біртіндеп тоқтай қалған қайықты толқын жағаға қарай бұрды.

Беріктің көзі інісінің үйін тауып алды. Терезелері тақтаймен айқыш-ұйқыш шегеленген. Бергі қабырғада «үй сатылады» деп ұзыннан-ұзақ тіркескен жазуды көзі жетпесе де, көңілімен оқып тұр. Ағайынды скеуі тізе қосып, бөрсенеден қиып салған екі үйдің бірі енді жабық. Қаңырап қалды деген осы екен.

Ағалы-інілі тетелес Берік, Серік жұрт аузына ілігіп кетіп еді. Бірі шофер, бірі тракторшы, бір-біріне қайырымды. Шаруаларын әжептәуір құрастырып тастаған. Отын-шөп дегенді трактормен тасыса, қонақтап, қыдырыстап баратын жерге машинамен бірге жүріп, басқаға тәуелсіз, берекелі тұрмысқа кенеле бастаған кездері. Араларында бір-ақ жас айырмашылық болса да, Серіктің келіншегі Берікті «ағалап», келіндік жолмен сызылып тұрушы еді. Балалары қосыла кетіп, ойынды соққанда, екі үйдің алды бір базар.

Осының бәрі, міне, қазір, бір ғана сәтте сап болды. «Келін үгіттеп, төркініне әкетті» дерлік те дәлел жоқ, көшкен жақтары мүлде басқа. Сыр бермей, мықтымышып, жайрандаған раймен аттанып бара жатса да,

кабинаға отыра бергенде, Серіктің көзінен жылт еткен тамшы жасты Берік аңғарып қалды...

Шолп еткен дыбысқа селт еткен Берік «Балық па екен?» деп бір сәт аңтарыла ойланып қалды. Бірақ ізінше ескектердің екі қолда тынымсыз ойнап тұрғанын көріп, шолпылдың себебін аңғарды. Бұл көлде осы қыстан бері балық атты тіршіліктің жоғы есіне қайта түсті.

Балықсыз көл... Осынша шалқар айдынға бұдан артық жаза бар ма екен? Серіктің бұл арадан көшу себебінің де бір ұшы осында.

Бір кездерде есік алдына шыға келіп, шырт еткізген түкірігін су бетіне жәтіп тұратын. Көл кемері бұл күндері жарқабақтанып көше жақта қалған да, тартылған су көзге түспес қимылмен жыл сайын кейін жылжып берген. Ат шаптырым құмдақ жер жалаңаштанып шыға келгенін жұрт назары жаңа аңғарғандай. Шешіне салып, дәл жиекке күмп ете түсетін тереңдік жоқ, суды кіндіктен асыру үшін біраз жер кешіп, тік жүріп барасың. Балалар «мынау ғажап пляж болды» деп ашық құмдаққа қуаныса, үлкендер «Тереңкөл атанған айдынымыз кеміп қалды-ау» деп бас шайқасатын. Сол күдік көз алдында шыңға айналып, биылғы жылы көлдің балығы құрып кетуімен тынды. «Суы тайыздаған соң, балыққа ауа жетпеген, көл түбіне өсімдік, шөптер көп шығып, қалыңдаған, соның бәрі алабұғаның тіршілігін қиындатқан» десті білетіндер.

Таң алақөбеден, жұмыстан кейін, жексенбі күндері көл бетінде жыпырлап қонақтай қалатын жүз шақты қайық бұл күндері жиекте байлаулы жүйріктей, күн көзіне қақталып, жерге терең сіңірілген бір-бір темірге телміріп, қатар түзеген.

Осы жүдеу көрініске қатты қиналғандардың бірі Серік еді. Әккі балықшылығына бағып:

— Балық ауламаған соң енді бұл арада күнкөрістің қызығы да жоқ! — деген сөз соныкі.

Шофер болған сон, анда-мында барып келіп жүретін Серік содан бері таңырқағыш, талғампаз бір мінез шығара бастаған.

— «Тереңсай» совхозыныкіне қарағанда, біздің клуб жер кепе деп келді бірде.

— «Заря» совхозында құрылыс бізден он есе артық. Екі көше жана үйлерді қатарлап тастапты,— деп мақтады келесіде.

«Біздегідей құдық құлағын бұрап жатпайды, «Октябрь» совхозында су қаладағыдай үйдің ішіне өзі келіп тұр.

Көшелеріне қаладағы сияқты плафонды жарық орнатқан, айсыз түнде самаладай жап-жарық. Біздегідей жарты көше түнекке қамалып, бағана бастары қанырап бос тұрған жоқ»,— деген сияқты салыстырулары жиілеп бара жатты.

Соңғы бірде:

— Қалаға жақын Бескөл совхозындағылардың телевизоры тіпті анық көрсетеді екен. Біздегідей бұлдыр-бұлдыр, сызық-сызық емес деп келіп еді.

Ақыры сол телевизоры анық көрсететін жаққа көшіп тынды.

Берік бір ретте онымен қызылшеке боп дауласқан-ды:

— Бүгіндері жер кепедей көрініп тұрған клуб, анау төрт жүз орындық мектеп үйі көп жыл бұрын заңғара құрылыс еді. Тың игерушілер лек-лсгімен келгенде, оларға баспана беру үшін, екі-үш бөлмелі шағын үйлер жөпелдете салынып қалғаны рас. Көшелердің еңсесін солар басып, бүгінгі талғамға деңгейлеспей, сәнін бұзып тұруы да мүмкін. Келешек жеті жүз бала бір мезгілде оқитын мектеп, мың кісі жинасан сиып кететін мәдениет сарайын бастамақ жоспарды естіп жүрсің. Асыққанмен бәрі бір күнде бола қоя ма?

— Ойбай-ау, өзіміз міне қырыққа келіп қалдық. Бұл жарты ғұмырын. Мен пенсияға шыққанша Сарай салынады екен деп тосып отырам ба. Онан да сондай Сарайы

бар жерлердің дәмін татып, жасырақ кезде жүрін қалу керек,— болды қарсы дау.

— Үй салып кіргелі екі-үш-ақ жыл болды, біраз қызықтамайсың ба?— дегенде:

— Бескөлде мемлекет үйіне түсем, мына үйді сатам. Ақшасына машина алам,— деді Серік.

Бұрыннап басталған көл апаты бірер күнде-ақ жария болды. Алдымен қыстыкүні тайыз жерден ойыла салған суатқа балық кептеліп, жекеменшік сиырлары мүйізің шайқап шыға келгенде ғана осыған көз жетті. Онан соң көктемгі өкпек желмен шиыршық атқан толқын өлі алабұғаларды жарқ-жүрқ еткізіп жағаға лықсыта бастады. Денесін өлімтікпен арылтайын дегендей. Тіпті совхоз басшылары машиналарға күректен артқызып, шошқалардың бір жұмалық көрегін айырып та қалды.

— Балығы кетті — көл бітті,— деп қалды Серік сонда. Сол күзден бастап «көшемін де кетемін» жиілей түсті...

Ана шеті мен мына шеті он шақты шақырымдай жерді иемденіп жатқан Тереңкөлдің семіз алабұғасы әрі тамақ, әрі ермек болатын. Соғым етінен мезі боп, «жылқы еті жоқ жаққа көшпесек» деп қалжындайтын шалғай ауылдың жігіттері балық етін таңсықсырап соғып кетіп те жүретін.

Шеңберін әдейі циркульмен ойып алғандай, дөп-дөңгелек көлдің бетін қысқы суықта да жайлап алатын балықұмарлар бұл күнде тиылған.

Мұндағы балық жоққа айналғалы Тереңкөлге деген үйірсектік шектелді. «Бағанаты көліне кеттік. Жалтыр көліне тарттық»,— деп кәнігі балықшылар енді кәсіптерін басқа жаққа аударып, жүйрік көлігі барлар алыс тұстарға жөнкіле бастады.

Осы көшкін Берікті секем алғызды. «Тозған тымақтай лақтыра салатын көл ойыншық па? Бір әрекет жасау керек қой»,— деген оймен біршама жұртты ұйымдастырып та жүр. Әйтеуір босқа қарап отырмаудың қаракеті-

мен бульдозер жүргізіп, қар суы іркілген жерлерден жыра қалап, көлге қарай ұмтылта, тарам-тарам жол да салды.

Әлі есінде... Сол күні хал-қадерінше қимылдап жүрген бұлардың қасына зу етіп келіп, жатаған «Жигули» тоқтай қалды.

— Уау, көлдерің құрыды деседі ғой, рас па?— дей келді бірден.

Амандығы осы. Қойқаңдай басып, бері беттеп келе жатыр еді.

— Машинаға қайта мінсен...— деген Беріктің сұсты жүзі кілт тоқтатты.

Жолаушының Тереңкөл апатын жаңа ғана естіп келген сыңайы бар. Сонда да түрпідей сөзі жүректі тырнайды. Аңырып тұрған жолаушыны Берік шынтағымен көтере-мөтере машинасына қарай дедектете жөнелді.

— Басқа көлдердің адресін білуші ме едіңіз?

— Е, білмегенде... су құрып қалды деп тұрсың ба?

— Енедеше тарт, жөнкіле бер, көшпелі балықшы.

Берік сыртынан серпе жапқан есік сарт етті.—«Жигули» сырғып жүре берді. Түтіккен қалпы түкірініп бері беттей бергенде, Серіктің жүзінде біртүрлі жұмбақ кейіппен күлкі ойнап тұрғанын байқады.

— Мұндайдың нешеуін қуып тауысасың?— деп тұр екен.

— Бәрінен де «көлдерің» деп нығыздағаны батты сөлтіктің. Шетелден келгендей,— деді Берік күйінішті дауыспен.

«Осы не күлкі?» дегендей Серіктің түріне қарап еді, ол теріс айналып бара жатыр екен.

— Не десе де, аннан жырып, мыннан жырып әкеп қосқан тамшы суға бұл көл байи қояр деймісін. Бірер жылда томар-томар болып, түбі бір-ақ шыққанын көрерсің,— деп күңкілдеп барады.

Сонда Берік бұл араға Серік шын ниетімен келмеге-

нін ұқты. Не ұялғаннан, не қаймыққаннан жүрген ғой деп түйді. Осы түйсік жанына батты.

«Тереңкөл құрып кетпесін» деп Берік аудандық газетке мақала жазғанда, Серік:

— Құрыған көлді тілге тиек етіп, қаламақы алуға қызыққан екен дейді ғой жұрт,— деп ескертпе жасады.

Бұрын байқалмаған бір кекесін жүзінде ойнап тұрды. Қалай дегенмен балықсыз көлден безіне салуға Берік бармады. Сатқындық сияқты көрінді. Аудандағы балыққа қамқоршы инспекциямен ақылдаса жүріп, су түбіндегі қалың шөпті жеп құртатын балық түрінің ұрығын көлге дарытысты. Кейбір қарттардың ақылымен көктемде табан балық әкеліп жіберді. «Су тартылғанда, шалшыққа кіріп кетіп те күнелтеді» деп мақтаған соң, алыссып-бай, сондай балығы бар суларға барып келіп жүрді. «Көлімізді сақтап қалайық» деген әрекетке бағышталған жоспарлары да көп, осыған орайласар жолдастары да көбейіп келеді. Осының бәрі өз көңіліне тірек.

Мана Берік аттанарда:

— Балық аулауға келіп тұр,— деп қалды баяғы әдетпен.

— Балығы жоқ көлге кім қармақ салмақшы?— деп Серік оқыс бұрылды.

— Балық болады,— деді Берік. Ол көл бетінде ұзақ отырды. Шоршып ойнаған балық тіршілігі қайта басталса, көшіп кеткен інісі қайта оралып келетіндей.

Беріктің көңіл күйіне ортақтасқандай, көл кеудесімен қайықты қозғап, «мен бармын» деген белгісін беріп қояды.

Тапсырманың мазмұны күмәнді болғанмен, әке сөзін екі етіп көрмеген балаң жігіт Базкен салт мініп, жолға шыққан.

Сол бетінде ол Есілді жиектей қоныстаған бір ауылға келген. Бар жұмысы — домбыраға тиек боларлық Есіл талын сұрап әкелу. Әкесі қайталап айтқан — тек қана Есіл талы.

Сұрастыра келе, сол төңіректегі орман-тоғай күзетшісін тауып алды. Онысы бояудан шыққандай жирен біреу екен, бір топ оқушы баламен көлеңкеде карта соғып отыр. Аты Жапас екен демесең, өзінше әжептәуір. Маңқия қарайды. Бар адамгершілігі танаудың үшінде. Түймессіз жеңі салақтаған нейлон көйлекке кара галстук тағып алыпты. Жас шамасы «жастықтың соңын шалғанмен», кәріліктің алдына әлі жете қоймаған қырықтың ар жақ, бер жағы дегендейін қырқылжың мөлшерде.

Бала жігіттің туралап айтқан шаруасын естігенде, «осының есі дұрыс па» дегендей, шақырая бір қарап алды да, серіктеріне бұрылды:

— Сендер не естідіңдер?

— Түк естігеміз жоқ.

— Сендер не көрдіңдер?

— Түк көргеміз жоқ.

— Дұрыс. Бірер сағаттан кейін осы жерде түйісеміз.

Қазір бытырандар.

Балаларды осылай пысықтап жіберісімен Базкенге:

— Қайталап айтшы?— деді.

— Есілдің талынан жонған тиек орнықты әрі берік келеді деген соң, өзіңізге келіп едім. Тал кесіп алуға рұқсат сұрайын деп.

— Жүр, үйге кіріп сөйлесейік. Атыңды қораға байла көзтүрткі қылмай.

Осы нұсқауды бере сала өзі үйге кіріп кетті. Базкен

келгенде, стол үстінде нан, май, бір шыны арак жасаулы түр.

— Ал, кәне, танысып алайық. Ағайын — туғанында дөксейлер бар ма?— деді Жапас.

— Дөкейі немене?

— Дөкейді білмейсің ә? Онда жоқ болғаны да. Уқалауға оңай екенсің... Әкең бар ма?

— Бар. Пенсияда. Бір кездерде ҚазЦИКке мүше болғам деп отырады.

— ҚазЦИК-ке мүшең қазіргіше Жоғарғы Советке депутат деген сөз ғой. Жә, пенсиядағы шал немді қиратар дейсің. Ағаң бар ма?

— Өлеңші, ақын ағам бар еді. Былтыр қайтыс болған.

— Е, «өлі арыстаннан тірі тышқан артық» деген, шырағым. А — кей!

Осынысына түсіне алмай қалған Базкен:

— Әкем деп қайтесіз мені, өзіңізден әлде қайда кішімін ғой, дегенде; анау сықылықтап күлді.

— Баяғыда бір сегізжылдықта ағылшын тілінен сабақ бергем. Содан есте қалған сөз жұрнағы ғой. О кей, жақсы, айналдыруға болады деген сөз.

Ыстық суга бір қайнап шыққан балық көзіндей сортаң жанарын Жапас столдағы тағамға аударды да, келіншегіне:

— Әй, мыналарды жинап ал,— деді.

Өзі:

— Біразырақ тыныс ала қояйын,— деп сықырлауық диванға сылқ ете түсті.

— Ойбай-ау, ағай, менің өтінішім.— деп Базкен күмілжіп қалғанда:

— Е, айтпақшы, сен тиектік тал сұраған екенсің ғой,— деп қайта түзеліп отырды. — Кәне, өнеріңді көрейін, тартшы ана домбыраны.

Базкен бір күйді енді биіктей бергенде, Жапас домбыраны жұлып алды:

— Мұны былай бұрау керек,— деп «Елімайды» саба-
лай жөнелді де, кілт тоқтап қайта Базкенге ұсынды,—
Кәне, әу деп жібер.

Біршама жөндем үні бар Базкен домбыраның жете-
леуімен шырқай жөнелгенде:

— Тұра тұр, тұра тұр,— деп Жапас жабыса кетті,—
мына бір пернесін түзсп жіберейін.

Бұдан кейін әнде жұмысы болған жоқ, саландаған
саусақтарымен домбыра бетін көсеп-көсеп өтті де, сал-
дыр еткізіп, стол шетіне сүйей салды.

— Сен осы шынымен тиекке тал сұрайсың ба?— деді
сонсын.

— Шынымен.

— Қой...

— Рас айтам.

— Сықпыртасың қу бала. Қайлалап, тиекті сылтау-
ратып, менің қарамағымдағы тоғайға кіріп алып, түзу-
түзуінен отайын дейсің ғой.

— Ондай ойымда болса бұйыртпасын.

— Тәк, тәк... Обшым былай келісейік. Мен саған ти-
ектік ағаш беруге принципінде қарсы емеспін. Асықпа.
Оншақты күннен кейін қайта кел. Оған дейін мен қабыр-
ғаммен ақылдасайын.

Шаруа бітпейтінін сезген Базкен есіктен шыға бер-
генде, Жапас қайта шақырып алды:

— Өз-бетіңмен тиіссең, штраф саламын. Мынаны
көрдің бе?— деп шекесін пұсқады.

Әлгі екі ортада орман күзетшілігін дәлелдейтін оқалы
фуражқасын киіп алған екен. Тесігі түйменің көлеміндей
ғана маймақ танауы әнтек көтеріліп қапты.

...Үйіне оралған Базкен осының бәрін дәттегенде,
әкесі:

— Тиек деген сылтауым ғана, балам. Оны мүйізден
де істеп қойдым. Жассың ғой, қалпақ астында қамшып
жүріп жатқан осындайларды да біле жүрсің дегенім
еді,— деп жымыды.

Трактордың кабинасында екеу. Бірі — тракторшы Жақсылық, екіншісі — шөпші Майқара. Жақсылық — жиырмадағы жігіт. Майқара қырыққа келіп қалған. Жақсылық дөңгелек болбыр бетті, тамағында сәл тыртық дағы бар. Майқара бет терісі сүйекпен сүйек боп жабысқан жылтыр қара. Жақсылықтың көзқарасы байсалды. Майқараның көзі бүкіл әлемді қармап алғысы келгендей тынымсыз, ашқарақ.

Екеуі де үнсіз.

Жақсылық көп сөйлемейтін тымырық мінезді, доғал жігіт. Майқара болса әшейінде сөзшең болғанымен, Жақсылықпен әңгіме шертісуге кемсінеді. Баласынады. Оның үстіне келе жатқан шаруасына мазасызданып, тықыршуда. Жақсылық та бір жағынан:

— Сен мапа ауылдың сыртына тиіп қана түр дегенің қайда, қашан жетеміз?— деп тақақтай береді.

— Әне, әне бір шоқтың ығында ғана,— Майқара көз ұшында бұлдыраған ағашты сілтейді. Жақсылыққа ісі түсіп отырғандықтан ғана Майқара мәймөңкелеген болады. Әйтпесе оны өзінің тырнағына да теңемес еді.

Жақсылық жесір әйелдің баласы. Жетінші класты бітіріп, одан әрі қарай оқи алмаған. Жұмысты тері бұрқырап, тындыра істейді. Бір-екі бас малы бар.

Мұның жанында Майқара — белді шаруа. Торпақты сиыр, тайлы бие, қой-ешкі, қаз-үйрек... Қысқасы кішігірім ферма. Шаруашылықтың қыбын осылайша келтіре алмағанды жігіт деп, тіпті адам деп санамайды, Майқара. Әйтеуір күн көріспен көленкесін сүйреткен қуыс кеуде деп есептейді ондайларды. Майқараның бағалауынша, Жақсылық та дәл осындайлардың бірі.

Жақсылық болса Майқараның мінездеріне әбден қанық, сонысына қарай оны ішін құрт жайлаған мерезге

санайды. Сөйлесе қалса, пікірлері үйлеспей екеуі екі жақтап шөлкес тартып кетісерін біліп, көбінесе үндемейді. Жақтырмағандықтан үндемейді.

Қазір қыс қамымен Майқарада дамыл жоқ. Бригадирдің аузын алып қойған. Бүгін жұмыстан соң Жақсылықпен келісіп, шөпке келе жатыр. Жолы түссе тракторға тіркелген салдырлақ темір арбаға тиіп әкелмек.

Жақсылық кісі бетін қайтармайтын көңілшектігіне салып, тиесуге келіскен.

Майқараның «әне жетеміз, міне жетеміз» деп қиянға тартып келе жатқанының да себебі бар. Осы бұрыс-бұралаң түкпірде дер кезінде шабылып, жиналған кебу шөп маяларын білетін. Сол жерлерге совхоз қолы жетіп үлгергенше қамтып қалмақ.

— Кәне қайсысына тоқтаймыз?— деді әлден уақытта Жақсылық.

— Тұра тұр,— деп секіріп түскен Майқара топ-топ маяларға қарай жүгіре жөнелді.

Жалмажан шөпке қолын тығып жібереді де уыстап суырып алып іскейді, аударып ақтарып қарайды. Соңын айнала жүгіріп маяланған шөптің шамасын шолады. «Тақа жаман емес, іші көкпенбек. Бірақ ана бір қуыста алғаш маяланған көк шөп бар еді. Соған бару керек» деген оймен Жақсылыққа келді.

— Ана бір қалтарысқа барайықшы, соның шөбі нәрлірек еді.

— Шөп те шөп, бәрібір емес пе?! Не таңдау бар, әйде көрсет біреуін, артайық,— деп Жақсылық көнбеді.

Майқара:

— Қорана мал бітіп көрмеген сен не айырушы ең?— деп қалжыңдаған еді, Жақсылық оны тыңдаған жоқ.

— Кәне, тездет, күн еңкейіп барады,— деп асықтырды.

— «Әй, шірік неме-ай!»— деп ішінен кіжінді Майқара.

— Қайдағы бір жөнсізіне тоқтадық-ау,— деп күңк-

күнк етеді. Бөлек-салақ киімдерін шешіп, жеңілденген екеуі лыпылдатып шөпті арбаға тией бастады. Бірақ төбеде тұрған Жақсылықтың шығысы Майқараға ұнамайды:

— Әй, бүйірі қушып кетті. Ойбай-ау, артын тартып акеттің!— деп қақсап, байбаламдап жүр.

Оның осылай бәйсек болғанын қызық көргендей мәз-мәйрам болған Жақсылық:

— Иә, немене өз артысыңдай боп кетті ме?!— деп сақ-сақ күледі.

Бұған Майқара ештеңе демсіді. Өйткені совхоздың шөп жұмысында ол үнсімі төбеге шығады да, жанын онша қинамай, серіктерінің айырлап әперген шөбін түскен жерінде айырмен бір ұрып қойып, аяғымен баса береді. Осындай әдіспен үп-үлкен машиналарға шамалы ғана бір өгіз шана шөп қауқып артылады. Әйтеуір машина саны болса болады, салмағына қарайтын Майскең жоқ.

Басқа бір жерде болса:

— Мен сені білемін!— деп шеке тымыры одырайып шыға келер еді, қазір өзі оған жалынышты болған соң олай дей алмады.

Тек:

— Әй осы күнгінің жастары-ай,— деп басын шайқады да қойды.

Әрі-беріден соң биікке Майқара өзі шықты. Ұқыпты, өзімшіл қол қанша дегенмен шөпті кірпіштей ғып басқылап, едәуірін сіңірді. Әлі осынша артса да, сия беретін. Жұмысқа шыныққан Жақсылықтың өзі терлеп-тепшіді.

— Болмай ма енді?

— Енді бір-екі айыр тастап жібер. Өне бір көктеу жерінен.

Осындай сөздер бірнеше рет қайталанып, ақыры бастырық та басылып болды-ау әйтеуір. Қағынып, сілкініп, бір-бір темекі тартысып алған соң Майқара:

— Ал енді сәтін салса жүрейік,— деді.

— Жоқ жүрмейміз.

— Немене дейді? Түнсiмiз бе әлде?

— Ұста ана айырыңды!

Майқара ап-тап. «Мына былжыраған неме не былықтырайын деп тұр?— деп бір ойлады да ізінше,— «Ә, білдім, бір екі айыр тағы да тастап жіберсек деп тұр ғой мұның» деген ой сарт ете түсті.

— Мұнда кел!— деді Жақсылық.

— Ал келдік.

— Келсең мына шашылған шөп не болмақшы?

— Не болушы еді жатады осылай.

— Жоқ жатпайды!

— Е, жатпаса, желмен ұшады.

— Жоқ, ұшпайды. Жинаймыз.

— Ойбай-ау, шырағым-ау, есін дұрыс па өзіңнің? Жұрттың бәрі артқанша қалғанын жинап жүр дейсін бе?

— Жұрттың не істегенін білмеймін. Менімен келушілер осылай. Шашылған шөпті тәлтіштеп жинап кетеді. Ертең совхоз малына шөп керек бола қалса, қар астынан тырналап іздемекпіз бе?

— Әй жина ендеше өзін?

Осыны айтты да Майқара анадай барып, шылымның түтінін будақтата шошып отырды. Сосын есіне бірдеңе түскендей ұшып тұрды да:

— Айтпақшы сен әлгі комсомол шығарсың-ау осы? Бәсе, бәсе комсомолдар өстеді. Кәне, қарап тұрайын, қандай өнеге көрсетер екенсін?— деп қиқ-қиқ күлді.

Оның бұл қажуын естіген Жақсылық шаншулы тұрған айырды жұлқи жұлып алды да, шапшаң өнімді қимылмен ағыл-тегіл шашылған шөпті жинай бастады. Әлгінде ғана тер моншақтап қалжыраған жігіттің денесі зорайып, бойы өсе түскендей, адуын, асқақ қимылдайды. Желпілдеген көк шөп оның екпінінен үркіп өзі барып үйіліп жатқандай. Маңайын қырлап, тырнауыштап таза-лай, үйілген шөпті айырдың сыртымен бастыра-бастыра ұрып, үрпигендерін басты да:

— Міне, комсомолдар өстеді!— деді.— Ал отыр кабинаға! Комсомолдың не істей білетінін тағы көрсетейін бір...

Кекесін күлкісін езуінде сақтаған Майқара:

— Осындай босқа қызыл май боп жүргендерді аяймып!— деді «Белорустың» кабинасына отырып жатып.

Әдеттегісінен қатты жұлқынып қалған трактор ытқи жөнелді.

Бұлар ауылға жақындағанда күн де батуға таянып қалған. Қотанға кіре бере Жақсылық Майқара үйіне беттемей, ағызған бойы бөлімшенің шөп қорасына қарай тартты. Мұнысы несі?— деп алғаш аңырып қалған Майқара Жақсылықтың ойын түсіне қалды да:

— Өй, жаман несме. Ә-ә, қарағым, айналайын, қояйық енді өкпені. Тым кекшіл болмасаң қайтеді сонша? Бұрылшы үйге, бұрылшы. Аракқа тойғызайын. Кеңірдегіңнен келгенше құяйын. Тіпті өзіне де ақы төлейін,— деп жанұшыра жалынды.

Трактор бұрылар емс. Жақсылықтың беті бүлк етпейді.

— Үстемс төлейін, сұрғаныңды берейін. Үйге апарып төңкерші тек.

Болмаған соң Майқара рульге жабысайын деп еді, Жақсылық қолын қағып тастады. Әне-міне дегенше, бұлар автотаразыға келіп те қалған болатын. Таразы тақтайы ауыр жүктен ығысқандай ыргала солқылдап барып тынши қалды.

Өлшегенде шөптің салмағы жиырма центнер шықты. Майқара анадай жерде қыбыжықтап тұрған. Жақсылық келді де:

— Міне, жолдас Майқара, сен он-ақ центнерге ақша төлеп, жиырма центнер шөп әкелмекші болдың үйіке! Комсомол мұны көре тұра көрмеді бола алмайды. Ол қазір тракторды айдап базаға кіргізеді, совхоздың жемшөп есебіне мына шөпті қосады. Міне, комсомол өстеді.

Майқараға бір қора малы қырылып, апалаң-топалаң түсіп жатқандай көрінді. Біза әрі дәрменсіздіктен денесі қалтырап, көзі ақшаң-ақшаң етті. Селк-селк еткен қолы айырдың сабын мытып, уатып жібергендей.

Жақсылық ауланың қақпасын ашып жатыр. Осы сәтті пайдаланып қалайын дегендей, Майқара шөптің бүйір тұсынан айырды бойлата сұғып жіберіп, бар күш-қайратымен оны әрман итере бастады. Күніне он машинаның төбесіне шығып шөп артқанда шықпайтын тер әпсәтте шекесінен сорғалап, бүкіл самайын жуып кетті. Аузы әнтек қисайып, көзі қанталап барады. Ендіккен кеудесі сыр-сыр етеді, арба-марбасымен тракторды қоса аударып тастамақ. Бірақ болмады. Өз қолымен табандатып артқан жүк қара зілдей тапжылмады, жігерін қайтарды. Амалы бітіп кейін шегінген Майқара айырын серпе лақтырып жібергенде, трактордың теміріне барып шақ ете қалды. Қалш-қалш етіп, шөкііп отыра кетті. Ол қазір еңгезердей Майқара емес, жер бетінде бұққан кішкене ғана қара таңба нүкте сияқты еді.

Трактор бұлқына тартып қақпадан өте бергенде, бір айыр шөп жалп етіп жұлынып түсті.

БЕС

Бесінші кластағы кезекті сабағыма келе жатырмын. Әдеттегідей, тарих кабинетінің есігін ашып, ішке кіре бере, менің көзім алдымен екінші партада отыратын Қайсарға түседі. Оқушы қауымда қол көтеріссіз-ақ дағдыға елген тәртібі бойынша, сабақты нашар үлгеретін балалар қашанда жайлауға көшкендей ығысып барып, соңғы жақта жайғасатын. Бұл, әрине, шетінірек отырсам, мұғалімнің көзі түсе қоймас деген алдамшы қорғаныс.

Ал Қайсар болса бұл ережені ортаң белден бір бүктеп, қасқайып мұғалім столының қарсы алдында отыр. Әлде класс жетекшісі осылай ұйғарып, сол шешімнен бұлтара алмай жүр ме, әйтеуір оқу жылы бойы Қайсардың қонысы осы белгілікті жерден жылжыған емес.

Оқытушылар арасында Қайсар туралы «соңы қойшы әрі» деген пікір орын теуіп қалған. Тоқсан сайын екі мен үштің арасында қалқып жүрген Қайсар бұл қауымның көңілін әбден тоздырып болған. Директордың «оқушыға қойылған екілік — мұғалімнің өзіне қойылған баға» деген ескертпесі бар. Сол себепті «әрі тарт, бері тарт, Қайсаржанды бұлғандат» дегендей, олай-бұлай тербелтіп, шайқап-толғап, жыл аяғында кілең үшті шұбалтып, келесі класқа көшіре салады. Оның үстіне тентек, бұзық мінезі болмағаны дегенмен мұғалімдердің көңілін жібітеді. Осылай елбесіп-селбесіп келе жатқан Қайсар бұл.

Міне, екінші столдың терезе жағында мықырайып, тұқырайып Қайсар отыр. Оңсыз да кішкене стол астына жасырып қойғандай, қылқып басы ғана көрінеді. Оның қашанғы әдеті мұғаліммен көзі түйісіп кетсе-ақ жалт етіп терезе жаққа қарай қояды. Осылай сабақ басталып, ол сабақ аяқталғанша қыбыжық-қыбыжық етіп, өз-өзінен пысып отырғаны.

Мұғалімдер өз арасында Қайсарды кейде — «кішкене шал» деп те атайды. Алдында жас баланы мұнша қорлауға бола ма екен деп қыстығып жүрсем де, көзім үйрене келе, оның бейнесінен осы атауға үйлес белгілерді аңғара бастағандаймын.

Алдымен Қайсар ішкіш әке мен шешенің баласы. Арақ қызуы бойды алып, алабұртқан есалаң кезде құрсаққа біткен жансың гой деген күдік көңілге келеді де тұрады. Бір бөлмеде отырған өскелең, бойшан, балғадай берік, шымыр балалардың ортасында Қайсар кіп-кішкене, жіп-жіңішке тырнақтай кейпімен ерекше көзге ұрады. Шыжыған антапта ерте құсып, семіп қалған дән сияқты.

Саусақтары бесіктегі нәрестенікіндей ғана, жіңішке, тырбық. Маңдайында сызылып түскен әжім бар.

Анада Қайсардың әкесін бір көргенім бар. Көзі ойнақшып, сіріңке тартсаң жанып кетердей боп екі беті дуылдап тұр екен:

— Біз малдамыз. Күні бойы салпылдағаннан уақыт жоқ. Сен мұғалімсің, сол үшін ақша аласың, тәрбиеле, оқыт, үйрет,— деп тұрған Қайсардың класс жетекшісіне.

Өз сөлінде өзі қайнаған баланың бүгіндері халі осы болатын. Мені де талай қалжыратып келеді бұл Қайсар. Сабақ сұрасаң, ыңқылдап-мыңқылдап бірдеме айтқанының өзіне кейде мәз боп қаламын. Көбіне ол қыпылықтап үнсіз тұрады.

— Үйге берген тапсырманы оқыдың ба?— деймін сонда.

— Оқыдым,— дейді ол сыбырлап.

— Оқысаң, неге сөйлемейсің?

— Мен бір-ақ рет оқыдым.

— Екінші оқып шығуға шыдамың жетпеді ме?

Ол нығын қиқан еткізе түседі. Әңгімеміз де осымен тәмамдалады.

— Сен тым құрығанда бір рет дүниенің бәрін ұмыт та көзіңді тас жұмып, тек қана бүкіл әлем, халықтар жүріп өткен тарихқа берілші. Сонда бұл ғаламат ғылым скенін түйсінер едің,— деп те көрдім бірде.

Қайсарым қипақ-қипақ етіп, маған қымсына қарап тұра берді. Әрине, бұл сәтте ол тарих туралы ойлауды миына тоқып тұрған жоқ еді. Оның бар кейіпінде «Айтып болдыңыз ба, онда мен орныма отырайын» деген ғана мүләйім тілек бар болатын.

Бүгін де кәнігі тәртіппен класс журналына сабақ тақырыбын жаза отырып, томсарып-томсарып отырған балаларды тез шолып өттім. Үйреншікті орнында бүгін көрінбеген бір-екі оқушы да белгіленді. Ал Қайсарға көзім түссе, оның бүгінгі отырысында бір өзгеріс барын аңғардым. Бұрынғыдай терезеге жалтақ-жалтақ қарауды

койып, менің әр қимылымды аудитын сияқты. Жанарын тайдырмай тіктеп қарайды. Қаймығынқы жуас көзқарас жоқ. Мойны ұзара түскендей, екі иығы да стол жиегінен көтеріліп, Қайсар бар болмысын маған көрінеу тосып отырғандай. «Бұл неткен құбылыс?» деп ойладым да қойдым.

Сабақ жүргізудің қалыптасқан машығы бойынша, өткен тақырыпты қайталау керек. Сол ниетпен балаларға сұрақ бермек боп аузымды аша бергенде, менің бұл мақсатымды аңғарып қалғандай, Қайсар кішкене қолын селт еткізіп көтере қойды:

— Ал, иә?— дедім мен оған тіксіне қарап.

— Мұғалім, мен бүгін білемін,— деді ол.

Орнынан созыландау тұрса да, бет жүзінде бұрын көрінбей жүрген бір табандылық бар.

— Иә, нені білесің?

— Қырық тоғызыншы параграфтың екі тақырыпшасын жатқа білемін,— дейді Қайсарым.

Сөйлесіп көр енді. Сүріндірмек оймен бір сұрақ бердім:

— Сен әуелі сол параграфтың жалпы атын аташы!

— «Спартак бастаған құлдар көтерілісі»,— деп тық еткізді Қайсар.

«Мынау бір қызық болды ғой»,— деп ойладым. Осы бір сәт маған мысық пен тышқан ойынына ұқсап кетті.

— Ал, ендеше, балалар, Қайсарды тыңдайық,— дедім.

Үнемі төрт пен бестің арасында шалқып жүрген ерке Бораш «осы не бітіре қояр дейсің» дегендей маған жарамсақтана жымия қарап қойды. Сірә, мені құлық жасап тұр деп түйсе керек.

Бірақ сырт әсерге мән берген Қайсар жоқ, Спартак көтерілісінің басталуына түсіп алды да, төмен тұқырған күйі тізбектей жөнелді. Іркілмей сөйлеп тұр, төгілтіп айттып жатыр. Спартактың қасында жүргеннен кем емес. Кей жері жаттанды кітап сөздеріне ұқсап жатса да, не-

гізгі сүресі дұрыс. Балалар да таңқалған кейіппен тыңдап қалыпты. «Мына жаманды қарай гөр» дегендей кейіптерінде аңтарылу бар.

Біраз уақыт еркін сөйлеген Қайсардың баяндауында «әлгі, анау, нетіп» деген сияқты қыстырмалар да қосарланып жүріп жатты. Сонда да түсінігі дұрыс. Ол жауабын аяқтай бергенде, балалар дүр ете түсті:

— Мұғалім, ар жағын сұраңызшы, бұдан кейінгісін білмейді,— деп қалды Бораш.

Бұл тақырыпты әрман қарай қазбалап сұрай қалсам, шикілігі шығып қалатыны маған ап-айқын. Бірақ іштен тебіндеген бір түйсүк бұған жібертпеді. Айтарын айтып болып, терезе жаққа қайқая қарап тұрған Қайсардың бүгінгі келбеті басқаша шешімге итермеледі. «Мүмкін оның бұл лепірме көңілі өміріндегі оқыс бір бұрылыс болса ше?!» деген ойдың жетегімен:

— Япырмау, Қайсаржан-ау, сен бұрын қайда жүргенсің? Тіпті өзін бүртүрлі құбылып, сайрап кеттің ғой. Әкелші күнделігіңді, бес қойып берейін,— деп желпіне сөйледім.

Қызарак-қызарак етіп, күнделігін алып жеткен Қайсар журналға баға қойып жатқан менін қаламымнан көз алмайды. Әлі сенбейтін сияқты. Күнделікке айтылмыш баға бұлжымай түскен сәтте сол жақ жамбасына көлегейлеп, бес саусағын балаларға көрсетіп жатыр. «Уа, аруағыңнан айналайып, Спартак»,— деп қоямын ішімнен.

Жаңа сабақ түсіндіргенде, Қайсарым жолдастарына қоқилана қарап, тіпті біреулерді жепінен, шашынап тартып қалып та отырды. Кейде «Қайсар» демей-ақ көзқараспен тәртіпке шақыруға да тура келді.

Қоңырау соғылып, сабақ біте коридорға шыға бергенде, көз ілеспес қимылымен Қайсар маған ере шықты.

— Аға,— деді ол ұяң дауыспен.

«Аға» деген қандай жылы сөз. Қілт тоқтай қалдым.

Маған ұялшақтап таяу келген Қайсардың қолында «Спартак» романы.

— Аға, мен мына кітапты да бітіруге жақынмын,— деді ол.

Бұрын қашқалақтап мұғалім атаулыға жуымайтын Қайсардың бұл сүйкеісін жақсы нышанға жорыдым.

— Сен былай ет, Қайсар,— дедім оған,— Андағы кітапты оқып шық та, келесі сабақта бәрімізге қысқаша мазмұнын айтып бер. Сенен қызығып, басқалар да оқитын болсын!

— Жарайды, аға!— деді Қайсар.

Сірә, оның сөз қорында «әлбетте, міндетті түрде» деген сөздер әлі жоқ болар. Не дегенмен оның үнемі қаймыға қарап үйреніп қалған мүсәпір көзінде жылт еткен бір сәуле менің кеудеме от тастағандай болды. Кішкене бойы жіті теңселіп, қойқандай жүгіріп бара жатқан Қайсарға біраз қарап тұрдым да, мұғалімдер бөлмесіне кірместен, далаға шықтым.

Қуанышты көңілден де жүрек лүпілдесіді екен-ау. Көктем лебі ескен жұмсақ ауаны жұтып тұрмын. Енді біршама күннен соң сең бұзылып, Есіл тасытын болар, сірә...

КІТАП БАЗАРЫ

— Көрші, мал-жан аман ба? Мейрам құтты болсын!

— Е, бірге болсын, асыққаның не? Мейрам ертен емес пе?

Таңғы шайдан кейін Бәкен, Жәкен екі көрші осылай жолығысты.

Бәкені ұзын-тұра, алакөз, имексары да Жәкені балшық бет, тышқан көзді, мықыны шалбар ұстамайтын мақар. Екеуі де ішкіш. Көлденең таба алмаса, екеуі бірін-бірі қажап, жарты-мартыны «іліп тастай салатын» әдеттері...

Жұрт арасында Жәкен туралы мынадай әңгіме де бар. Совхоздың директоры мұны шақырып алып, жақсылап бір сөйлеспекші болады да:

— Бәкен, осы сен араққа қалай қарайсың?—дейді.

Сонда Бәкен:

— Е, мен араққа қарамаймын. Алдыма келе бергенде көзімді жұмамын да жұта салам,— деп салыпты.

Жәкен де бойы кіші болғанмен, ішерге бөшке. Бәкен қызып алса әлек салуға құмар да, Жәкеннің қасиеті сіміріп-сіміріп столдың астына сұлай кетеді, не далаға шықса жеткен жерінде қалады. Бір күні іңірде Жәкеннің кішкентай баласы қораға шықса, бірдене қыр-қыр етсе керек. Жас бала қорқып кетеді де үйге келіп:

— Апа-апа, қораға шошқа кіріп кетіпті,— дейді.

Шешесі шам алып шықса, бұрыш жақта қорылдап Жәкен жатыр екен...

— Бүгін кітап базары деседі ғой,— деді Бәкен.

— Иә, бұл не жаңалық? Барып көреміз бе?

Орталыққа қарай селсоқ жылжыған екеуі ара-тұра мұндасып алады:

— Осы жұртың кітап десе несі бар? Не мал боп көбеймейді, не нан боп ауызға түспейді. Әнеүгүні анау төрткөз Қабен бір кітапты іздеп қалаға шейін барып қайтыпты ғой. Сорым-ау десеңші.

— Соны айтам. Дүниенің бар кереметін сонда жинап қойғандай тұмсығын тіреп алып бүлк етпейтіндері және бар ғой. Өзім қонақ келгенде қол сұртуге керек қой деп бір-екі газет алдырып тұрамын әйтеуір.

Екеуі осылай сылбырлау басып, жайланып келе жатқанда, «кімді айтса сол келеді» дегендей бұларға Қабен кездесе кетті. Қолтығында толған кітап. Көзілдірігін қолымен түзей салып, жүгіре басып келеді.

— Сәлем бердік. Жол болсын. Базарға бара жатырсыңдар ма?

— Ә, ие... Е, барса кайтеді!? Күнә бола ма?— деп Бәкен тоңқ ете түсті.

— О не дегеніңіз. Барған дұрыс әбден дұрыс. Жүрт көп. Күндегідей бірі келіп, бірі кетіп жатқан емес, үйме-жүйме,— деп Қабен жыпылық-жыпылық етті де, кенет жұқалаң өңі күреңденіп шырайлана қалды.— Кітап са-тушы қыз қандай тамаша десеңізші!

— Ирбіттен келген біреу ме екен соншама?

— Ирбіт-шірбітіңізді қайдам. Әйтеуір бүлдірген бе дерсін! Бір сөзі үшін бір-бір кітаптан ала бергің келеді. Үйдегі қалған құтқан ақшаны алып қайта келмесем болатын емес.

Осыны айтып Қабен жөнеле берді.

— Мынауыңда ес жоқ қой,— деп екі көрші мырс-мырс күліп, анау алыстағанда қарқылға басты.

Едәуір күлісіп, көзден аққан жастарын сүртісіп тоқ-тала бергенде Жәкен жолдасын түртіп қалды:

— Ана қара!

— О немене?

— Сауыншы Сақышты айтам. Оған не жоқ. «Сақыш» деп қолын әрең қоятын сабазың, бұл да кітап әкеле жатыр.

Қасына он жасар ұлын ерткен Сақыш бұларға қатар-ласа берді.

— Ия, Сақыш, аман ба? Олжаң көп қой өзі.— Жәкен оның қолындағы кітапқа қол созды.

«Сиырдың сүті тілінде» деген кітапша екен. Сақыш қысылған жоқ:

— Олжам аз емес. Дүкенде тұрған сіңліме әнеугүні бір келгенінде қыңқ етіп едім, ұмытпапты. Алып кетсін деген соң келгенім ғой.

— Им, солай де,— деп Бәкен құлағын қасып қойды,— саған оңы да бір, солы да бір, теріс аударып-ақ оқи беретін шығарсың?

Сақыш мұның көкейіндегі кекесінді сезсе де:

— Е, өзім хатқа жүйрік болмасам да, зерек өскен ұлым бар емес пе?— деп шын жауап қайтарды.

— Сөйтіп ғалым боламын десеңші.

— Болса қайтеді. Ғалымдық құдай садағасы дейсің бе?— деп Сақыш шарт кесті де Жәкеннің қолындағы кітапты жұлып алып кетіп отырды.

— Япырау, бұл жұрт неге мөнкігіш боп кеткен?— деп Жәкен ыржиып Бәкенге қарап еді, анау күлген жоқ.

— Ғалымдық құдай садағасы дейсің бе?— деп Сақыштың сөзін қайталады да басын шайқады.— Ой, аллай, ә!

Бәкен ілгері баспаған соң Жәкен де бір орылды таптап дөнгелене берді. Бәкеннің әшейінде ойнақшып тұратын ала көзі шарасында қатып қалған сияқты. Аядай жерде дүкен үйі тұр. Кіріп шығып жатқан көпшілік: бір топ бала бірінің кітабын бірі көріп үйіріліп тұр. Жұрттың ыбыр-жыбырының өзі-ақ қызықтырғандай.

Бәкен әлден уақытта:

— Әй, осы біз қайтсақ қайтеді?!— деп Жәкенге қарады.

— Е, неге?

— Сол. Осы базар бізге абырой бермейді.

Дүкен үйі сиқыр сияқты тартып тұрса да көршінің көңілін көп ойлайтын Жәкен егжей-тегжейлемей-ақ көне салды.

Екеуі кері айналып кете бергенде:

— Ей, қос боздақ, тоқтай тұр,— деген кәрі дауыс бүйірден қосыла кетті.

Жәкен баяулап тоқтай беріп еді, Бәкен оның жеңінен тартып сүйрей жөнелді:

— Тентек шал ғой. Естімеген боп жүре бер.

— Ана-мына деп мазаны ала береді. Құдай біледі, ол да базардан келе жатыр.

Бұлар адымдарын керіңкіреп зыта берді. Сөйткенше болған жоқ, бірдене сарт ете түсті. Бәкен ыңқ етіп белін ұстай алды да:

— Ойпырмау, о несі!—деп артына бұрылды.

Тентек шал да таяп келеді.

— Әпер ана таяғымды!— деп ақырып қалды.

Жәкен жымпың етіп жерден көтеріп қақ таяқты қолына ұстатқанда.

— Ал енді естідіңдер ме?— деп мұртынан күлді шал. Бәкен белін сипап қойып, тыжырынды.

— Естідік қой...

— Солай болар. Біріңе бірін сүйсініп селеңдегенше дүкенге неге бармайсыңдар?

— Е, онда не бар?— деп Жәкен білмегенсі қалды.

— Не, не бар? Бәрі бар. Ең керегің бар! Кітап бар! Білмеп пе едіңдер?

— Жо-жок, білгеміз жоқ.

— Соқ шіркін. Менен басқаға айтсаң бір сәрі. Бір тоқтап, бір жүріп арындап келе жатқандарыңды мана көргем. Пай-пай, жазғандар-ай! Қырыққа жетпей қиқып-сиқып жүрген түрлерің. Жүн-жүн боп. Алпыстан асқан менен жамаңсыңдар. «Тең теңімен, тезек қабымен», мен өзімнің Абайымды әкеле жатырмын. Іздесеңдер сендерге де тең табылмай ма?

Осылай біраз ұрсып-ұрсып алды да, «тентек шал» атанған Рахым мейірлене күліп, жүре сөйлеп кетті:

— Орталықтан әдейі бір қыз келген екен. Жұғымдысы-ай деймін өзінің! Лайық жігіт болса келін ғып алатын шіркін! «Ата қайсысын қалайсыз?» деп бірнеше кітапты жайды да салды алдыма. Көз деген жүгіріп кетті. Сонсың «қарағым» ғашықтық туралы оқуға қартайдық, бозбала күнді еске ал деп бірдене ұсынбасаң. Ғылыми дүниелерді оқуға сауат жоқ. Біздікі кәрі күйбең ғой, өзін біл. Осы лайық деп ұсынсаң бірін алайық», дедім. Әрі шыным, әрі сынайын деймін де. Сөйткенде: «Ата, дос пен дос кездескенде төс тақасып, құшақ айқастырады ғой. Абайыңызды сағынбадыңыз ба?»,— дегені ғой. Айтар сөз қалмады.

Бірі сөйлесіп, қалғандары тындай жүріп Рақым үйінің алдына жетіп қалғанда, тентек шал кілт тұра қалды:

— Сендер неменеге сөлпендеп келе жатырсыңдар? Бәкен, Жәкен аңырайысып қалды:

— Сіздің қасыңызға еріп...

— Е, менін қасымда бал тамып тұр ма скен. Барыңдар кітап базарына!

Тентек шал үйіне еніп кетті. Бұл екеуі қалтып тағы тұрды. Біріне бірі қарады.

— Сен кімдерді білесің?— деді Бәкен көршісіне.

— Е, кімді білуші ем, сені білем, сосын...

— Жоқ, ақын-жазушылардан деймін.

— Әркімдерден Шал ақын, Асаубайлардың біраз сөздерін естігем. Сонсын әлгі білем, кім еді сол, мектепте бала кезімізде оқып ек қой! — Жә, шамамыз бір скен. Мына қалпымызбен кітап саудалау да ұят-ау. Сонда да қайтеміз... Жұрт көзге шұқи берді ғой. Барып көнпеп бірге болайық. Сенде тиын-тебен жағы бар ма?

— Төрт сом қырық екі тиын.

— Бір жолға бұл да жарар. Кеттік.

Екі көрші дүкенге қайта аялдап келе жатқанда соңдарынан Қабен қуып жетті.

— Ойбай-ау, сіздер әлі жете алмай жүрсіздер ме? Қандай шабансыздар!— деп, қолтықтарынан алып сүйрелей жөнелді.

Бәкен де көңілсіздеу қалжыңдаған болды:

— Иә, шырағым, шабандық бар еді. Қамшысы табылмай жүрген ғой. Енді пысымаса болатын емес.

— Ә, бәсе,— деп Қабен қуанып кетті. — Сіздер білесіздер ме, осы қызды бізге дүкенші боп қал деп үгітте сек қайтеді, ә? Қалай дейсіздер?

— Жүр, жүр, үгіттейік,— деп Бәкен, Жәкеп жымың-жымың етіп бір-біріне қарады.

«Таңертең егін себуді бастаймыз, соның салтанатына жиналыс рәсімі болушы еді. Малшылар атынан бір-екі ауыз тілсктестік білдір»,— деген бөлімше бастығының сөзімен Төлебай уәдсілі жерге мотоцикл мініп, ертелете жетті. Бірақ әзірге жиналыстың несі сезілмейді.

Жалғыз өзі состынып, жан-жағына елеңдеп тұрған Төлебайға сонау жерден салтатты есепші Жарылғап тепендеп жетті. Күн желкем болса да, жиегі ирек-ирек майырылған *шляпа* киіп алыпты. «Ассалаумағаләйкүмді» ат үстінен айтып, ат үстінен созыла еңкейіп кеп қолдасты. Қырыққа жетер-жетпесінде ерге өңгерген қарыны бар, соны ауырсынатын сияқты. Еріншек сәлемге жауап бере тұра, Жарылғап туралы күлдіргі бір жайды Төлебай есіне түсірді.

— Егінді орын болып, сыйлық ақшалар сықып кеп қалтаға түсіп жатқан кез. Ат үстінен аударылып кете жаздап келе жатқан Жарылғап «қайдан келесің?» дегендерге:

— Чебурешныйдан келе жатырмын,— дейді екен...

Басқа, бригадир екеуі арақты жәшігімен алып, сол үйде тойлайтын көрінеді.

Енді бірде сан-сау келе жатқан Жарылғапты көріп, біреу таңырқанты:

— Ей, кешегі күйің жоқ қой,— деп.

Сонда:

— Чебурешный жабылды ғой,— десе керек бұл.

Сол Жарылғап қазір насыбай суын шырт түкіріп, қойын кінешкеге құнжың-құнжың бірдене түртіп жатыр.

— Ал, әлгі жиналыстарың қайда?— деді Төлебай.

— Асығысы не, бола жатады ғой,— болды жауап.

— Е, найқалу әлі де бар десейші.

— Енді қалай, онсыз бола ма...— дейді Жарылғап.

Екі көзі мөліп ат жалына телміре қалыпты. Қылшық арасынан бұрге іздегендей.

Бітіре қояр шаруа жоқ, Төлебай егістіктің өле бойын көзбен шолып, шетке шығарылмай қалған сабан көпелерін іштей санап тұрған. Кенет көз жетім жердегі ағаш қойнауынан бұрқ ете түскен шаңға назар аударды.

— Ана бір бұрқыраған құйын ба, немене?— деп еді.

— Агрегат қой,— деп Жарылғап жайбарақат мыңк ете түсті.

— Агрегаты несі, сонда егін себуді бастап жатырсыңдар ма өзі?— деп Төлебай таңқалып тұр.

— Е, жиналысқа қарап тұрамыз ба? Бастай беріңдер деп упр өзі нұсқау берген. Жиналыс әйтеуір қағазға тіркеу үшін керек шығар. Әйтпесе жүретін жұмыс онсыз да жүріп жатпай ма...

Салғырт айта салынған бұл немқұрайды сөздер Төлебайдың миын шымшып өтті. «Апырау, осынша дегбірлетіп, салтанат, салтанат деп қампитқандағысы осы ма?! Ана жақта сеуіп жатады, мына жерде біз «көктемгі егісті бастауларыңмен құттықтаймыз»,— деп сайрап жатады екенбіз. Бұл неткен алдамшы салтанат?»— деп іштей қынжылып тұрған Төлебай әлгі агрегат деп Жарылғап нек сілтеген жаққа тағы көз салды.

Шынында солай. Аждаһа трактор «К-700»-дің модысы түгел көрініп, егістіктің орта тұсына келіп қапты. Бұрын егіншілікте де істеп көрген Төлебайдың кәнігі көзі осы агрегаттың өнімді жүрісіне шұбалана қарады. Лек-легімен бұрқылдаған шаң түйдек-түйдек. Төлебай «ғарышқа ұмтылған корабльдің адуын түтіндей деп бір кітаптан оқыған сөздерін еске алып тұр. Сонда да күдігін жасыра алмай, Жарылғапқа бұрылды:

— Әй, осы дәуде болса, бидайды тереңге сіңірмей, бетіне шашын келе жатыр.

Е, ол өзі де солай. Мен оны бағанадан біліп тұрмын, — дейді Жарылғап тағы да шырт еткізіп.

— Өй, біліп тұрғаны несі?!— деп Төлебай жалт бұрылды.— Сонда пенді бітіріп тұрсың?

— Менің бітіргенім мынада,— деп Жарылғап кінешкесін көрсетті.

— Иә, онында не бар?

— Упр айтқан, жанжалдаспа, керілдеспе, кімде қандай қисынсыздық болса, тізе бер, күздікүні сыйлық ақыларын қысқартып бір-ақ шоқкитамыз деп. Сол бұйрық бойынша мен бұл агрегаттың жағымсыз қимылын әдегенде-ақ тізіп қойғам. Бұлтара алмайды, қағаз куә.

— Қап, бәрекелді-ай!— деп Төлебай санын соқты.

Егістік бойымен жүгіріп келіп, топырақ бетіне қолын сүңгітті. Ойланғанындай, тұқымдық жерге сіңбей, шаңмен майланып кілегей бетке ғана шашыраған.

— Өй, шырағым-ау, мынауың қарап тұрып қылмыс қой,— деп айқайлады.

— Қылмыс екені қылмыс, сондықтан да қағазға түртіліп жатыр ғой. Бірақ қайтер дейсің, бір ғана із ғой,— деп Жарылғап бері қарай тебінді.

— Ойбой, ішінде ғана!— деп көзі қанталаған Төлебай жетіп келіп, тізгінді Жарылғап қолынан жұлып алды,— түс аттан!

— Өй-өй, Тәкс, Тәкс, о несі, о несі?— деп дегбірсіздене қалған есепші домаланып жерге түсті.

— Атқа қонған Төлебай ердің басында асулы қамшыны білекке іліп алды да:

— Әкел бері кінешкенді!— деп шляпасын түзеп жатқан Жарылғапқа төніп келеді.

Қамшыны білемдеген түрінсіп шошынып қалған есепші қойын кінешкені ұстата салды да, өзі кейін шегініп кетті. Дал-дал боп жыртылған қағаз бұрқырап ұшып қарушқынындай ағарандап маңайға шашырап жатты. Ашумен сілтенген қамшы атқа сарт ете түсті де, Төлебай құстай ұшып, әлгі тракторға қарай жосылта тартты.

Көктемнің сергек таңы ерте-ақ жарқырағанымен, әдеттегісінен кешігіп, Ұрқия бүгін шошала ішінде күйбендеп жүріп қалды. Дәл орта тұстан тапжылмай орналасқан ошақта от жанып тұр. Қазандағы сүт беті жыбырлап қайнау белгісін жаңа беріп келеді. Тасып төгіліп кете ме деп Ұрқияның да екі көзі сонда. Аңдай жерде төсекте қылықтып, қасынған алты жасар баласы ошақ отының жалынына сұқтана қараған қалпы теліріп отыр. «Ақ ішіп әлденсе, тыңайып кетер еді...» деп қояды ішінен Ұрқия. Қазір жұртпен бірге соқаға жөнелгенше, баласының аузына ыстық ұрттатып кетпек.

Сөйткенше:

— Ұрқия-ау, бадалғыр, бармысың?— деген айқай естілді.

Дауыспен қабат сарт етіп ашылған есіктен бригадир Жамалған кіріп келді:

— Япырау, бұл... найқалып... жұмысқа шығатындарын күнде ұмытама түге!

Даусы қатал, түтіге сөйледі.

— Мына сүтті!— деп Ұрқия қорғалақтап қалды.

— Соғыстағылар жетісіп жүр дейсің бе, үздікпейсің.

Ә дегенше етік тұмсығына іліккен ошақ жантайып жүре берді де сүт ақтарылып төгіле кетті. Төсектегі бала шыр ете түсті.

— Айналшықтай бермей, тез жинал да шық!— деп зіркілдеп Жамалған тайды.

Сілейе қалтырып қалған Ұрқия таспен ұрғандай аңырып біраз тұрды. Шымшымдап күлге сіңе бастаған сүтпен бірге бар үміт-қауқары жер астына із-түзсіз көміліп бара жатқандай бір халде. Жүрек тұстан лепіріп қалған бір тосын күш оны кенет селт еткізді. Төсектегі

баланы жұла көтеріп қолына алды да, лыпылдаған екпінді қимылмен далаға ата шықты. Көшенің ортасына жете берді де қайта оралды. Қораға кіріп кетіп, осы үйдің қи төгу, су тасу сияқты ұсақ шаруасына пайдаланатын екі доңғалақты қол арбасын дырылдатып, алып шықты. Оның үстіне жастықты жұмарлай салып, баласын соған сұлата жатқызды, сонсын үйдің ашық-жабығын да қарамастан, тұтамы қысқа екі жетекке өзі жегіліп, ауылдың шетіне қарай тарта жөнелді.

• • •

Ызаға булыққан Ұрқия ауыл шетінен шыға жөнкілген қара жолмен екпіндей басып, біраз жерді алқымда-тып тастады. Артына бұрылып қараған емес, тек ілгері екпіндеп келеді. Әйтсе де соқадан қалжырап, қауқарсыз көже, шалаптан әлсіреген әйел жүрісі бірте-бірте саябырси бастады. Ақыры жол жиегіне бұрылып, жетекті жерге тұқырытты да доңғалаққа сүйеніп отыра кетті. Бала ыңырып:

— Апа-а!— деді.

Ұрқия құлынымдап, құрақ ұшып, баласының үстіне түсе кеткен жоқ. Тек көгерген жүзіне сұлық көз салды да қойды. Баласының халі өзіне аян. Арқау болар тамақ болса құндақтап-ақ кетер еді. Оны қамсыз етер хал Ұрқияда жоқ. Ендеше күр өзекті өртеп, ішті елжіретсе бергеннен не пайда?

Соғыстың басынан бері үш жыл Ұрқияның күйеуімен хабарсыз кетті деген қағаз келген. Сол хабарсыздан хабарсыз. Әртүрлі ой әйелдің басып қазандай қайнатады. Қаза тапты десе біржола суынып жаманатқа көңілді бекітер ме еді. Хабарсыз кетудің дүдәмалы көп, жау қолына түсіп кетті ме деп те ссскенеді. Әйтеуір, қылышпен тілгендей суық хабардан гөрі осындай сенімін, бойынан қуатып кемітіп тұрған шақ.

Апн өзекте жұтқышшаққа кептелген сүйектей боп

Жамалған килікті. Ұрқия оның дөкір мінезіне бой үйреткендей де сияқты еді. Әйтеуір соғыс жүріп жатқан соң, мұнсыз болмайтын да шығар деп түйетін. Айғай-ұйғайына көнетін. Бірақ бүгінгісі...

Сол хал Ұрқияны жолға шығарды.

Бірақ бұл мағнасыз лаға кашу емес еді. Ұрқияның беті — аудан. Сондағы партия, совет органдарына барып, мұңын шақпақ. Тек басқа бір түйткіл ой Ұрқияны тағы мазалайды «— көппен бірге көрген ұлы той, жалғыз сенің басыңда ма бұл хал?»— десе бұл не айтпақ? «Зіркілдетпей тый анау Жамалғанды» демей ме.

Жамалған... Сабыр атты кең сабаға түсе бастаған Ұрқия мұны да аяйды. «Өкпең тесік, жіңішке аурусың» деп әскерге алмады. «Өкпем шіріп қалса, сол майданда қалсып» деп комиссариатқа сұранып та барыпты десе-ді. «Қатындармен алысқанша, жаумен жағаласқаның көп артық» деген сөз де соныкі. Ашынғаннан ашуына да не бола алмай қала ма жазған...

Бізамен шығып кетіп, жұмысын қалдырғанына да өкінеді, Ұрқия. Мұның орнына соқаға тұғыза қоятын кісі жоғын да есіне алып отыр.

Әйтсе де төгілген сүт елестеп көз алдынан кетпейді. Арба үстінде әлсіз үнмен баласы ыңырсыды. Осы бір хал іште тұрған ызаны қайта көтеріп, Ұрқия да орнынан көтерілді.

Ұзақ оймен байқамай қалған сцен, көз көрім жерде бір көлік қыландайды. Қолын көлеңкелеп қарап жіберген Ұрқия бірден аңғарды: басқарма Құнантайдың көк жорғасы. Желден озатындай жүйрік. Бұл қайта жегіліп, қайта жылжығанша, көк жорға да жетіп қалды. Басқарманың мойыл қорапты жылтыр қара арбасы. Үстінде Жамалған.

— Мана дәмімді төктің... енді айдалада сабайын деп келдің бе!— деп қалды Ұрқия.

Жамалғанның мапағы қаһарынан иіс те қалмаған. Қалбалақ-құлбалақ етеді.

— Ұрқия, Ұрқия... Бір жолға, бір жолға...— деді де арбадан түсіп жақындады.

Сонсын сұстаннып тұрған әйелді қолынан ұстап, арбаға қарай әкелді:

— Міне айыбым, орта қап бидай,— деді абдырап.

Шынында, арба үстінде теңкиіп қап жатыр.

— Басқарма өзі... қамбаны аштырып... саған салып жіберді.— деп Жамалған былдырлайды.

— Сонда не қыл дейді маған?— деді Ұрқия.

— Елге қайтсын дейді.

Қанша мықтымсыпса да, осы сөзді тосып тұрған Ұрқия баласын көтеріп арбаға әкелді. Қоларбаны қораптың артына тікпесте тастап асуыл қайдасың деп көк жорғаны Жамалған кейін бұрды.

• • •

Әрине, асуыл қала емес, Ұрқияның елден шыға тартқан хабары сол сәтінде тарап үлгерген. Бұған дейін мұндайды көрмеген жұрт жұмысқа тарқар уақыт әлдеқашан өтсе де, мына істің аяғын күтіп кеңсе маңын төңіректеп жүрген.

Жамалған көк жорғаны тайпалтып көшеге кіргенде Ұрқия:

— Тура кеңсеге тарт,— деп қалды.

Аңырайып оған қараған Жамалған.

— Қапты түсірмейсің бе әуелі?— деді.

— Кеңсеге дедім ғой, кеңсеге.

Топ жұрттың ортасынан Құнантай арбаға қарай аттай бергенде, секіріп түскен Ұрқия басқарманы құшақтай алып, еңіреп қоя берді. Түйнек-түйнек боп іште жүрген наза өксік боп шығып жатты.

— Сабыр ет, қалқам,— деді басқарма шал,— Біз бәріне де қанықпыз. Бір қателік өтіпті. Шекіссек те шетінеспейік деп соңынан ат айдаттым.

Ұрқия да жасын тиды. Бойын жиһап, борышты болмайын деп өз сөзін айтты:

— Жырыла тартып, мен де осалдық жасадым. Сіздер де кешіріңіздер. Біздің тірлігімізге бірлік атты қасиет қымбат екенін тап басып дәл бүгін түсінгендей болдым. Бажылдассак та бытырамай бірегей болайық, халайық,— деді.

— Міне бұл естияр сөз,— деді біреу.— Ал енді жұмыс басына шығайық.

Баласын көрші кемпірге қалдыра кетпек ойымен арбаға ұмтылған Ұрқияны Құнантай тағы тоқтатты:

— Ұрқия қалқам, бүгінгі реніштің басы адал дәмнен басталған екен, ашуынды дән қайтарсын деп мына астықты саған жіберіп едік. Балаңа талшық ет, үйіңе Жамалған жеткізіп тастасын,— деді.

Қайта аңтарылып, бұрылысқан жұрт Ұрқияға қарап тұра қалды. Бірақ Ұрқия:

— Қамқорлықтарыңызға рахмет, аға,— деді.— Әйтсе де бір менің балам нан жегенде не түседі. Онан да бұл дәнді жерге сіңірейік.

Бұл сөзді көпшілік үнсіз құптады.

ҚАЛЖЫҢҚОЯ ҚАРТ

Ауру кімді аяған-енгезердей Өмірсерікті де алып соқты. Жетпістен асқан шал қанша қажырлы, кесек болғанмен, жай соққан бәйтеректей күрт опырылды. Қомақты қыр мұрынды, еңкектеу ұзын бойлы, шүңірейе біткен көк көзі жылтылдап, көңілді, дархан жүретін шоқша сақалды сары шал еді. Жұрт өзін «Өмең» деп атап кеткен. Енді, міне, төсек тарта жығылғанына көп бола қоймаса да, халі шамаланып, созыла жанған май шамша таусылып келеді. Турасын айтқанда, кейбір

зираттар басындағы тастарда жазылатынындай «фани дүннеден баки дүниеге сапар айлауға» дейін үш-ақ күндік өмірі қалған болатын.

Үй іші, туыстары шалдың жобасын байқаған соң, төсегін төргі үйдің бөлмесіне жайғастырмақшы ынғай білдіріп еді, Өмірсерік бұған қарсы болды.

— Бала-шағаның кірген-шыққанын көріп жатайың,— деп төсегін ауыз үйден қозғатпады.

Науқас меңдеген адам өлім жазасын естір тұтқын іспеттес. Ол көнілін сұрай келгендерден саябыр сәттерде өз-өзімен, оңаша өткен өмірін еске алады. Жақсы-жаманын салмақтап, шолады. Өменнің қазіргі халі де осылай.

Ол әуелі үйдің ішін бір шолып өтті. Әр бөрене, әр тақтайын қашан, қалай жеткізгені, терезе жақтауларының қалай қиылғаны бәрі көз алдында. Ауылдастар да елес-елес өтеді көз алдынан. Дос-жарандар. Кейде күн үшін, кейде көңіл үшін жақындасқан тамырластары. Кейде итше жұлқысып табысқан дүрдараздар. Соңғыларын елестеткенде — «соның бәрі бекершілік екен-ау» — деп күрсінеді.

Осындай бір ескі ойлардан сәл қалжыраған Өмен сусындайын деп қасындағы орындық үстіне қарап еді, шай табаққа салулы сары майды көрді. «Жемесе де май жақсы», деген-ау деп іштей жымиды. Жаз айының алтын түстес дәру майына көңілі қызығып, бір-екі қасығын аузына салып еді, толғаңқырап барып зорға жұтты. Бұрын аяқ-аяғымен асағанда былқ етпейтін асқазан енді, міне сырын да, қырын да алдырғаны ғой.

Өменнің сары майды малжандап жатқан үстіне көрші шал Мардан кіріп келді. Ұзындау сираққа да әжептәуір кедергі боларлық биік табалдырықтан мықшындап зорға кіріп жатса да көзі шалып қапты:

— Сусыннан басқа нәр татпай жатыр дегенге уайымдап жүрсем, өзің әжептәуірсің ғой,— деп қалжыңдап кірді.

Өмен де серпіліп қалды:

— О дүниеге барғанда осының бәрі алдымнан шыға ма, шықпай ма деп, есім, күшім барында қамтып жатқаным ғой,— деп әлсіздеу ғана күлді.

— Ә, қойшы, о жағын айтпа, қайтесің асығып, қайда қашар дейсің ол дүние,— деп Мардан шал күмілжіп қап еді, Өмірсерік оны тағы қағып түсті:

— Е, асыққан мен бе сендер емессіндер ме, бар тамашаның жерде жоқ небір ләззаттың бәрі сол жақта деп үгіттеп жүрген?

— Уау, не ғып жуаси қалдың? Үгітке көпінш қу сен бе едің,— деп қағытып, Мардан да берілмеуге бел буды,— әлде болдырған сиырдың кебі кеп тұр ма басыңа?

Екеуі қатар күлісті. Өмен денесі жайылып, терісі кеңіген сияқты.

— Әй, молда, келіп тұрсайшы, мендей жалшыңнан қапыда айырылып қаларсың,— деп тағы бір қалжыңның ұшығын шығарып қалды.

Екеуі әрі көрші, әрі құрдас. Мардан молдасымақ, Өмірсерік «балалардың көзінше тоңқандап жатам ба» деген сылтаумен ораза жоқ, намаз жоқ, әйтеуір «құдай деген жан». Реті келсе қылжындасып, қағытысып қалудан екеуі де жалықпайды.

Бір күні Өмен есік алдын сыпырып жүріп, әлде қалай бір ойдың жетегімен көршісінің үйіне дейін барып қалғаны бар. Сонда анадайдан сығырайып қарап отырған Мардан:

— Бәсе, бәсе. «Кедейдің қолы бір пар өгіз екен» демекші, шіркін сендей бір жалшым болса деп қызығып тұрғаным,— деп қарқ-қарқ күлді.

Мұның есесін Өмірсерік келесіде қайтарды. Бригадир сұраған соң, Мардан екеуі қамысты қылтандағы көпірді жөндеп келуге барған. Тұйық адамның тоңқ етіп ашуланғаны сияқты, арбаға жегілген жирен — «тұлпар» бір баланың велосипедінен ойда жоқта үркіп қап, арба төңкеріліп кетті. Жақтаудан қапсыра жар-

масып жатқан Мардан ойбайлап қоя берді. Атты тоқтатып, арбаны түзеген соң Өмең:

— Ім, молдекем, алламан ойбайым тиыш деген осы екен ғой өзі, деп ақырын ғана басып қалған...

Осының бәрін көз алдынан өткізіп, шаршаңқыраған Өмең бір-скі ұрттап сусын жұтты.

Келесі күні ол қысылу белгілерін бере бастады. Талықси бастаған кездерінде бар мақсаты — бәйбішесін шақырып алып:

— Балалардың аттарын айтып отыршы, тым құрығанда құлағымда кетсін,— деді.

«Өмең ауырлаған екен» деген хабар бойынша замандас, тұстас екі-үш шал омың төсегінің қасына келіп қонжиды. Ішінде Мардан да бар. Өмең талықсығанда қолдарынан бар келетіні:

— Алла, алла, қуат бере гөр,— деп қауқылдасады да, науқас естімес халде жатқанда сұрап қалайықшы дегендей.

— Киім бар ма еді?— деп бәйбішеге қарасады.

Өмең бір талықсып қайта өзіне келгенде, Мардан молда бетіне үйіліп отыр екен. Жолдасы, құрдасының жүзін көргенде Өмеңнің көзінен жас бұрқ етіп шыға келді.

— Ух, киналды-ау жаным,— деп қатты бір күрсінді.

Мардан да толқып кетсе керек, дірілдеген дауыспен:

— Шыда, шыда, сабыр ет, аллага сиын, аллага сиын, алла де,— деп жұбатқан болды.

Өмең әлі таусылған жоқ екен.

— Уа, қойшы әрі, сол патшағардың өзі емес пе жанымды қинап жатқан,— деп салды.

Апа екі шал жағаларын ұстады. Сәлден соң «шаруа бар еді» дегенді сылтау етіп, «алла шипасын берерлерін» айтып кетіп отырды. Далаға шыға бере:

— Мына шал жынданған шығар,— деп бір-біріне үрпісе қарасты.

Үйде Марданмен қалған Өмең кимас бір кейіппен

терезеге қарап отыр. Жастығын биіктетіп, соған сүйенген.

— Шіркін дүние. Мынау гүлденіп, құлпырған көктемді қияп қалай кетерсің. Бірақ уақыт солай да. Сұрқай, суық қыста өлу өкінішті емес сияқты, бірақ қабірінді қазған жігіттер ренжиді. Ал жазда әйтеуір ойнап-күліп, қарттарын соғып отырып-ақ қазып тастамай ма,— деп көзіп жұмды.

Ұзақ ойланып қалды. Мардан бар қаруы-иманын шұбырта жөнелді. Үнсіз жатқан Өмең кенет қолын көтерді де:

— Жә, қойшы, бауырым, жетер. Қалғанын бара көрермін де керегінше өзім жалғастырамын,— деді. Сасып қалған Мардан:

— Әй, Өме, оның не, оның не?— дей бергенде Өмірсерік шын қысыла бастады.

Қырылдап қиналып кетті. Сол жатқаннан таңға дейін тіл берген жоқ. Тек сыздықтап күн көтеріле көзін сәл ашты.

Түні бойы жанынан кетпеген Мардан:

— Өме, қорқыттың ғой бізді, көзінді ашшы,— деді.

— Ә, ә, қорықтың ба?— деп әлсіреген дауыспен тіл қатты Өмірсерік.

Мардан енді оянар ма екен дегендей құрдасының жүзіне қарап біраз отырды. Енді оянса, құрдастық салтпен бір қалжың айтып қалмақ. Бірақ Өмең оянбады.

Зират басында Өмеңнің аруағына өз кезегімен дұға бағыштап отырған Мардан құрдасының соңғы сөзін есіне алып, қанша тістенгенмен шыдамай, мырс етіп күліп жіберді. Тек жұртқа білдірмеу ниетімен жөткірініп, қақырынып алды да, дұғасын жалғастыра берді.

Жаңа ғана босаған орынға тағы бір науқас келді. Ұзын селдір шаштары қарақұста ғана қалған, әбден қажыған, сүйегі арса-арса шал. Палатаға кіріп келе жатқанда, қасқа маңдайы жарқырап, иегі жоғары кекжие көтерілгеніне қарағанда, бұл бір ғылыми ой меңдеген ғалым ба екен деп қалғандайсыз. Бірақ бұл ғалым да, данышпан да емес, әбден титықтап, қалжыраған қарапайым адам екені кереуестке жете бере сылқете түскенінен байқалғандай. Тіпті астындағы жұқа жамылғышты да үстіне тарта салуға мұршасы келмеді. Көзін жұмып, сұлық жатыр. Өзін сүйемелдеген се-страға:

— Менің жүрегім лобли беріп тұрғаны, қышқыл бір дәрілер болушы еді, сондайдан әкеп бермейсіз бе?— деді сыбырлаған әлсіз үнмен.

— Дәрігер не жазса, соны береміз.

— Ә, иә, онысы да бар екен ғой.

Сестра кетісімен, басын қалқақтата көтерді де:

— Қолжұғыш та алыс екен ғой,— деді өзіне өзі.

Қабырғада қол созым жер орналасқан қолжуғышқа екі-үш аттап жетуге мұршасы келе ме, келмей ме, соны шамалап жатқандай.

Әлден уақытта бір қозғалып шалқасынан жатты да:

— Бұл палатадан жазылып шыққандар көп пе?— деп сұрады.

— Әрқилы ғой,— десті көршілері.

— Ал мына мен жатқан кереуесттен өлік шықпаған болар, әйтеуір?

— Кім білсін, біз жатқалы ондай көргеміз жоқ.

— Ә-ә, онда сәтін салар...

Ауруханада адам үйірсек келеді. Көп ұзамай-ақ, бұл кісінің фамилиясы Қауғабаев, бір совхозда қойма

күзетшісі екендігі, басының айналмасы бары, пенсияға шығуға бір жыл қалғаны — бәрі де белгілі болған.

— Жасырақ кезімде басымның сақинасы бар еді, қайталап жүрген сол шығар деп жүре беріпшім ғой. Дәрігерлер жүрек ауруы деп жобалай ма, қалай. Өзімде де бар — әбден титықтағанша қаралмай жүріп алдым, — деп қояды.

Сөз әлпетіне қарағанда, осы аурудан қорқады. Әлсіреген денеді күш-қуатпен бірге болашаққа деген жарқын сенім азайып бұлдыр сезім мендей бастайтынын мұнда жатқандар біледі. Сонда да бір кезде өлу сірәй жығылып, енді-снді тәуірлене бастағандары:

— Окасы жоқ, дәрігерлер нығыз, ертең-ақ құлаптаза жазылып кетесіз, — деп Қауғабаевтың көңілін демеген еді.

— Қайдам, — дейді ол, — сырық басына шығып кеттім бе деп қорқамын.

Түскі тамаққа дейін жүрек жалғауға асханадан әкелінетін бір-бір стакан ыстық кофені басқалары үрлеп-үрлеп іше бастағанда, бұл өз сыбағасын қайтарып жіберді. Зауқы жоқ.

Концерт тыңдамақ ниетпен радионы сөйлете бастағандарға:

— Қарақтарым, осыларыңды сұңқылдатпай қоя тұрындаршы, шекем солқылдайды, — деп тілек етті.

Аурухананың ежелден қалыптасқан тәртібі солай — бөлмеде біреуге жақпайтын дыбыс-сыбыстың бәрі тылады. Тіпті терезенің желдеткіші де көпшілік ұйғарымымен ашылады. Ал кішкене көзден соққан самал жел біреуге суық боп қадалса, сол сәтте ол қайыра жабылады. Таза ауаға шығуды сондай қажет еткендер аурухананың халатын киіп, далаға кетеді.

Сол әдетпен коридорға шығып келген біреуі есікті іштен тарта жапты да:

— Осында медучилищенің практикант қыздары кел-

ді. Сағат он екіге дейін боламыз дейді. Инеге олар кетісімен келерміз, таяйық,— деді.

Керсуеттерінде сұлап-сұлап жатқан аурулар жел үрлегендей бір сәтте жоғалды. Жас қыздардың икемсіз қимылдарынан зәрезап болғандар ғой, сірә, жан сауғалап аулаққа зытты.

Палатада қалған жалғыз Қауғабаев. Тұрып кетерге шама жоқ, пеге болса да көнеді де.

Әлгілердің дүрліккені рас екен. Қолына инесін біздітіп, бір жас қыз кіріп келді.

— Қауғабаев сіз шығарсыз?— деді бірдеп.

Жалтаруға мүмкін емес.

— Қазір сізге басыңыздың ауруын жеңілтетін дәріні сіңіру керек.

— Қарағым, сен осы практикадағы қызсың ба?— деді Қауғабаев қалтыраған дауыспен.

— Онда тұрған не бар?— деді де қыз сақылдап күліп жіберді,— Менің атым Күлжан. Қорықпаңыз, инені қалай сұққанымды да білмей қаласыз.

Қауғабаев қалай пысса да, енді Күлжанның айтқанына көндігулі.

— Жеңіңізді түріп, білегіңізді жалаңаштаңыз. Денеңізді бастау ұстаңыз. Бұлшық еттеріңізді сірестірмеңіз. Қазір, қазір...

Ет пен терінің арасына сүңгіген ине сыр еткені болмаса, ауыртқан жоқ.

— Қалай?— деді Күлжан.

— Қарағым, жарайсың, жанға батырмадың.

— Ендеше сіз маған сеніңіз, бірнеше күнде жүгіріп жүретін боласыз.

— Сол күнге бір жетсем, шіркін.

— Жеткенде қандай. Сіз ең әуелі ауру екенмін деп ойламаңыз.

— Ойбай-ау, жапды жеп тұрған жоқ па?

— Сонда да... Ауру дегенді етпей шығарыңыз. Бұл бір уақытша ғана нәрсе. Кәдімгі табаңға қадалған шө-

гір сияқты. Жұлып тастаймыз, ауырғаны да басылады. Түсіндіңіз бе?

— Түсіндім, қарағым, түсіпдім...

— Қарағым, қарағым дей бергенше, Құлжан десеңізші. Өзіңіздің атыңыз кім, әйтпесе Қауғабаев деп үлкен кісіні фамилиясымен атаған біртүрлі дәрекілеу...

— Мен соған тіпті үйреніп кеткенмін. Жұмыста да барлығы «Қауғабаев, Қауғабаев» деп жүргендері. Сен де солай дей бер, Құлжан.

— Жок, ол болмайды. Атыңызды айтыңыз.

Тәмпіш танауының дәл ұшында оймақтың көзіндегі ғана қара мені бар, жұқатай кішкене қыз ерке күлкімен саусағын шошайтып қояды. Бұл ойынға сіді Қауғабаев та сліге бастады.

— Менің атым Қадыр. Жеңгелерім Қадыржан дегуші еді.

— Онда мен сізді Қадыр-аға деймін.

— Ата десең де жарайды-ау.

— Жок, сіз әлі пенсияға шықпаған ағасыз. Ата дегуді кейінге қалдыра тұрайық. Айтпақшы, пенсияға шығар тойыңызға мені шақырасыз ба?

— Соған жетсем...

— Айттым ғой сіз әлі талай жылдар өмір сүресіз деп.

— Е, онда мен пенсияға шықпаймын ғой.

— Неге?

— Денім сау болса жұмыс істей берер едім.

— Әйтеуір бір шығасыз ғой.

— Бір шығуын, әрине, шығамын ғой. Сонда сені де сөз жок қонаққа шақырамын.

— Уәде ғой?

— Уәде.

— Ал енді қазір сіз рентгенге баруға тиіссіз,— деді Құлжан.

«Бұл өзі шыны ма» дегендей Қадыр аңырайып, бетіне қарады.

— Қалқам-ау, менің тік басып жүретін шамам жоқ қой.

— Қадыр-аға, рентген кабинеті осы кабатта, сіздің палатадан елу-ақ адым.

— Ойпырау елу...— деп Қауғабаев жастыққа жантая кетті.

— Елу адымнан қорықтыңыз ба, аға. Соған барып келгенше қаныңыз тарап, бойыңыз сергиді ғой.

— Бару қажет екенін сезіп тұрмын-ау, Құлжан. Бірақ, өзім жете алмаймын ғой.

Құлжан сықылықтап күліп жіберді.

— Сізге жалғыз барасыз деп кім айтты? Мына менімен бірге жүресіз.

— Ә, онда...

— Өзіңіз жас кезіңізде қыз қолтықтап көріп пе едіңіз?

— Е, ол жас кезде ғой.

— Ендеше дәл сол тұстағы жас жігітпін деп ойлаңыз да, менің білегімнен ұстаңыз.

Осы келісіммен ілбін басқап Қауғабаевты сүйемелдеп Құлжан палатадан шыға берді.

...Даладан үйме-жүйме оралған серіктері кереуетінде шалқасынан жатқан Қауғабаевтың жүзінен күлкі байкасты.

— Шіркін, жастық шак,— деп күбірлейді.

— Оу, ақсақал, манағыдай емес тыңайып қапсыз ғой,— десті бұлар.

— Ауру деген немене, тәйірі, табанға қадалған шөгір емес пе?— деді Қауғабаев төңірегіндегілерді шолып өтіп.

Көршілері ниқтарын қикан еткізіп, орындарына жайғасып жатты. Әлгінде ғана наукас мендеп келген шалдың бойындағы бұл өзгеріс оларға шешуі табылмас жұмбақ еді...

Серікбай әуелден қалыптасқан әдеті бойынша, Алматыдан радиомен таңертеңгілік берілетін концертті тындап отырған. Бір жас қыз сұңқылдаған дауысы нәшті болғанымен, қазақ сөздерін бұзып айтып, береке-ні қашырды. «Түсім бе едің, құсым ба едің» деген ән сөздерін «түсім бадың, құсым бадың» деп аңырата жөнелгенде, Серікбай құлағын баса қойғысы келеді. Әйтеуір бұл қыз да тынып бітті, сол сәтпен ілесе қолы арқандаулы Біржанның балаларына айтқан әні естілді.

— Саясы кем болады қу қайыңның

Жігітке керегі не уайымның,— деп басталған зарлы әуен Серікбайды басқаша бір ойларға жетелсіз әкетті. «Қу қайың, кем сая» деген ұғымдар оның көкейінен кетпей тұрып алды.

Серікбай осы ауылдағы орманшы. Орман шаруашылығы техникумын бітіріп келсе де, қызмет сатысын төменнен бастауды өзі қалау еткен.

Серікбай осы «Көк белестің» орналасқан жеріне дәріза. Бәрінен де оған ұнайтыны ауылды ту сыртынан қапсыра өсіп, әр жағы қарасумен жалғасып кеткен қайыңды орман. Оған сүйсіне қараудан бір жалыққан емес. Дегенмен биылғы көктем туа, оның көңіл күйін қажап жүрген жай да бар.

Бұл орман қыстыкүні ұйтқыған боранды да елетпейтін. Көшелерге ысқырған желдің бәсеңсіген лебі ғана жететін. Ал биыл қыс ауылдың жота тұсынан суық білінді. Үй-үйдің арасына жаяу шошақтай боп қар да үймеледі. Оның себебі біреу ғана деп ұққан Серікбай.

Осы қайыңды белдеудің дәл орта тұсынан ағаш жапырағы селдіреп, ашық алаң пайда болды. Келе-келе бұдыры жоқ саңлауға айналды. Біреулер күрт жеген деп, келесілері егінге дәрі сепкен самолеттен көріп жататын. Қалай болса да, осы тұстағы ағаштар жапырақ

жаяр күш-қуаттан айырылған. Сойдып, сойдып, айдалаға қадалған дінгек сияқты. Бұрын тұтаса біткен бұтақтардан, жалпақ-жалпақ жапырақтан білінбейді екен, бар көркінен айрылған соң, сексеуілдей тармақтармақ, аралары алшақ-алшақ, көленкесі өз жанынан аспайды. Аурудан сілесі қатып жүдеген адамның ырсиған қабырғасы сияқты. Қу бұтақтарда тіршілік белгісі болмаған соң, қарға скеш қарға да ұя салмаған.

Серікбайдың тағы бір қайран қалатыны — қурап, қаусаған қайыңдарды отынға жарата қояйын деп балта сілтеген ешкімді байқаған емес. Өмір бойы пана тұтқан ағаштарды өз қолдарымен қиратуға кимағандай.

Көктем қызуы молайған сайын осы кезетке көзі түсіп кетсе, Серікбайдың берекесі кете бастайды. Осы бір жалаңаш тұсты немен бітерін білмей дел-сал. Үңірейген апандай болады да тұрады.

Өзі бағынышты жоғарғы адамдарға қыңқылдап көріп еді.

— Ондай-ондай «Көк белесте» ғана емес, жергілікті жермен байланыс,— дескен де қойған.

Солар айтпақшы, «жергілікті жермен байланысу» ниетімен ол бөлімше кеңсесіне қарай аяңдады. Көшеде оған Өмірбай шал кездесті. Шал болғанда, жасы жетіп қартайған емес, басына тақия киіп, қолына таяқ ұстап, белін шодырайта бүкшіне жүруді дағды етіп, кәрілікке өзі күні бұрын мойынсұнған адам. Ілгергілер айтпақшы, «Көпей шал». Серікбайды көре сала:

— Оу, бала, бұ не болды енді?— деді.

— Не болдыңыз не, аксақал?

— Әне, ананы көрмейсің бе,— деп иегімен орманның Серікбайды да мазалап жүрген сұрқай жерін нұсқады.

Оның бұл жаққа таяқпен не қолмен меңземей тұрғанын да Серікбай іштей түсініп тұр. Өйткені дәл сол

тұста ауылдың зираты бар. Ал кәрілердің сенімінше, зиратқа қарап қол шошайтуға болмайды.

— Көріп тұрмын, ақсақал,— деді Серікбай.

— Бұрын ағаштың аржағында жасырыннып тұрғанда елемеуші ем. Енді бір жағы жалаңаштанған соң, көңілге күдік орала береді. Анау молалар мені шақырып тұрғандай,— деп Өмірбай өзінің атына лайық келмес үрей айтты.

Серікбай әлгі жаққа қайтадан зер сала қарады. Соңғы жылдардың салтымсың ақ кірпіштен салынған зәулім мазарлар көз тартады. Бұл өзі бертін келе өлік басына орнатылған қасиетті белгіден гөрі бәскеге айналып бара жатқан нәрсе. Биігі, кең салынғаны, әшекей өрнектелгендері қатар түзеп бой таластырады. Өмірбайдың қорқынышына тиянақты ештеңе айта қоймай, Серікбай кенсеге келді.

Бөлімше бастығы Қабжан тұпжырай қарап отыра беруден жалықпайтын ұзын иск қара сұр адам. Бар аумағы бір елі шүмшірейген аузы бар. Оның өзі ара-тұра бір ашылады. Серікбай кіре берсе:

— Ештеңе де жоқ,— деді.

Мұның не сұрайтынын күнілгілері біліп отырғандай.

— Сонда?— деп Серікбай аузын аша бергенде:

— Машина да жоқ, трактор да жоқ,— деді де Қабжан ауыр денесін ірк еткізіп тұра берді.

Мұнымен іс бітпейтінін ұққан Серікбай үн-түнсіз далаға шықты. Сол қалпы қу қайындардың арасына келіп тұрғанын кейінірек аңғарды. Не істеу керек?

Бұл іске күрек қару емес. Балтаның да қауметі мәрдымсыз. Дағдарып тұрғанда, дарылдаған трактор даусы естілді. Тіркеме қорабы бар, тура осылай келеді. Көрші ауылдың жігіттері. Ол маңда да Серікбайдың қарауында бірталай ағаш бар. Жігіттер келе сала:

— А, Сексісі, ертерек қысқы отын қамына кірісіп едік. Бүгін бір бос күніміз еді, билет ала келдік, үлгерсек тасып та алмақшымыз,— десті.

«Отын билет» деген сөздер Серікбайды басқа ойға жетеледі.

— Қаласаңдар, ақысыз отын тауып берейін,— деді жігіттерге кенет.

— Е, ол не деген батпан күйрық?— деп олар күлді.

— Міне, мынау сақылдап тұрған қу ағаш. Тек қана тілегім-тамырларымен жұласыңдар. Сосын түбірін қажет етпесендер, шолтитып-шолтитып кесіп, бір жерге үйіп бересіңдер. Қураған соң, өзім өртеп жіберемін бір кең жайылымда. Еңбектеріңе наряд та жазамын.

— Оу, бұл қалай болды? Бізде қолара, балтадан басқа түк сайман жоқ,— десті жігіттер.

— Ол жағына саспаңдар, «Дружба» ара менде бар, трос та табылады, Уәде ме?

— Е, болсын!

Бірнеше минуттан соң бұл жерде жұмыс қызып жүре берді. Арындаған «ДТ»-ның күшенген даусымен ілесе, білеудей-білеудей тамырлар теңкиіп-теңкиіп шыға келеді. Терең кеткендері бытыр-бытыр үзіліп жатыр. Отқа дәрі тастағандай.

Мұндай оқыс қимыл ауылдың назарын аудармай қойсын ба. Жастар жұмысқа кеткен. Үйлерінде қолы бос шалдарды бастан, Өмірбай келді.

— Өй, бала, өй бала, мұның не?— деп қауқалақтап тұр.

— Бұл түс енді мүлде аңырайып-саңырайып қалатын болды-ау,— деді бір шал.

Шалдардың қобалжуын түсініп тұрған Серікбай қастарына келіп басу айтты.

— Оқа емес, ақсақалдар. Кәрі достарыңызды қимай тұрғандарыңызды сезіп тұрмын. Әйтсе де қапалап-баңыздар, күні ертең-ақ бұл жерде жасыл желек жайқалады.

— Енді сөйтпесе бола ма!— десті шалдар.

...Бұл шаруаны тәмамдаған Серікбай атын жегіп алып орталыққа тартты. Арбаға сыйғанша немесе ма-

шинамен жас шыбықтар әкелмек. Одан келе жергілікті сегізжылдық мектеп балаларын көмекке шақырмақ. «Көктем қызғанша үлгеру керек» деген ой оны ілгері жетелей түседі...

ҚЫМБАТ ЕЛЕС

Зерде күндегі әдетімен ерте тұрып, есік алдындағы ұзын орындыққа жайланып отырған. Келіні таңертеңгі сауынға кеткен, немерелері ұйқыда.

Қыс шенгелінен құтыла сала жадырай түскен көктем нұры ақжарқын адамның аңқылдақ кейпіндей мейлінше мейірлене қалған. Бусанып, пейілденіп, жер ауқымы кеңі түскендей. Ерекше шалқар, кеңпейіл бір ынтызар күш баурап алған жер төсін. Құштарлық гүлін тосар сүйіктісін сағынған қыз секілді, егіншісін тосып еміреніп жатыр.

Кәрі белдің бастырғысы келмегеніне карамастан, Зерде қолына күрек алып, жыл сайын гүл егетін терезе алдының тұсынан бір басып қопарды да, топырақты алақапына салып, біраз тұрды. Бидай дәнін санағандай саусағымен ерсен-қарсаң шұқылады. «Иә, мерзімі жетіп тұр екен-ау, иәі келіп тұрған сауын малдай босансуын жарықтықтың!» деп есік алдына шыққанда, Советбек те келіп тұр екен.

Бірақ ертемен тракторына кеттіге жорып жүрген баласы ерттеулі ат мініп келіпті. Құлағын қайшылаған жүйрікке сүйсіне қарап тұр. Өз үстінде әшейінгіден гөрі таза киім. Бір жаққа жол жүретін шығар деп жобалаған Зерде:

— Балам-ау, өзіңнің «Москвичің» тұрғанда, атпен жүруіңе жол болсын. Әлде ат үстін бір мезет қызықтағың келді ме?— деді жайбаракат.

— Апа-ау, жыртынды басын атпен аралаған қолайлы емес пе,— деп жатыр Советбек мұртын бір сипап қойып.

— Е, тракторың қайда?

— Трактор қалды ғой.

— Қалғаны қалай?

— Есепшілікке ауыстым.

Бөгде хабар естігендей Зерде күрт өзгерген. Күңгірт кәйіппен жылжып барып орындыққа отырды. Бұл кезде үйге кіріп шыққан Советбек салт қамшысын ердің қасына іле тастап, шегіншектеп қарап тұрған. Жақындап кеп үзеңгісін жөндестіріп қойды.

— Жас болса слуге таяп қалды. Үнемі темір арасында денсаулыққа ақау келе ме деп қорқам. Аздап сергіп алмаса болмас,— деп өз шешімін ақтағандай сөйлеп жүр.

Үнсіз қалған Зерде көз алдына келе қалған өткен күннің кішкене ғана бір елесіне көңіл тоқтатқан күйі сұлық отырып қалды.

...Күйеуінен бір-ақ түнде айырылды. «Жоғары жақтан өкіл келді» деп жатқан жерінен тұрғызып әкеткен күйі жоқ болды. Қойнына тас байлап суға жіберіпті. Совет үшін белсене кіріскендігіне байлардың істегені. Алайда өзгерген өмір өз дегеніне бүкіл өмірді икемдей бастаған шақ болатын. Байлар қанша азуласса да, дүбірлетіп жер бөліс те жетті. Іші әжептәуір білініп, ауыр тарта бастаған Зерде сол күні дуылдасқан топтың шет жағында тұрған. Кенет біреу қолынан жетектей ала жөнелгенде көргені — жоғарыдан келіпті деп жұрт саусағымен шошандата нұсқап тұрған жігіт.

— Жүріңіз, қымсынбаңыз. Біз сізді білеміз,— деді ол.

Қағазға Зерденің аты-жөні түсірілген соң, томпып тұрған қарнына көзі түсіп:

— Бұл жеңгейге екі кісінің үлесі беріледі,— деп салды.

— Қалайша, мен жалғыз өзім ғанамын ғой?— деп қызарақтаған Зердеге болған жоқ, құлағына сыбырлады:

— А, сіздің үйдегі жігітке ше?

— Қайдағы жігіт?

— Сіздің бойыңыздағы ше?

Зерде қымсынып, қипақтаса да қояр емес.

— Атын кім деп қояр екенсіз, ә? Шілдеханасында болсам шіркін, атын өзім қояр едім. Жаңа өмірге келіп жатқан жігіттердің аттары да өзгеше, жаңаша болу керек.

Бүкпесіз мінезбен ашық ілтипат көрсеткен осынау сыпайы азаматқа риза кейіппен үйіріле бастаған жұрт ортасында қымтырыла беруді ретсіз көрген Зерде де тураға көшті:

— Қалауыңыз болсын. Айтыңыз.

— Жігіт туса, әке жолын қусып деп, атып Советбек қояр едім.

— Ал қыз болса ше?

— Қыз болса — Гүлсовет.

Сөйткен Советбек осы. Ат маңында әлі айналып жүр. Үзенгіге аяғын сала бергенінде Зерде оқыс дауыстап қалды:

— Ұмытайын дегенің бе бұл? Сенің атыңды кім қойды, қалай қойды деуші едім?

Советбек аяғын босатпақ болып оңтайлана берді.

— Тартпа аяғыңды үзенгіден,— деді Зерде,— анар да тапсыр атыңды. Маған сенің тапқан ақың емес, жер жыртып кеп шешінген май киіміңнің исі қымбат. Қойнауын қопарып, алтыпына зер салмай, қалай ғана қнып жүресің мына жердің бетінде? Егіншіге егіншіліктен артық мақсат бар ма екен, сірә?

Осыны айтып Зерде үйге беттеді. Інісіндей боп телес өскен ұлы сөзін тастамасын сезіп барады.

...Кештете қалжырап оралған Советбек көктем шуағының маужыраған күнімен бензин иісін ала келді.

Қыс. Жол оппа, адыр-адыр.

Ағаш-ағаштың арасы тымықтау болғанымен, да-лаңқыда болашақ бораның хабарындай ара-тұра қар бұрқасын бір көтеріліп қалады. Дала оқта-текте бір үрлеп қалған үнсіз алып, немесе сырын ішіне бүккен мылқау дүлей сияқты.

Мұндай кезде жолға шығушылар сирек. Үйге отырғызбай қуғыштаған тым қажет шаруа болмаса, ешкім желіге қоймайды. Сондайлардың біреуі ме екен, жол үстінде шаналы ат келеді. Жегілгені — бүріскек, шоңқайма торы. Оппа қарда малтыға басады.

Шанада екеу. Жігіттер. Күннің суығы, жолдың қиындығы ойға да кіретін емес, жайбарақат жантая отырысқан қалыптары әңгіме шертісуде. Сөздерінің жобасы «пәлен ауылда бір қыз бар» деп беттеген бозбалаларды танытады.

— Әй, Ертай,— дейді қырлы жұқа шалбар, былғары биялай кигені,— кімнің үйіне түсеміз?

— Қайдам... Қыз үйіне жақындау бір таныстікі болса да болар еді.

— Әй, қуып-ай, жаңсызданып барып, жып ете түсейік дейсің-ау, ә? Көпті көргендігің осы-ау!

Ертай — үйленген жігіт. Сонда да Біркен сияқты қыз іздеген бозбалаларға қосшылығын қоймайды. Келіншегі бір-екі рет:

— Осы қалжыңды қойсаң қайтеді?— деп қызғаныш білдірсе де бұрынғы әдеті сол қалпында. Бүгін де Біркен қолқалаған соң, шығып кеткен.

Манадан бері мұнартып көрішген шоқ ағаш жаңа ғана жақындаған белгі бере бастады. Әдетте ағаш ішінен сытылып шыға тартқанда, ну орман соңынан қуа жөнелгендей ұзатпай, ал өзіне қарай жүгірсең, жуырманда жеткізбей қоятыны бар.

Малмаздап келе жаткан торы кенет тоқтай қалды.

— Не болды?— деп бозбалалар ілгері қараса, жолдың жиегінде бір келіншек тұр. Жаяу, басын түбіт шәлімен тұмшалап алыпты. Аузынан шыққан деміне, омырауына қатқан қырауына қарағанда едәуір жер жүріп келгенге ұқсайды. Бүйір жолдан қосылып тұр.

— Иә, жол болсын, замандас...

— Орталыққа қарай шығып ем...

— Жайша ма?

— Жолдасым ауруханада еді.

— Ім-м.

«Енді қайтеміз» дегендей, екі жігіт бір-біріне қинала қарады.

— Жаяу шыққаныңыз қалай, ат-матпен... былай...

— Сұрағанның бәріне ат беріле қоя ма...

— Жолдың жаман скенін көріп тұрсыз...

— Жо-жоқ маған қиналмаңыздар. Жаяу да жетем. Аттарыңыздың өзі тоқтай қалған...

Біркен «өзі жаяу барам деп тұр ғой, тарта берейік» дегенді қабағымен білдіріп еді, сонда да Ертай басқаша билік етті.

— Отырыңыз. Бірге көрелік. Түбінде бір соғып, бір жартыңызды қағармыз,— деді.

Келіншек ыңғайсызданған кейіппен келіп, шапаға мінді. Үстінде қарапайым сукнодан тігілген пальто. Аяғында табандалған қара пима. Денесі талдырмаш.

Екі жігіттің әңгімесі сәл баяулады. Бөгде адам болған соң бар сырды ақтаруға батпағандай.

— Жолдас болдық қой, таныса отырайық,— деді Ертай. Келіншек қыбыр етті де өз атынан өзі қымсыпандай үндемеді.

— Әкеңіз байқамай нашарлау ат қойған ғой, сірә?— деп Ертай тағы да тиісті. Осы келіншектің атын естімей тынбайтындай. Келіншек қырын бұрылды да, ақыры гана:

— Атым Махаббат еді,— деді.

— Махаббат?— деп Біркен орнынан жұлқынып тұрды да, келіншекке төпді.

— Япырау, сол махаббат көзіңізде бар ма екен?

Бірақ мөлдіреген қара көз де емес, төңкірелген шара көз де емес, жай ғана көгілдір көзді көріп, көңілі толмаған Біркен қайта серпіліп орпына отырды. Ертайға қарап:

— Ерекше ештеңесі жоқ,— дегендей тыржың етті. Сөйткенше ат тағы тоқтай қалды да Махаббат шападан қарғып түсті. Біркен әлгі қимылын сезік алып қалды ма дегендей.

— Ойбай-ау, жеңгей-ау, қайда барасыз, неменеге ренжідіңіз?— деп шын қипалақтап қалды.

Махаббат:

— Аңсаған көзіңізді көре алмай сіз ренжімесейіз, мен ренжитіндей ештеңе болған жоқ. Мынау аттарыңыз буынып келе жатыр, деп көгілдір көзің жай оғындай жарқ еткізді. Сөйтті де дереу бел көтермені төмендетіп, қайта байлады. Демін еркінсірек алып, бойың жазған торы ат көңілдірек жорта жөнелді. Мұнан соң Ертай мен Біркеннің әңгімесі қайтадан қыз жайына көшті.

— Әй, Ертай,— деді Біркен,— осы сенің көзің жаман.

— Е, неге?

— Сол, сен отырған жерде маған қыз қарамай қоятын жыны бар.

— Әй, қойшы! Үйленіп алған жігіт екенімді білген соң, еркінситіні шығар.

— Әй білмеймін. Сенің үндемей отырып-ақ тартып алатын бір пәлең бар.

— Е, ендеше ертпе жаныңа...

— Өзім де соны ойлап келемін. Осы жолы сынаймын, мына қыз тағы сырт берсе, сенен болғаны...

Осылай біраз қалжыңдасып алған екеуі көрген-білген қыздары жөнінде жарыса пікірлесті.

— Шіркін, Сапура!— деп көкірегін қарс жарды Біркен үріккен аттың желісіндей, жүрісің қандай еді!

— Мәкен де кем емес еді-ау,— деп Ертай қосты,— құшағыңа орала кетердей боп, бұралып тұрмаушы ма еді.

— Салиханың қара маржап көзі еді ғой!

— Дариганың сызылған сөзі еді ғой!

— Ойхой, Раушанның бұрымы еді ғой!

— Зылиханың мұрны еді ғой!

Осылай тізіліп, он шақты қыз шанаға ілесіп келіп бірте-бірте кейіндеп қалып жатыр. Бәрі де Біркеннің көз танысы, бірақ бәрі де мұны тек тамсандырып-тамсандырып тайып отырған бір слестер.

— Шіркін-ай, шіркін-ай!— деп аһ ұрған Біркен:

— Бұраң бел, жайтаң көз...

Жайды білсең айтам сөз,— деп құштар бір сарынға салып, әндете жөнелді.

Онап соң:

— Айналайын, Бикен-ай,

Құрттың ғой, жүйкені-ай,— деп күйзелтіп бір кетті. Сонсын кенет тоқтай қалып, аптыға сөйледі.

— Уай, Ертай, достым Ертай, құйқылжыған көңіл құрғыр қайтсе басылар?! Қыздың бәріне құнығам, бәрін сүйгім, бәрінің отына күйгім келеді. Осыған тоқтау бар ма? Бірінің бұрымы ұнаса, мұрынын жаратпаймын, бірінің көзіне елтісем, сөзінен қаймығам. Осы құмарлыққа тойым бола ма? Бәрін тұтам, бәрін құшам деп жүрген мен сорлы ма, мені қаламаған қыз сорлы ма? Сонда кім менің іздегенім, қайда ол? Әлде қалбалақтап қуғаным сағым ба? «Жақсы мен жамап қосылған әрқайда бар, жақсы мен жақсы қосылған қай-қайда бар?!» депті-ау! Осы өзгермес заң ба, әлде өмір осылай ма еді өзі?!

Бойдақ жігіттің күйін басынан кешірген Ертай бұл шұбыртпаға еш жауап берген жоқ, тек:

— Боран күшейіп келеді,— деп жан-жағына хауіп-тене қарады.

Сонда ғана селт етіп, сергіген Біркен айнала сырғыма боранға ұласып, аспап-ақ түтіндене бастағанын байқады. Қысқы дала қанып ішіне тартып, сұрлана қалған. Енді бір мезет күшті жел соқса, доға көріпбей кететін түрі бар.

— Ау, адасып кетерміз,— деп арман дүниесінде отырған Біркен бірден жасын қалды.

— Сонда не істейміз? Жол әлі ұзақ...

— Онда ұзағанымыз жоқ қой ауылдан, оралайық, үйге жеткенше боран үдей қоймас. Борандатып қыз аулағанымыз да келіспес, боранда және қайбір жөнді ұшырасу болады дейсің. Онан да келесі сенбіде қайта шығармыз, үйге барып ыстық салмамызды ішіп жатайық. «Қыз, қыз» деп жүріп қыршынымыздан кетіп қалып жүрерміз. Әрі-бері ақылдасқандағы екі жігіттің шешімі осы болды. Соңсын аттарын кейін бұрып жатып: — Махаббат, сіз не істейсіз?— десті.

Махаббат, өзінің әдеті солай ма, сәл тостырып жауап берді.

— Мен кейін қайтпаспын.

— Апырау мына түтеген боранда ма?

— Ия, дәл осы түтеген жыңды боранда! Осыны айтып Махаббат:

— Біраз жер серіктескендеріне рахмет!— деді де, шанадан секіріп түсті. Шәлісін қаттырақ қымтай түсіп, боранды дауылды қақ жарып, қараңдап кете барды. Махаббатпен қалжыңдасқысы келгендей ерке боран оның соңынан үйіріле дөңгеленіп, етегінен тартардай боп, өкшелей жөнелді.

Екі жігіт бір-біріне қымсына қарап, сілейді де қалды...

— Ертең сөз сөйлсейсің,— деді ауылдық Советтің председателі,— сөзің ерлік туралы болсын.

Содан бері Ержақып қипалыста. Онай ма, үлкен салтанат. Жан-жақтан дәрежелі адамдар келмекші. Небары төрт кластық білімі бар күзетші шал бытығын қалмаса. Әдемі, өрнекті мақалдағанды ұпатады жұрт. Топ алдында қоңқ ете түсіп, кете салу лайық болмайды ғой. «Шықпайды» деп жалтарды.

— Шыққанда қандай. Көпті көрген майдангерсіз. Бір бастап әкетсеңіз болды. Газет-журналдарды қарап көр. Жазып ал, ірі әріппен машинкаға бастырып берейік,— деп тықылдап барады.

— Көрейік,— деуге келді.

Ержақыптың «көрейін!»—«күп орындаладымен» бабарабар екені бұл төңірекке қанық. Өйткені бұл сөз оның аузынан шыққанша өзін де, өзгені де қинап болады. Бірақ ол үшін бұдан басқа берік сөз, қатты уәде жоқ.

Тек бір рет бұл сөз тарапында басқаша шалқып кеткені бар. Отан соғысынан оралғандарға қойылатын осы ескерткіш мәселесін алғаш қозғағандардың ішінде осы Ержақып та бар болатын.

— Көрейік, ауданмен ақылдасайық,— деп қалған сонда ауылпай.

Сол сол-ақ екен:

— Сен шырағым, көрейінді қой, сылбыратпа бұл жұмысты. Тыңғылықта. Қараш сен, көрейін деп көлгірсітуін,— деп аяқ астынан тұтана жөнелген.

Сірә, өзіне меншікті «көрейін» басқалар айтқанда өңі өзгеріп кетеді деп ұқса керек.

Енді осы байлаулы сөзін айтқаннан кейін бұлтарыс жоқ. Қамдану керек.

Кеңседен шығып орталық көшемен жүріп келеді. Сонау тұрған ескерткіш. Ардақтардың асқақ арманын

биік аспаннан іздегендей ұшар басындағы жұлдызға ілесе, кеңістікке ұмсынып тұра қалған. Қастерлі күтіммен ақ жамылғы оранған. Ертең ашылып, боздақтардың есімдері жазылған мраморға тіл бітпек. Жүректерді қозғамақ.

Ерлік туралы айт дейді. Айту керек. Қайтсе жеткізе айтады? Алғашқы сөз қалай басталады? Осы бір алғашқы деген сөз-ай, шіркін. Қымбат та қиып, қиын да қызық.

...Ержақып санасында сол бір кезеңдегі алғашқы шабуыл көрінісі берік орнығып, шегеленіп қалғандай. Жақсы жазылған сурет секілді. Соның ішінде әсіресе мына бірісі.

...Таңсәрі елең-алаң сәтте, шабуыл басталатыны белгілі болды. Жау шебі мен екі араның мөлшері қолма-қол найзаласу, қатты жұлқысты айтпай-ақ танытып тұрғандай.

Командир жас жігіт. Ол үшін де, оның жауынгерлері үшін де бұл алғашқы шабуыл болмақ. Танысқан бетінде:

— О, сіз жай ғана Жақып емес. Батыр Жақыппын деңіз,— деп қазақ жайымен таныстығын білдіріп салған.

Батырлар қатарына қосуға өзін олқы есептейтін Ержақып көбіне-көп Жақып деген қарапайым жағын ұнатып, «ер» деген қосалқыны жолдастарына айтқызбайтын.

— Әке-шешенің ат қойғандағы ниетін ақтай алсам, өзі де қосыла жатар,— деп қоятын.

Сол кезең, сын сағат та жетті мерзімді кезінде.

— Алға!— деген өз ұранымен ілесе жас командир атқып, жау шебіне қарай секіре ұмтылды.

Дәл осы кірпік қаққандай сәттің қолбасшысы үшін қаншама ауыртпалығы барлығын Ержақып қылт еткен бір түйсікпен сезіп те үлгерді. Қарсы жақтан жауған оқ. Соған тосылып командир тұр. Алғашқы бес-алты

адымды өтіп барып, бір көріп шығайын дегендей жауынгерлеріне бұрылып қарады. Суық тер бұрқ ете түскен болар маңдайдан. Өйткені онымен серіктесе лып сткен ешкім жоқ болатын. Жылысып шегінуге болмайды. Өлсе де кейін жүгірмейді ол. Бар келбеті сол шешімнің куәсі. Пистолетін бұлғап қалды да, бір қолымен шойын қалпағын баса тұқыртты. Маңдайдағы қиналыс іздерін ешкім көрмесін деген болар.

Ми қабаттарында окша зуылдап, бір-біріне хабаршыдай ұмтылысқан ой түйдектері Ержақыпты «осы мен не қылып тұрмын!» деген сұрақпен түйіп қалды. Ол жаңа ғана сезгендей: «Командир жалғыз тұрған жоқ па, құдай-ау! Соның жанына бұл жетсе, ар жақтан ұшқан оқ кейін серпілетіндей. «Япырау, оқ деген әшейін, қорғаныс емес пе, біз екеулесек ол не қылады?» деп қайраттана, сол сәт оқоптан ырғып шыққан Ержақып командирінің дәл қасына жетіп келді.

— Рахмет, бауырым, кеттік алғал— деп командирі шынтағынан түртіп қалды.

Бұл кезде жауынгерлер жарыс ойнағандай бірінсіп-бірі оза жүгірісіп кетіп бара жатқан болатын. «Жақып құрлы жоқпыз ба» дескендей қызу кетіп барады. Өмір мен өлім арасындағы ұзақ белесте болған сол уақыт бірнеше секунд ішінде өткенін олар есептеген жоқ, әрине.

Бірақ алғашқы жолы жаумеп найзаласу Ержақыпқа бұйырмаған екен. «Сепің сыбағанд әлі кейін» дегендей, қақ алдынан жарылған мина мұның бет-аузына өз суретін салып кетті. Жосылған қанды алақандап, бүкшіе бергенде, біреу іліп әкетті. Командирі екен.

— Шайқастың қызуына кіре алмадым-ау, Сергей!— деп қалды Ержақып.

Найқалуға уақыты жоқ командирі:

— Осы шұңқырдан ешқайда жылжыма. Өзім келіп әкетемін,— деді де жөнеле берді.

Госпитальда Ержақып өзінің наградаға ұсыннлығының естіп:

— Жай жатып сыйлық алған маған жол болсын,— деп қандағанында, командирі:

— Бұл саған әбден тиісті награда. Жаудың талайын жайратып үлгересің әлі. Ол үшін жауынгерлік рух керек. Бұл қасиетті өз басым сенен көрдім емес пе? «Алға» деп ұмтылғанымда, оқтан қаққандай жан серігім болып, жауынгерлерді ұрысқа бірге бастадың ғой,— деп ағынан ақтарылып еді.

Ержақып жүргі ерлік көзі осы бір жас командир келбетінен ұшқындап тұрғанын мықты түйген еді.

...Иә, ертеңгі айтары бар екен. Ең алдымен сөзін «ерлік ұмытылмайды» деп бастайды да, командирінің жауға алғашқы боп ұмтылғандағы ерлікке бастар жан тебіренісін суреттеп береді. Бар сөзінің діңгегі осы болмақ.

СӘУЛЕҢ СӨНБЕСІН

Иемденіп отырған такендің есігі сырт етіп ашылғанда ғана ол ойдаң серіілді.

Қалың пальтонның сыртынан жалбағайлы сары шекпен киген мосқал адам Қуатбекті ысыра ішке кірді. Машина іле орнынан қозғалды. Әлгі адам сәлден соң Қуатбекке қарап:

— Ал, бала, жол қысқартайық. «Танымасын сыйламас» деп сен сәлем де бермедің-ау деймін. Таныса отырайық. Біз сияқты жамап шалдар түртіп қалсаң күректің астынан шығып жатамыз. Сен сияқты жастарды біле жүрейік,— деді.

Қуатбек. «Сәлемді аңғармай қалдыңыз»,— деп өз аты-жөнін айтты. Сол сол-ақ екен:

— Куатбек болғанда, кәдімгі Куатбек Нұркеновсің бе?!— деп шұқшия кетті қарт.

— Кәдімгіңіз қалай?!— деп Куатбек қуыстана қалды.

— Мен газет бетінен ақын жігіт Куатбекті білуші едім. «Сен солсың ба?» дегенім ғой?

Ол, шынында, осыдан үш жыл бұрын жұкатай жинақ шығарған жас ақын болатын.

— Апырай, ә?— деп қарт мұның қолын өзінің мол уысына алып қысып жатыр.

— Атыңа қанық болсам да, өзіңді көрс алмай, құмартып жүрген бір балам едің. Мына кездесуді қара-саңшы!

— Отағасы-ау, мен соншалық құмарта қаларлықтай ақын болпын ба, жәй әшейін жастықтың желінісі еді ғой.— деп қызарақтады.

— Жок, шырағым,— деп қарт туралап отыр.— Өз басым сенеп көп үміткер едім. Ана бір жылы жаздың ғой, қалай еді...нә. «Шапқан аттың шаңын көріп!»,— деп бастаушы едің ғой...

Сәл ойланып алған шал есінде қалған өлең шумақтарын түйдектетіп, тіпті Куатбек өзі ұмыта бастаған небір аяулы жолдарды ынтық көңілдің кең сарайынан сушырып әкеп шығарып, мөлдіретіп-мөлдіретіп көз алдына тізіп жатыр. «— Мұншама жақсы сөздерді қағазға түсірген шынында мен бе?»— деп Куатбектің өзі таңданғандай. Тербелген жүйрік машина ішін өлеңмен тербеп, ақын жігітті өз сөздерімен арбап жатқан шалымыз:

—«Кеудемнен көкала үйрек қош деп ұшты.

Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем»,— деген скеп-ау бір мұңлық. Ұмытуға болатын өнер емес кой өлең деген,— деп толқып кеткен босаңдау үнмен тоқтай қалды да, Куатбекке қас қағым уақыт сынай қарады.

— Қазір қай жердесің? Сол Тереңкөлдемісің?— деді сонсын.

«Қазір» деген сөз Қуатбекті селк ете түсірді. «Сыбырлағанды құдай естімей ме» деген осы екен де. Лепірген сезім су сепкендей басылып, алаулаған көңіл шоғы быж ете түскендей болды. «О баста танысқанда, басқа біреудің аты-жөнін атай салмаған екенмін. Көрген талқым жетпегендей» деп те өкінді.

— Сіз хабардар ма едіңіз?— деді қинала сөйлеп.

— Хабардар болмағанда, шырағым. Жылт етіп көрінген жас адамның жаңа есімі біздің көкірегімізге жазылып жатады-ау шежіре боп. Біздің кеуде қойма-сандық емес пе, бағдары дұрыс адамдардың аттарын қатарлап салып, жинастыра жүреміз. Әлде қалай бір жақсылығымен көрінген сол азамат сүрініп кетпей, тұзу өссе екен деп тілейміз... Сенің аяқ алысыңды сырттан жүріп шолушы едім. Естідім. Бір саты жоғарылап, аудап қарамағына жұмысқа барған екенсің. Одап арақ деген әзәзіл аяқтан шалып төмендепсің. Қазір қайтадан совхоз шаруашылығына ауыстың... Біз бәрін сұрастырып, біліп отырамыз, шырағым. Сен қызметтен түсті деп естігенде, саған өтірік, маған шын, әкеңнен кем ренжігем жоқ...

Қуатбек:

— Осылай бір қатты жығылдым,— деп ауыр күрсініп, булығып қалды.

Шыңрауға тартып, құлдыратқан бұл халден көтерген де шалдың өзі болды.

— Жүнжіме, балам,— деді ол.— Сен арақты атты мұтті қойғалы да әжептәуір уақыт бопты. Қызметтен де жақсы атың шыға бастады деп естимін. «Адамгершілігіме кір түскен соң, ақындықты қайтермін» деп, безінген де боларсың. Ол қате, жарқыным. Кетсе лауазымың кетті, ақындығың араққа шайылмаған шығар. Жақсы атыңды ақындықпен қатар жек. Тек кеуденде сәулең сөнбесін!— деді.

Әңгіме аясы облыс орталығының төбесі көрінгенде

таусылды. Қала шетінен түсуге ыңғайланған шалға Қуатбек:

— Сіздің аты-жөніңізді сұрамаппын-ау,— деп қоштасуға қол ұсына бергенде:

— Мені жұрт «шақар шал» деп атайды, «Мақар шал» деп те атайды. Бізді қоя тұр. Атыңды жаңғыртып, бір-екі өлеңінді оқытшы газеттен, сонан соң, өзім іздеп барып танысамын. Уәде ме?— деп қадалды қария.

— Болсын уәде!— деген салмағы батпап, өз-өзіне сенімді адам ғана айтатын киелі сөзді бекем шығарған Қуатбек ауыр жүктің астынан еңсеріліп шыққандай, серпіле қозғалып, ілгеріге көз жіберді.

ӘДЕМІ КӨРІНСЕК ДЕП ЕДІК

Он жыл бойы кластас болған жолдасым Оразбек кездескенде, әңгімеміз бірден бас жағымыздан басталды:

— Беу, самайыңды қырау шалыпты ғой...

— Бұйрабас деп қаксай беруші ек, сенің де шашың селдірей бастапты-ау...

— Бір кезде осы шаштан да көресіні көріп едік-ау,— дестік екеуіміз бірден.

Күле отырып сол күнді еске алдық.

...Біздің бала күнімізде — бүкіл ауданға бір фотограф, Лев Николаевич деген атын барша жұрт білетін. Үш тағанды тікаяқ аппаратын велосипедке артып алып оның келгені оқушы атаулыға мереке. Өзі және сызып қойған графигі бар ма, тиянақты бір күндерде жетіп келеді де тұрады. Сол мезет бізге де дағдылы боп қалған, өзімізше ақша жинап, кімдермен суретке түсетінімізді оған қандай киім киетінімізді күні бұрын жобалап, қам жасай бастаймыз.

Лев Николаевичтің осы бір келісін біздің кластың ер балалары ерекше дайындықпен күттік. Бұл сегізінші класта оқитын жылымыз. Балалық бойда мол болғанмен, қайтсек тезірек жігіт боп өсе қаламыз деп, қыздарға қырындап, хаттан-хатты тоғытып жүрген шақ.

Жүректе лап еткен бір ыстық сезім махаббат па, жай әуес қызығушылық па — оны айырып жатар хал жоқ. Өзіміз де түсіне бермейміз. Сондықтан да болар, сол тұста арамыздағы жүрдек сөз «жүреді», «Сүйеді» деп айтуды оқушыға лайық санаймыз ба әлде осы сөздің өзінен жүрексінеміз бе, әйтсеуір сол киелі сезімді осы «жүредімен» түспалдай салатынбыз. Яғни ана қыз ана баламен жүреді, мына бала мына қызбен жүргісі келеді. Қалай болса да өзімізге түсінікті.

Бақсақ біздің кластың қыздары түгелімен жоғарғы кластың ер балаларымен «жүретін» боп қалған. Біз ырғалып-жырғалғанша, ересек қулар қармақтарын тастап-тастап үлгерсе керек. Енді бізді намыс буды. Бір класта оқи тұра, бізді менсінбейтін қандай тотайлар?! Қайткенмен бұларға бір қыр көрсету керек.

Қауым боп ақылдасқанда тапқанымыз, Лев Николаевич келгенде, ер балалар боп бір топ суретке түсеміз де, фото дайын болған соң қыздарға бас-басына сыйға тартамыз. Көрсін біздің де жігіт екенімізді, мүмкін өкініштен тілдерін тістер!

Әрине, бұл үшін бәріміз қатып киіну керек, сыланып, сыйпанып дегендей ерекше дайындық жасау қажет. Аттылы кісі түсін қарағандай, жаяу кісі жатып қарағандай жұтынып тұратын болайық. Уәде осы, сөз түйілді. Сонда осы Ораз:

— Әй шашты не істейміз?— демесі бар ма.

Шынында да бұл мәселе бәрімізді қатты ойландырды.

Педагогиканың ол тұстағы тәртібі бойынша, шаш қоюға биыл ғана лұқсат берілген. Жалбырап өскен қалың шаш әлі қай жаққа жөн тауып жығыларын білмей,

бірі кобырап, бір болбырап, едірейіп, селтиіп дегендей әр түрлі қалыпта берекесіз көрініс беріп-ақ тұр еді.

— Вазелинмен майлайық,— деді тағы сол Ораз,— қатып кетеді, во дерсің! Алдымен одеколоп, сонан соң вазелинмен сылаңдар!

Бұған да келістік. Фотограф ертең келеді дегенді мұғалімдер де хабарлап қалды. Лев Николасвич өзі телефон соқса керек.

Сонымен тықырши күткен таң да атты. Бір-біріміздің үстімізді тексеріп, түзссіп, өзара қоқиланып, бір-бірімізге бас бармағымызды көрсетіп қоямыз.

Әйтсе де суреттің жөні өзіне, сабақ та бар ғой. Қоңырау соғылып, орынға отырдық. Алдымен класқа кірген мұғалім — ұзын бойлы Шахмардан. Жасыл түсті жүзімдей түйме көзі үнемі күлімдеп тұрады. Ылғи қолорамалын «ұмытып кетіп», ерніп галстуктің үшімен сүртіп жатқаны. Әлде әдейі сөйте ме, ол жағы бізге бимәлім. Ал енді кекесінді әжуаға шебер. Қыздар жағына «әй, қарындас» деп бір езуінде мысқыл ойнап отырғаны. Класқа кірген бойда Шахмардан бірден:

— Опырау, класты нисмайлап қойыпсыңдар ғой,— деді.

Біз көзіміздің астынан бір-бірімізге қараймыз.

— Мына ер балалар одеколопмен келген — деп алдыңғы партадағы Күләш шіңк етті.

Сабақ алдында Ораз оны «әне сенің ғашығың кетіп барады» деп оныншы кластың бөлмесіне қарай сүйрей жөнелген. Күләш енді соның өшін алып отыр.

— Өздерінің шаштары да жылт-жылт етеді,— деп Шахмардан әрқайсымызға жақындап кеп, төбемізден үңіліп жүр.

Шаш түгіл бетіміз де майланған. «Жел қағып жарылған жерлерін бүтіндейді», деп вазелинмен бетті де біраз ысқылағынбыз.

— Ендеше бүгін сабақты жылтыр жігіттерден сұрайық,— деді кенет Шахмардан.

Бұл біз күтпеген қиямет болатын. Тарихтан жеткілікті бағамыз бар-ды. Дәл бүгін сұрай қояды деген қаперде жоқ. Қырсық осылай шалғанда:

— Білмеймін,— деген сөзді уделесіп қойғандай, кезек-кезек қайталап шықтық.

Түрегеп тұрмыз.

— Құрыдық,— дейді Ораз мені шынтағымен түртіп.

— Ал, сәнқой жігіттер,— деп Шахмардан үкім айтты,

— Оқуға бөгет жасайтын шашпен қоштасуға тура келеді. Қазір менің сабағым біткенше желдірте жүгірген қалыптарың сыпыртып келе қойындар. Мына тұрған интернатта машинка бар. Мен жіберді десеңдер болды. Хамит тәрбиешіге... Солай, айналайындар... барындар!

Мелшиіп тұрмыз. Жылағың келеді, бірақ намыс жібермейді. Ішіміздегі батылдауымыз Ораз:

— Мұғалім, бір жолға...— деп мінгірлей бастап еді, Шахмардан:

— Жоқ, жоқ, айналайындар. Уақыт алмандар. Әйтпесе директорға сүйреймін,— деді.

Оның айтқанынан қайтпай тынбайтынын білетінбіз. Аяқты сүйрете басып, коридорға шықтық. Бірімізді біріміз мүсіркегендей бет-жүзімізге қараспаймыз. Кенет:

— Ей, әне қара!— деген Ораздың даусынан селк еттік.

Оның қол сілтеген жағына жапырыла қарасақ, фотограф аппаратын көтеріп, мұғалімдер бөлмесінен далаға шығып бара жатыр екен. Үміт оты жылт етті.

— Жұрттың бәрі сабақта, тап қазір тып етіп суретке түсе қояйық. Сосын мейлі шашты құйқасымен сыпыртса да,— дестік.

Осы ұйғарыммен Лев Николаевичке жетіп келдік. Оның аппаратын құрысып, ақ шымылдығын ілісіп жанталасудамыз. «Үлгереміз» дейміз өзара. Қолдан құрасырған ұзын орындықты қойып жіберіп, алдымыз жайғаса бастағанда:

— Ә, балапандар, бұл қулықтарың жүрмейді,— деген қуақы дауыс төбемізден жай түсіргендей болды.

Жалт етіп, мойнымызды бұрсақ, оң жақ бүйірде көзі күлімдеп Шахмардан тұр. Ол фотодрофка тура нұсқау берді:

— Лев Николаевич, сіз қателсіп мыналарды фотоға басып қалып жүрмеңіз. Бұлар кінәлі.

— Мұғалім айтты заң,— деді фотограф.— сөз бар ма!

Сол заңның күшімен біз де бұл арадан аулақ жөнелдік. Ұйысып-ұйысып сәкіге түскен шашымызды интернатта қалдырып, тобымызбен Есіл жағасына тарттық. Күзгі мезгілге қарамастан, кешке дейін суға түсіп, құмға аунадық. Әдемі көрінсек деген ниетіміз зая кеткенін сентябрьдің көк аспанына үнсіз шағым етіп, шалқамыздан түсіп ұзақ жаттық.

— Олар енді бізбен жүрмек түгілі, пысқырып та қарамайды,— деді Ораз әлден уақытта.

Қыздар туралы айтқаны ғой. Онысын ішіміз сезіп жатыр, бірақ ләм дескеміз жоқ. Тағы біреу бірдеңе десе, іште лаулаған қызғаныш сезімі өзімізді өртеп жіберетіндей...

БҰЛАҚ

Түнгі мәжіліс кеш тарқап, аз ұйықтаса да Мырзабек сергек оянды. Қаумалаған ағайынның ықыласы ма, қайта бір еске алынып, бірнеше рет шырқалған жастық шақтың сезімтал әндері ме, құрдастарының қалжыңды естеліктері ме, әйтеуір, арқасы кеңіп, көңіл сергіп кеткендей. «Мырзаш» дейтін құрбы қыздар ауылда қалмапты әркім өз жөнімен өмір соқпақтарына қадам басқан. Оның есесіне «Мырзажан» деп еркелететін жеңгелері мұны әлі де балаша қолпаштайтын қалыптарынан танбаған екен.

Сол себепті де болар, «жеңісте-ау, мінезің сенің өзгеше-ау»,— деп тербер өленді соларға арнап, тебірене отырып айтып беріп еді.

Кеше кешірек келіп, туган ауылды шолып үлгермеген соң, бүгінгі уақытты бала күшнің соқпақтарына жұмсап, сол жерлерді біраз кезбек. Ұйқыдағы жұртқа мазасыздық білдірмейін деп баяу басып, шеткі үйлерді қаусырып тұрған қайыңды орман ішіне қарай жүріп кетті.

Мырзабек осыдан бес жүз шақырымдай жердегі бір үлкен қалада қызметте. Елге келмегелі он бес жылдай болған. Бір кездерде оқу іздеп Алматы кеткен балаң жігіт бүгіндері қырыққа жетіп, басы қырауланған. Диплом қалтада, қызметі ұнамды, семья берік. Ілгері озып ұшыртпаса да, кейінде те қалмай, бел ортада жортақтап келеді. Елден кеткенде, оқу бітірген соң, «биік мансапқа қолым іліксе» де жоқ емес-ті. Алайда мұның реті болған жоқ, жылдар болса жылжып өте берді. Жастық арын басылған сайын туган жерге деген сағыныш көңіл түкпірінен анда-санда қылаң беретінді шығарды. Мендей түскен осы бір сезім ақыры, осы жаздың кешегі күні Мырзабек «Жигулин» осы ауылға жеткізіп тыныстатты.

Мұнда желістің тағы бір себебі — оның денсаулығы. Соңғы жылдары дәрігерлер Мырзабектің жүйкесінен болмашылау қылау тауып, емдеу қажеттігін ескертіп жүретін. Биыл курортқа бару мүмкіндігін айтықанда, бұл кенет шұғыл шешімге келіп:

— Мен ауылға барамын,— деген.

— Ал курорт ше?— деп таңқалысқандарға:

— Май айының сары майып жеп, қымызын жұтсам, таза ауасымен тыныстасам дертіме шипа болар деймін, — деп өз дәлелін ұсынды.

Сонымен Мырзабек туган ауылдың топырағын басып, бала кезде жалаңаяқ жүгіріп, табанына шөгір қадалған ағаш қойнауына келіп тұр. Жеткіншек қиялдап өрбіп тарап жататын ойынның сан талайын қыздырған түкпір-түкпірлер, қуыс-қойнаулар көңілде сайрап тұрды.

Бірақ Мырзабек орманды танып та, танымай да тұр. Жүрегі лүпілдеп, думанды шақтар көз алдынан тізіліп-тізіліп бір өткенде, алдынан орала кеткен қайыңды құшақтай алып, мауқын басқандай біраз тұрды. Сәлден соң жанартаудай лап еткен алғашқы сезім салқын арнаға түсіп, жан-жағына көз салғанда «ағаштар селдіреп кеткен бе, қалай?!» деген секем санасын шарпып өтті. Бала Мырзабек енді сақа Мырзабек қалпына түскенде, мүлде басқа суретті көзі көрді. Әр жер, әр жерде түбірлер шоштияды, көз қуаты жетер мөлшерде көрініп жатыр. «Қолдың саласындай түп-түзу қайыңдар болушы еді, олар қайда?» деген сұрақ миды тағы бір қозғады. Әлгінде байқаған — ауыл үйлерінің көпшілігі бөренеден қиылған. «Е, сонда кескен ғой бұлар», деген түйін өз-өзінен келді. Адам қолымен қатарға қосқан жас ағаш емге жоқ. Еркектің қомағай көңілі сұлу қызға қалай шүйлікесе, ара, балта ұстаған мығым қолдар сұлу қайыңдарды отап-ақ бітірген екен. Сол сұлулардан қалғаны болса, кездестірмекке ілгері жүре түскен Мырзабек тағы бір «ғажапқа» кезікті.

Міне, сан түрлі қимылмен, құбылып бір топ қайың алдынан шыға келді. Бір шоғыр боп қатарласа тұра қалғандай: «О, биші қайыңдар!» деп Мырзабек езу тартып жымыды. Тіпті әлдебір би әуені құлағына жетіп тұрғандай.

Бірақ көп ұзамай-ақ Мырзабектің таңырқап, әсерленуі сап-сап басылып, жүрегін аяныш, өкініш жайлады. «Қайдағы биші қайыңдар? деп ашынды ол, — би болса болар, бірақ шаттық-қуаныш биі емес, азапты, жалынды, қиналысты би ғой бұл!»

— Есінде ме, Мырзабек? — деп тұрғандай қырық бұратылып, ширыға шыққан мына қайыңдар, — сөзімді ішемін деп, ләкет пышақты үйден жасырып әкеп, қабығымды тілгілеуші едің ғой. Ол кезде мен жас едім, түзу едім, ендігі түрімді көр, міне!

Мырзабек денесі қалш етіп, кейін шегінді. Қабығы

қыжыр-қыжыр мына қайыңдар денесін түршіктіріп, аңғал балалықтың кешірілмес күнәсін мойнына салып тұрған секілді. Сол кезде қолда жүрген үлкен пышақты жаңа ғана лақтырып тастағандай оң қолы селт етті.

Бұл саяда енді тұра алмасын сезген Мырзабек жедел басып, алаңқыға шықты. Осы бір сәттерде көзге ұрған жүдеу суреттер көңілін құлазытып, балалық шақтың бір елесіне бастап бара жатты...

Үйіне келе ол машинасына от алдырды. Мұның қауырт қимылын көрген жеңгесі:

— Мырзажан, шәй дайын болды ғой,— деді.

— Женеше, қазір... бұлаққа барып жуынып келейін.

Жеңгесі таңырқаған кейіннен түріне сұстана қарап біраз тұрды:

— Бұлағы несі? Қайдағы бұлақ?

— Басын қырдағы тастақтан алатын, жалғыз қайың түбіндегі ше?

Жеңгесі тағы дүдәмал:

— Сол бұлақ бар-ау деп кім ойлаған. Бар болса, бар шығар,— деді де сиырды алқаға шығарып салмаққа шыбығын қолына алды.

Мырзабек болса ойына алған арманды бұлаққа машинасын бұра берді. Бүгін ол қайрылмасқа келіп қалған балалық шаққа саяхат жасап жүргендей бір халде еді.

Бұлақ. Шапағатты көңілдің сәулесіндей мөлтілдеп аққан бал суы мұның алғашқы әдемі сезімдерінің куәгері еді-ау.

...Бір топ бала өгіз жегіп, қолхоз егінінің арамшөбін жұлуға баратын. Ауылдан шыға бергенде қыр төсінде жалғыз өскен қайың бірден көзге түседі. Неге екені белгісіз, бір балалар оны «жаман жалғыз қайың» деп атайтын да, үрейлене қарайтын. Мұның себебін сұрағанда:

— Ол шайтандар мекені. Оның жанынан да жүруге болмайды, түнеуге де болмайды. Түнде ібілістер ағаштын түбіне от жағып, ойына келгенін істейді,— десетін.

Тозығы жеткен бірішкеде Мырзабекпен қатарласып Райхан отырады. Ол дегенде Мырзабектің көңілі бөлек. Бірақ өзіне де түсініксіз сол сезімді өрнектеп жеткізер сөзі жоқ. Ондай сөздер әлі оның тілдік қорына енген кезі ғой. Оның есесіне Мырзабектің ойына кенет тура бір жойқын іс келді. Бригада басынан кештете оралып келе жатқанда ол кенеттен:

— Мен шайтаннан қорықпаймын,— деп Райханның күлағына сыбыр ете түсті.

Состиып қарап қалған қызға:

— Нанбасаң түнде маған еріп шық,— деді.

Уәдлескен уақытта екеуі түн жамылып ауыл іштіне шықты. Райхан да бір үйдің еркесі еді. Мынадай оқыс әрекет оны қызықтырып, желпіндіре түссе керек. «Жаман жалғыз қайыңға» қарай бет алып Мырзабекке еріп келеді. Дегенмен тым жақындап баруға жүрексіне керек, кенет тартыншақтап тұра қалды:

— Осы да жетер,— деді.

Мана деуін деп қалғанмен, сөзден таю қиын. Қобалжып келе жатса да қыз алдында қоқиланған Мырзабек:

— Тура өзіне барамыз,— деп қояды.

Райхан көнбеді.

— Ал, ендеше,— деді Мырзабек,— анау бұлдырап тұрған жалғыз қайың. От көріне ме, кәне?

— Жоқ...

— Шайтан салған дауыс біліне ме?

— Білмеймін...

— Жарайды ендеше бүгін осымен доғарайық. Кейін тағы бірдеңе ойлап табармыз,— деді Мырзабек.

Ол өз ойындағы бір күдіктің үні өшкенін сезін тұр: ағаш түбінде шайтан жаққан от та жоқ, көңілді демдеген күдіктің де ұшқыны қалмапты.

Келесі күні сол бірішкеде қатар сығылысқан балалар үрейлі қайыңның тұсынан өте бергенде, Мырзабек секіріп түсіп, әлгі ағашқа қарай жүгіре жөнелді.

— Маған қарап отыр,— деп Райханға сыбырлап үлгерген.

— «Ажалды бала молага қарай жүгіреді» деуші еді атам. Мырзабекті шайтан азғырды,— деп қалды бір «білгіш».

Қалай десе, олай десін Мырзабек бұл уақытта «жаман жалғыз қайынға» жүгірген бойда жетіп түбіне отыра кетті. Сонан соң қайта атып тұрып, тастаққа шықты да балаларға қарай қолын бұлғады.

— Райхан, қорықпа... кел!

Мұның күткеніндей, басқалардан жырылып, бөлек келген Райхан болды. Мырзабек болса, өз батылдығына бір қуанса, тастақтың қойнауынан бас салып, алқаға қарай құлдырап ағып жатқан бұлақты көріп екі қуанулы. Алдымен жеткен Райхан:

— Ой, Мырзаш, қандайсың өзің!— деп көзін бір жарқ еткізгенде, бұдан бақытты жан болмас-ты.

— Міне, бұлақты көрсейші, бұлақты!— деп Райханның қолына уыстап су тосты.

Бір лап етіп, кейін тұтана алмай қалған балалық махаббаттың күесі болған бұлақтың орны бір нәзік сырды еске салды.

Иә, бұлақтың орны бар өзі жоқ, тартылып қалыпты. Тастақ үгіліп, құм болған, жалғыз қайың жекеліктен қалжырап, қартайған ба, әлде жай оты түскен бе екен морт сынып, бұлақтың қайнарын бітеген құмдық тастарды баса құлапты.

Бұлақ суы жырып өткен сайқылттың іші қоқта-соқтаға толып кеткен. Көзіне іркіліп келіп қалған жасты сілкіп тастап, Мырзабек бұлақтың ескі жолын өрлей алқаға тартты.

Ойында тағы да дүдәмал.

Алқада осы бұлақ күре тамырша қорек жеткізіп тұратын қамысты қоғажайлы көл болатын. Тамырына жете сүңгіп, сүйрігін талай суырушы еді ғой. Шүрегейі, қас-

қалдағы сән түзеп, қанқылдап дала қазы қонып, ұлы думан болып жататын.

Кейсе бұл да жоқ. Қамысы қурап, сусыз тақырға айналған сортаң бозарып қатып, мелшиіп жатыр.

Кеудесін кере қатты күрсініп, ілби басқан Мырзабек машинаға келді. Үйге жетер-жетпес зірк етіп тоқтай қалған «Жигулиден» ол асығыс түсіп, қораға сүйеулі күрекке ұмтылғанда, әлі есік алдында жүрген жеңгесі:

— Мырзажан, бұн не... суыт?— деді.

— Қазір, жеңге, қазір,— деген Мырзабек бұлақты бетке алып тағы кетті.

Бірнеше сағат уақыт өтті. Білекті түріп жіберіп, Мырзабек терге малшынып қимылдауда. Ағаш сынықтарын шетке лақтырып, бөлшектенген тастарды жап-жаққа ытқытып құмдақ араласқан балшыққа үшкір күрегің кірш-кірш қадайды. Балалық арманының шоғын қайта үрлейін дегендей асығыс қимылдайды. Бұлақтың тынып қалған бастауына жетпей тоқтамақ емес. «Суы құрып, тартылуы мүмкін емес» деген бір сенім бойын мендеп алған. Баяғыда өшкен махаббат оты қайта маздап, бұлақ көзі ашылса, жастық шағы қайта оралардай қазып жатыр, ұңғып кеулеп бала кездегі шамаға өрлеп келеді. Әбден қалжырап, үміт оты сөне бастағанда, күрек жүзі тиген бір жерден бірдеңе бұлк ете қалғандай болды да, басыла қалды. Қайталай қадалғанда тағы бір бұлк етіп, күрек жүзі дымқылданды. Әлден уақытта шым-шым етіп, су тамшылары білінгендей болды. Мырзабек бұлақ көзіне дейін әлі де әжептәуір бар екенін сезді. Соның өзінен қуаныш жүрегін кернеп, тынысы кеңіп сала берді. «Қой, елді көтеріп, кеңірек қимыл жасау керек» деген түйінге келді де, күректі бұлақ белгісі білінген жерге қалдырып өзі ауылға зымырады. Ол кешке жетпей бұлақ суының ойнақтап ағатынына сеніп келеді.

«Әркім бір-бір бұлақ көзін ашып отырса»,— деген ой санасында жүгіріп өтті...

— Жыл сайын көрер күніміз осы болса, үйің тозаққа айналар,— деген келіншек сөзі құлаққа қонғалы қашан.

Биылғы қыстан зәразап болған Қуандық екі алақапға түкірініп, қар кете, жаз шыға пысымақшы. Иі қанбаған терідей созыла беруді қоймақшы. Өйтпегуге амалы да жоқ. Алты айға деп шамалаған шөбі қыс ортасында таусылып, тасымалмен күн көрді. Жалғыз сиыр тәлтіректел, көктемгі күннің шуағына әрең ілінді. Қысқы аязда орманнан күртіктел отыр тасыған да Қуандық. «Осы... жаз шықса ма, не көрер екенсің!»— деп кіжініп жүргенде, жаймаушақ тілекті мезгілі де жетті.

«Е, бәсе, сәтін салса»... деп мал бағатын көршінің аты мен арбасын сұрап алып, лыпылдаған балтаны белге буған Қуандық жолға шықты. Тамызықтық қу ағаштың дайындығына кіріспек.

Қамшымен бір салғанда, бір сағат митың-митың тебініп, екі көзі арбадағы кісіден таймайтын кербез көк аттың қиқанбайымен көше шетіне жеткенше, Суатбек те кездесе кетті.

— Иә, жол болсын!..

— Жәй бір азып-аулақ шаруамен...

— Қылт етіп көк шықпай жатып отыңа кірістің, ә?

— Иә, сөйтіп, қыс қамын ерте ойланбаса...

— Дегеніңе болайын,— деп Суатбек қылмың етті,—

Орған қолдай беделді адамсың. Оның үстіне келешек райкомды жағалап, министрлікке жете ме деп жүрген жігітіміз «ит мініп, ирек қамшылап» демекші осы заманда атпен жүре ме екен. И-и тәңірі деген! Не көп машина кып, зыр еткізіп лек-легімен түсірмейсің бе!? Шабытты көңіл шалшықтанып, пысық ишеті іріктіктеген Қуандық бір ауық есенгіреп, бірауық мардымсып, шала бүлінген күйде кері қайтты.

Күндерден күн өтіп, жаз ортасы ағанда байқайды,

ана шашпада бір төбе, мына аулада бір төбе көк шөптің үйінділері бой көрсете бастапты. «Қой, мен де жұрттан қалмаймын. Шөпке шығу керек»,— деп қайтадан ширықты. Қуандық шатырда қаңсып жатқан қол шалғысын далаға шығарып, шың балғамен жүзін түзеп, тықылдата бастады. Құлаштап-құлаштап сілтегенде, жосылып түсіп жатқан көк шөп жолдары көз алдына елестеп-елестеп кетеді. Шалғы сабының үшкір басын жерге қадап қойып, жануышпен шаң-шұңын шығарып жатқанда, көлденең өтіп бара жатқан Суатбек бұрыла кетті.

— Пах-пах, өзің тіпті шаруаға әбден шұғыл иист бұрыпсың ғой,— дей келді.

— Шөптің кемістігінен қыста зықым шығып еді. Біреулермен легіп барсам да, жер таңдап шабындыққа кіріспесем болмас — деп Қуандық ағынан жарылды.

— «Сенген қойым сен болсаң»,— деп Суатбек бір түкірді,— жамбастап жатып-ақ шөп дегенді тележкі-тележкі түсіретін жігіт емессің бе сен. Үгітші десе үгітшісің, насихатшысың. Бері кетсе, совхоз кеңсесінің бір дәрежелі қуысынан орын тебеді деп жүрген жігітіміз. Директордың құлағына сыбырлай салсаң, бір кеш жалынсын — екі қыстық десең де... Мынауынды мен-ақ көрейін, жарқыным. Намысты қолдан беріп, о несі!

— Мұның да реті бар-ау,— деп міңгірледі Қуандық, сонда да қан таратып бой жазып дегендей... Денем де етейіп бара жатыр еді.

— Е, қан таратқың келсе, маған ер. Үгреттің ішінен құдық қазып жатырмын. Бұның да қисынын таппай, шалғы ұстап шөпке шығуды да қорсынып, Қуандық ақыры үйде қалды.

...Күз өтті, қыс таянды. Қар бір ұшқындағанда, ат жеккен Қуандық келіншегімен орманға аттанды. Келесі күні сабан сатып алмақ боп, совхоз кеңсесіне жөнеліп бара жатты.

Қолынан бермесе де, ақыл айтар ағайынның бары жақсы деседі ғой білгендер.

Салдыртып желіп отыратын біркелкі жүрісінен таңбайтын сары атымен қара жолдың шаңын будақтатып келе жатқан почташы Қари. Совхоз орталығындағы байланыс бөліміне күнде таңертең сапар шегу — оның жұмыс тәртібі. Онысынан жаңылмайды. Екі жақтауын қара дермонттипен қаптап алған қалқанды арба қашаннан бергі серігі. Қаридың өзін қартайтып шығуға жарайды әлі. Бөксе тұсында аспалы қара сөмкесі жатыр.

Шаруаның дағдылы қаранайым есебі бойынша, жол-жөнексі ағаш қойнауына бұрылды. Үйден жанып алып шыққан шалғысымен қаиымды алқапты жиектей өскен көк шөптен екі-үш жол тартты. Келесі жолды бастай беріп, қоя салды. Қари есебіне берік — орталықтан қайтқанша бұл шөп желге дөңіп, әжептәуір жеңілейіп қалады. Үйге жеткізген соң жарты төбе шашпаның үстіне жыйып тастайды. Осылай қысқы шөптің де жобасы көріне бастайды. Бұл — жылдағы әдет. Шалғы мен айырды бір ағашқа сүйей салды да, алған бетіне қайтадан жол тартты. Оның осылай айырлап жинаған шөбі қыс ортасынан асып көрген емес:

— Біздің сиырдың денесі шағын, шөпті көп жемейді,— десе де қыс аяғында сабандатып жүргені.

— Қолың бос, молырақ неге қамтымайсың, даланың шөбін аяйсың ба?— дегендерге оның жауабы біреу-ақ:

— Е, бір жөні болар...

Шынында, бұл ауылда пенсияға шыққан қарттардан басқа уақыты мол осы Қари. Тоқсан сом жалақы өзіне қанағат. Ұсақ-түйек мал ұстап, жұрт қатарлы дөңгелек шаруашылығы бар. Ішім-жем, киім бірсыдырғы. Балалары оқуда. Алды үйленіп, кейінгісі тұрмысқа шыққандары да бар. Осыдан басқа дәулетке құлшынбайды. Жасы елуге келсе де мұны ойлап көрген емес.

Қаридың құмары — кітап, газет, кино, телевизор, ра-

дио. Телевизордан бүгін көрген киносы ертең клубта көрсетіліп жатса соған барып отыруға жалықпайды. Ал карта ойыны дегенде жаны қарсы.

Ара-тұра Қаридың қалтасында бір тенге де жүреді. Орталықтағы почта үйінің дәл іргесінде дүкен бар. Сол тұста кездесе қалған көңілдестерімен арзандау «қызылмызылдыц» бірер шынысын «қылық еткізе салатып» кездері болады. Ондай күндері шабылған шөп айыр-шалғылар сол ағаш ішінде қала береді...

Қаридың почта тасуға тұрғанына көп жыл болған. Техникамен айналысуға денсаулығы жарамады. Бір құрдасы өлең де шығарған:

— Жүреді почта тасып біздің Қари.

Мінгені астындағы ақкөз сары.

Есік пенен тесіктен кәзет беріп,

Талтандап жүгіреді одан әрі,— деп.

Қалай десе олай десіп, әлемде бұдан басқа жұмыс, бұдан өзге қызмет бар екен-ау, іздестіріп көрсе қайтеді деген Қаридың ойына еш кіріп көрген емес.

Мұның бәрін былай қойғанда, Қаридың барынша құмары — өлең. Өзі бола алмай қалған ақындардың бірі. Бір ретте көкейдегі көрікті ойлары өлең боп түскен қалың дәптерін аудандық редакцияға да алып барды. Әдебиет бөлімінде отырған көзілдірікті жігітке:

— Өзім почтада істеймін. Уақыт көп. Кейде зеріккенде ойға өлең келеді. Жазбайың десең де болмайды. Сондай бір шимайларым еді, қарап берсеңіз,— деген.

Өз сөзі өзіне қас болды ма, көзілдірікті жігіт те өлеңдерді «қарап қана» қайырып берді.

— Өлеңді зерікпей жазған кезіңізде келіңіз,— деді, — поэзия еріккеннің ермегі емес екенін білмейсіз бе?

— Білуін білем ғой... Сонда да...

— Соны әбден білген кезіңізде келіңіз. Ал ақындығыңыз тасып бара жатса, Алматыға тартыңыз.

Қари Алматыға тарта алған жоқ, «мына бір қатыгез жігітке қайдан кездестім» дей салды да, сол бетінде өлен

жазуды доғарды. Бірақ ақын атаулыға құмарлығын ешкімге де, еш жағдайға да ұмытқан емес.

Осы ауыл Қари почтаны болғаннан бері үй басы «Қазақ әдебиетін» оқиды.

— Маған «Огонекті» жаздыр десе:

— Алдымен «Қазақ әдебиетіне» жазыл.

— Маған «Адам және заңды» тіркет,— десе:

— Әуелі «Қазақ әдебиетін»...

Міне осылай табиғи тіреспен жұрттың тілегін де орындап, өз дегеніне де жетіп жүрген осы Қари. Бірте-бірте «Жұлдыз» бен «Жалынды» да әр үйдің қонағы етті.

Дүйсенбі сайын кезекті почтаға аттанып бара жатып айтатыны:

— Бүгін «Қазақ әдебиетін» әкелемін.

Бүгін де күн дүйсенбі. Газет-журнал, хаттарды сөмкеге тықпастан бұрып, терезенің жақтауына орналасқан Қари қалаулы газетін құлаштай жайып қарап отыр.

— Е, бәсе,— делі.

Мұнысы — өзіне ұнамды ақышын газет бетінен тапқаны. Өз-өзімен лепіріп, екі қолымен газетті керген қалпы почта ішінде теңселіп, өлеңді дауыстап оқып жүр:

— Уа, шіркін, деуіңе болайын!— деп қояды.

Бірақ өз жұмысымен арпалысқан жұрт мұның сері көңілін қайте берсін:

— Қари!— дейді біреу.

— Иә?

— Мазаны алмай, далаға шықсаң...

Сөмкесін қолтығына қыстырып, арбасына қарай кетпеске амалы жоқ. Әйтсе де көптен сағынтып жүрген ақынымен «жолыққанына» көңілі мәз.

Осы ақын өткен жылы Қарилардың ауылына келді. Қари астаналық қонақты ертіп әкелген парторгті жағалатып:

— Мені де ерте жүріңізші,— деп болмаған соң, қатарларында болуға рұқсат еткен.

— Мына кісінің де ептеп сүйкейтiнi бар,— деп қонаққа күңк еттi. Қонақ:

— Ә, ә,— дедi де қара көзiлдiрiктiң аржағынан бұған бiр ғана қарап өттi.

Ферма басында да, бригада, басында да әлгi ақын тiс жарып сөйлеген жоқ. Жүрiсi де сылбыр екен өзiнiң. Лепiртiп, лекiлдетiп өлең оқыр деген Қаридың дәмесiнен шықпады. Сол үндемеген қалпы жүрiп кеттi. Қарига қолын берiп жатып:

— Хат жазып тұрыңыз,— дедi.

Не адресi, не телефонын қалдырмаған адамға жабыса түсетiн Қари ма, көңiлi толмаған қалпы селсоқ қана қоштасқан.

Әйткенмен арада бiрер жұма өткенде, жарқ етiп ашылған «Қазақ әдебиетiнiң» бетiнде әлгi ақынны қайта ұшырасты. Әр өлеңiнiң жолы сайын осы ауылда көргенiн, түйгенiн жазған екен. Тап басып ауыл атын келтiрмегенмен, Қаридың сергек көңiлi ап-айқын аңғарып отыр. Сонда бiр «Е, бәсе» деп едi. Сол танысын бүгiн тағы тауып алып, тағы бiр «Е, бәсе» дедi. Осындай да бiр «қылқ еткiзе салған да терiс болмас едi» деген оймен қалтасына қолын жүгiртiп едi, әдеттегi бiр теңге орнында болмай қалыпты. Сонда да оның көңiлi көтерiңкi. Күнде почтаны балаларына таратыратын Қари бүгiн бұл әдетiнен жаңылды. Ауылға жете, ат ағытуға үйiне де бұрылмастан, шеттен бастап әркiмге тиiстi хат-газеттерiн өзi үлестiре бастады.

— Мына «Қазақ әдебиетiн» тыңғылықтап оқыңдар,— деп қояды.

Көпшіліктің бағалауына, Мұрат момын жігіт. Бұл қақ-соқпен жұмысы жоқ, даладағы жұмысы мен үйдегі шаруасын біледі, от басына қиян-кескі басбұзарлықтан аулақ деген сөз. Осыған орай, Мұраттың мінезі де бірқалыпты: асып-сасып абыржу, артық сөз сөйлеу деген жоқ, дүние төңкерілін жатса да былқ етпестің өзі. Тіпті кейде жиын-тойда қарт ойнағанның өзінде құрдстары: «Мұраттың қарттан бағы ашылмаған»— деп келекелеп отыратын. Сонда да Мұрат аштан өліп, көштен қалмайды. Дөңгелек шаруасы, жыл сайын есейіп, көбейіп келе жатқан семьясы бар.

Әйтсе де көлденең жұрттың тілі қышымай тұрмайды. Бірер жыл момын дегенді қойып, «Жуасқа» көшті. Онан соң бұл да кем соғар деп жорамалдасқанда «ынжық» деген атақ қосты. Бұл күбылыс Мұратқа жетіп те жатты, бірақ өз есебі өзінде ол тоқымын бауырына алып тулай қойған жоқ. «Айтар да қояр, кімнің аузына қақпақ боласың»,— деген де тынған.

Алайда бүгін момын Мұраттың ішінде от ойнап тұр. Айғай-үйғай шаң-шүн қылмағанмен, бетінде қан ойнаған келбеті үлкен бір кейістік аңғартады.

Осыдан он шақты күн бұрын совхоздың құрылысшылары Мұратқа сол қолдағы көрші хирургтің үйін ақ кірпіштен қаптауға кірісті. «Жұртты ажалдан арашалап жүрген адам ғой, алдымен содан бастайтын болған шығар»,— деген де қойған. Мұның есебі бойынша, кезекпен құрылысшылар бұл үйге де жетер. Елуінші жылдары салынған қамыс үй қысқы аязға шыдамсыздық көрсетіп жүргелі қашан.

Бірақ құрылысшылардың жұмысы Мұрат ойлағандай болмады. Хирург үйін бітіре салып, оң жақтағы көршісі шофер Ғалидың маңайына жапырласты. Бұған да машина-машина ақ кірпіш төгіліп, қалыпты қимыл басталып

кетті. «Бұл Ғалидың әкесі директормен дос, қой сойып қонақасы беріп жатқаны. Бірнеше рет осы Ғали үйінде дуылдатқан. Директор елден бөлек бір жақсылық жасап тастайын деген шығар». Осы оймен Мұрат әліптің артын тосты.

«Адам ойластырады, құдай жайғастырады»,— дейді ғой орыстар. Мұраттың ойы теріс шықты. Бүгін таңертең жұмысқа аттанбақ боп далаға шықса, Ғали үйінің маңындағы қара-құра жоқ. Тек құрылысшы топтың жетекшісі су құятын цистернаны «Белорусьқа» тіркеп жатыр екен. Жүгіріп жеткен Мұрат:

— А, біздің үй?— деді аптығып.

— Бастықтардың ондай нұсқауы жоқ.

Жауап қысқа. Осы сөздерді айтушының езуінде бір күлкі бар. Ғали да үндеместен ауласына кіріп кетті.

Ақ кірпіштердің арасын бір-екі жол қызыл кірпішпен әлеміштеген екі үйдің ортасында боп-боз, жадағайланып Мұраттың үйі тұр. Қайнап тұрған шайды ішпестен тракторға міне бергенде, қасына келіншегі келді. Мұның күреніткен түріне жауған етіп бір қарады да, өкшесімен жерді шиырлап біраз тұрды. Сонсын жәңбіл күрсініп, жүре берді. Мұрат та қыңқылдап тұрған тракторын дар еткізіп орнынан қозғалды. Тіркемелі темір арбасы салдыр-күлдір етіп, ашынған кейіппен тоққаңдайды.

«Белорусьтың» рулімен қосыла қиқаң-қиқаң етіп отырған Мұраттың басына неше түрлі ой қаптады. Солардың ішінде ызалы көңілге су бүркетін бірі жоқ. Бәрі де намысты шымшылайтын, қарақұрым, күйкі көріністер.

Бала кезінен тракторға мінген Мұратта, байқап отырса, әлі сол бір мамандық. Бұл қатарлы жұрт таласып тармасып дегендейін шоферлық, комбайнерлік оқу оқып, қалталарына қосымша мамандықтың қатырмалы қағаздарын қатарлап басып жатыр. Күзде ораққа қатысып, қорытынды жиналыстың президиумында отыратын да солар. Есептеп көрсе, Мұрат жиналыс атаулыны қалдыр-

май барып жүргенмен, төрағасы боп бір отырып көрмепті. «Былжыраған Мұраттан не шығады» деп ойлаған ғой. Бір биесінің тайымен соғымын, бір сиырдың сүтімен майын айырады. Көргені — телевизор, сол үшін кейде қонаққа да бармайды. Дені сау, отын-шөбін өзі, ешкімге жалынбай таркторымен тасып алады. Соған тоқмейілісіп жүре берген. Біреу «отын әкелісе қойшы» деп сұрана келсе, көмейге бір жарты арақ құйылатынына сенімді, тамағы соған жыбыр-жыбыр ете қалады. Асылы, біреудің бұған келіп тіленгеніне масаттанып, әжептәуір өсіп те қалатын. Сондағысы «өкпеге теуіп-теуіп жүргізетін» салдама трактор.

Мұрат осының бәрін көзіне елестетіп, өзіне бөтен адамша қарағандай. Қиқым-сиқым бірдеңелер. Бір қарағанда бәрі дұрыс бәрі жөн. Сонда да бір мақтау грамматасы бұйырмапты-ау.

«Уайым кеміреді» деген рас екен. Мал базына жеткенше миын шатастырған осы ойлар қажытып тастапты. Ұнжырғасы түсіп келген қалпы тау боп үйілген көңнің қасына тоқтады. Жайының аузындай күрегі бар «ДТ-ның» тракторшысы Сапар сигаретін баптап сорып тұр екен. Әй-шәй жоқ, Мұрат тиісе кетті.

— Әй, бол тез! Найқалып тұратын уақыт жоқ!

«Мынаған не болған?»— деген күдікті кескінмен Сапар аңырая бір қарады да, жұмысқа кірісті.

Осы қарқын кешке дейін үзілмеді. Бұрын найқалып жүретін Мұрат жоқ. Зырылдатып барып, көңді егіндік орнына төгіп тастайды да, зырылдап жетеді.

— Саған бүгін бүйі тиген шығар?— деді Сапар ақыры.

— Онда нең бар, планга толды ма өзі?

— Толғанды айтты ғой, екеуден асып кеттін.

— Ендеше тағы бір барып келсін. Сонымен тәмам.

Қас қарая жұмыстан қайтқан Мұрат «күн неге қысқарған десем, мезгіл күз екен ғой»,— деп ойлады.

...Танертен ертелетіп, Мұрат тура совхоз директорына

келді. Дес берісінде жалғыз скен. Нұсқалған орындыққа отыра бере:

— Мен кеше екі план орындадым, естідіңіз бе?— деп салды Мұрат.

— Немене, неменс дейсің?— деп директор қайта сұрады.

— Сізге айтпаған екен ғой...— деді Мұрат нығын сөл-бірейтіп.

— Жок, естіген жоқпын,— деді де директор әлдсне есіне түсіп телефон бетіндегі дөңгелекті бұрай бастады.

— Онда мен Сапарды алып келейін,— деп Мұрат ссікке ұмтыла бергенде, оны директор тоқтатты:

— Сен не айтып отырсың осы?

— Мен кеше екі план орындадым ғой.

— Кеше ғана ма?

— Иә, кеше.

— Бұған дейін қайда жүргенсің?

— Өзім де білмеймін қайда жүргенімді.

— Енді не қыл дейсің маған?

— Ал, менің үйім неге кірпіштелмейді?!

Директор бір сигаретті сорып болды да, столын олай ақтарып, бұлай ақтарып ештеңе таппай, Мұратқа қарай қолын созды. Сөйткенінде Мұрат оның саусақтарына бір жапырақ қағаз қыстыра қойды.

— Бұл немене?

— Шопырлық оқығым келеді. Соған арыз.

— Сенен мен арыз сұрағам жоқ, темекің бар ма деймін?

— Е, сіз «Қазақстан» сорасыз, менде «Прима» ғой.

— Бола берсін.

Осы бөлменің ысталуы аздай, енді екеуі қосылып түгіндетті.

— Үй болғанда, ол жоспарлы іс қой. Келешек саған да барады құрылысшылар,— деді директор әлгі әңгімені қайта есіне алып.

— Маған тап осы бүгін керек.

— Неге сонша асығысың?

— Немене менде намыс жоқ деп ойлайсыз ба? Әлде сіз де жұртша мені жуас, ынжық дейсіз бе?

— Не дегенмен дәл қазір болмайды.

— Ендеше кірпіштерді өзім барып артып аламын да, өзім қаптаймын үйді.

Әрман тәжікелесуге шыдамаған Мұрат есікті сарт еткізіп тайып отырды. Тракторды құрылыс бөліміне қарай бұрды.

Есік сартылдаудың талайын көрген директор Мұраттың бұл кетісіне онша мән бере қойған жоқ. Ол тастап кеткен арызды қарап еді: «әртарапты мамандық алғым келеді, соның бастамасына шоферлық курсқа тізулеріңді сұраймын»,— депті.

«Мұның мәнқуінде бір түрткі бар ғой,— деп ойлады директор,— Ғалидың әкесімен туа дос болған соң, лұқсат бере салып едім. Әйтпесе оның да осы Мұраттан асып жатқаны шамалы».

Осы ой үстінде телефон шырылдады. Прораб екен. Мұратқа шағынып жатыр. Оны тындап болған директор өзінше билік айтты:

— Тұйық адам кейде омырау келетінін білесің ғой. Материалдарын түгел бер. Өз жұмысын да қалдырмасын де, үйін қаптауды әйелі скеуіне тапсыр. Сөйт, айналайын.

Бұл сөздерді естіп тұрса керек, прорабпен қабаттасып Мұрат телефонға килікті:

— Рахмет, директор, жолдас. Баяғыдан сөйтетінсіз ғой,— дейді.

Директор мырс етіп күлді де, трубканы қоя салды.

Неден бастаған абзал? Суыртпақтың ұшы қандай? Ол қалай табылады? Осы сұрақ Қайдарды түсініксіз бір тұйыққа қамады да қойды. Ойламай-ақ қояйын десе де болар емес. Класс жетекшілік міндетін былай қойғанда, мұғалімдік жүйкесі жай таппас түрі бар. Осы бір Меңдібек деген бала өңіндегі азабы аздай түсінен де шықпауға айналды. Меңдібек демекші, пұштіған мұрнының дәл істік ұшында оймақтың бүріндей ғана сүп-сүйкімде қара мені бар. Мені сүйкімді болғанмен, ісі ұнамайды...

Хайдар көңіліндегі түйткілін директорға баяндады. «Не істеу керек?» дегенге бастығын ортақтастырғысы келді. Басшы қабақ түйіліп, басшы көздер сәл жұмыла түсті де қайта ашылды. Әкімшіл еріндер жыбырлады:

— Сен жас мұғалімсің, — деді, — сондықтан көп пәр-сені аңғармауың мүмкін. Мәселен, үкімет класс жетекшілерінің жұмысын жақсартып, ынтасын арттыру мақсатында жетекшілік ақыны бұрынғыдан өсіруді ұйғарды. Екі есе өсірілді. Енді жұмыс жүргізбей қара! Біз не үшін осы кабинетте отырмыз. Бұрап отыру үшін.

Директордың нені бұрап отыруға тиіс екенін Хайдар түсінбей қалды. Оны сұрауға ниеттене бергенде, бастық сөзі қайта жалғанып кетті.

— Сол себепті жұмыс істеу керек! Жұмыс! Педагогика айтпай ма ер балаға әртүрлі подход керек деп. Ендеше сен де подход табуың керек. Дұрысы баспен ойлап жұмыс істеу керек.

Хайдар кабинеттен мәңгіріңкіреп шықты. Өзі жетекшілік ететін кластың тұсынан өте бергенде, ду еткен күлкі бүкіл мектепті жаңғырықтырғандай болды. Есікті ашып қалса, бүкіл бесінші класс оқушылары қабырғада әлде қалай ілулі қалған Менделеев таблицасының қасында үйме-жүйме. Таблицаның дәл қасында қарындаш

ұстаған Меңдібек тұр. Хайдарды көріп класс тына қалды.

— Иә, не болды?— деді ол шамасынша жұмсақ сөйлеуге тырысып.

— Жәй... Меңдібек...— деді бір бала.

— Арақтың атын үйретіп тұр,— деді скіншісі.

— Қайдағы арақ?

— Әне,— деп балалар сіді жабырлап таблицаға нұсады.

Әшейін көзге көріне қоюы негайбыл болса да, Хайдардың шүкшия қараған көзіне «вермут» деген жазу ұшырай кетті. «Висмут» элементін қарындашпен өзгертіпті.

— Меңдібек, сабақтан соң қалшы, екеуміз бір сөйлесейік,— деді де Хайдар шығып жүре берді.

Міне, Меңдібек тұр Хайдардың алдында.

Әңгімені неден бастау керек? Осы жағына қиналып

Хайдар әлі отыр. Меңдібек болса, момақан пішінде домаланып қана тұқырып тұр. Бар кейпі мұның ашық әңгімеге бара қоймайтындығын үсіз-ақ жариялап тұрғандай. Кәнігі мұғалімдердей орағыту әдетімде әлі болмағандықтан ба, Хайдар әңгімеге төтеден кірісті.

— Сен неге сабақ оқу орнына шыны жинайсың?

— Қандай шыны?— деді Меңдібек түк сезбей тұрғандай.

— Кәдімгідей, арақтың шынысы,— деді Хайдар оның тіл қатқанына қуанышты кейіппен.

Меңдібектің жауабы көкейінде сайрап тұрса керек.

— Опы сізге кім айтты?— деді.

— Жұрттың бәрі айтады. Өзің сабақты нашар оқысың, сонда да уақытың шыны жинауға кетеді дейді.

Меңдібек өзінше бірден ойлап үндемей қалды. Хайдар да соңғы «дейдінің» артық айтылғанына қипалақтап отыр. Хайдарды мұндай азаптан Меңдібектің өзі құтқарды.

— Мұғалім, ол ішінде арағы жоқ бос шыны ғой,— деді.

— Бос шыны болса да, бұл жаман әдет скенін білесің бе сен?

— Неге жаман,— деді бала жұлып алғандай,— мен оны дүкенге апарам, ал дүкенші маған кәміт береді.

— Ал кәмпит жегің келсе, үйден неге ақша сұрамайсың?

— Біздің үйде ақша жоқ.

— Неге ақша жоқ?

— Сол, ақша жоқ...

— Сен маған түсіндірсенші мұныцды.

— Айттым ғой. Біздікінде ақша тұрмайды.

— Неге тұрмайды?

— Сол, тұрмайды.

Мендібек енді бұдан басқа ештеңе айтпайтыны дауыс дірілінен-ақ білді. Әлгі бейқам қалпы жоқ, төмен шұқшынып алыпты.

— Жарайды онда, айтпасаң айтпай-ақ қой,— деді Хайдар қайтсем тілге келтірем деген мазасыз оймен.— Сен маған мынаны айтшы, шыпыларды қай жерден жинайсың?

Мендібек басын тік көтеріп алды:

— Қайдан болушы еді, дүкеннің сыртынан. Онда сіз сияқты ағайлар ішеді.

— Сен Мендібек, қашаннан шыны сатуға үйрендің?

— Білмеймін...

Осыдан басқа енді сұрақ қоюдың да реті жоқ сияқты. Хайдар отырған орнынан тұрып, ерсең-қарсаң жүрді. Не айту керек? Кейбір көптен істеп келе жатқан мұғалімдерше қаттырақ бір күрсінді де:

— Ай-ай-ай, Мендешке, ә?— деп басын шайқады.— Өзің қандай әп-әдсімі баласың!— дей бергенде Мендібек қорс етіп жылай қоя берді.

— Ой, жігіт, о несі? Сендей жігіт жылай ма скен?— деп Хайдар абыржып қалды.

— Балалар бәрі маған жамапсың дейді — деді Меңдібек өксіп тұрып, — арақ ішесің дейді. Мен арақ ішкем жоқ десем нанбайды.

Хайдар үн-түнсіз тыңдады да, қол орамалымен Меңдібектің көзін сүртіп уатты:

— Ал, жарайды, үйіңе бара ғой, — деп қоя берді.

Мұғалімдер бөлмесіне бармастан класс ішінде өзімен өзі біраз тұрып қалды. Меңдібекті бекер ерте жіберді ме? Сөйлесе тұру керек пе еді әлде. Хайдардың көзіне дүкеннің сырты елестеді. Иә, Меңдібек айтпақшы, Хайдар сияқты асығыс ағайлардың екеуі-үшеуі бірігіп келеді де, асығыс қылғыта салып жүрс береді. Бұлар қаужаңдасып жатқанда, анадайдан орағытып бұл жақтан көзін алмай бір бала жүреді. Ол — Меңдібек. Бар назары шүмегінен мөлдір дүние қылқылдаған шөлмекте. Соның ішіндегі сұйық өңештерге тезірек сіңгенін қалайды ол. Міне, арақ ішіліп те болды. Меңдібек те солай қарай ойысып, жақындай бастайды...

Хайдар не істегі керек? Дүкен сыртында тұрып, әлгіндей асығыс шаруамен келе қалған жұртқа «Қысқартыңдар мұны! Бұл педагогикаға жатпайды!» — деп айғайлауы, керілдесуі керек пе? Онымен не бітеді. Нешеуіне не боласың ондайдың? Осы сұрақтар әзірге Хайдар үшін жауапсыз.

...Кінә көзі күтпеген жерден табылды, Хайдар кеште, үйірме жұмысын өткізіп, мектептен келе жатқан. «Мұғалім қарағым, тоқтай тұршы», — деген дауысқа кілт бұрылса, үстіне көнетоз шөліні жамыла салған бір әйел жүгіре басып келе жатыр екен.

— Қарағым, қисынсыздау болса да, бұрыла кетші, әлгі біздікі бүкіл үйді қиратып жатқаны, — деді аптығып сөйлеп.

Келсе, «біздікі» — деп аталынған үй иесі бұл кезде дамылдап қалған екен. Ас үйдің дәл ортасында шалқия жығылған күйі не отырған, не жатқан емес, былғалақ-былғалақ етеді. Ұйықтаған сияқты. Ісінген бет-аузы бол-

бырап кеткен. Айналасы қираған кесенің сынығы, лақтырылған самауыр, тағы басқа ыдыстар. Әкесінің қасында үш-төрт жасар қыз бала тұр. Қолында арағы жартылай ішілген шыны.

— Папа, деймін, папа! Мынаны ішіп қойшы, шынысын дүкенге апарамын,— деп қояды.

— Міне, шырағым,— деді әйел Хайдарға қарап,— Күндегісі осы. Үндемей, іштей тығылып бәрін жасырып келдім. Енді шыдам жетер емес. Күнкөрістен қалдық.

Жылаған әйелге табан аузында басу айту жас жігіттің қолынан келмеді.

— Жарайды, таңертөң сөйлессейік,— деді де есікке беттеді.

Шығу ниетімен бір аттай бергенде үйге Меңдібек кіріп келді. Қолтығында шыны. Хайдар екеуі бір-біріне анырыса қарап сілейді де қалды. Хайдар көзінде: «Ах, бұл сенің әкең екен ғой!» деген сөз тұрса, Меңдібектің көзінде: «Япырай, қайдан тап бола қалдыңыз мұнда?» деген қиналыс бар. Меңдібек мөлт еткізіп көзін төмен түсіргенде, денесі бір қарыс төмендеп жерге сіңіп бара жатқандай көрінді. Хайдар көзі әлде бір ауыр, шешімін тапқан ойлармен баяу барып төмен түсті.

Ол енді істі кімнен бастарын түсінген болатын.

ӘРКІМНІҢ БІР ОЙЫ БАР

Бұл ауылда не көп қонаққа шақырыс көп. Бұл қонақ-асылардың негізгі астары сыйластық, көңілдестік болғанмен, ішінара күнкөрістік есеп те араласпай қоймайды. Сол ішкі есеппен бұл бас қосулардың бірінен де «үйректің бастығы» Далбай қалдырылып көрген емес.

Ол осында үйрек балапандарын жұмыртқадан тіріліп шығаратын инкубатордың меңгерушісі. Кейбіреулер бұл орынды «жұмыртқаның маңайы» деп атай береді.

Сол дәреженің лебімен Далбайдың әжептәуір беделі бар.

Құлқын тамақ қайда сүйремеген. Танертең шиқылдап шығып, басы қалтаңдаған балапандардан отыз-қырықтан алып келу үшін, әр төрт күн сайын таң алақөбеден ұбақ-шұбақ жұрт топырлайды. Далбайдың жұлдызы сонда жайнайды. Өзін қажетті біреулерді құжынаған кезектің арасынан ілгері қарай жылжытып алып, жұрттан бөле-жара жекелесп атқарып жатады. «Андағылар былай шыға тырбаң-тырбаң етіп, шалқасынан түседі де жатқанынан тұрмайды. Міне, мына біреулеріне жармас»,—деп жөндем пысық қимылмен қылқындаған балапандарға жөн сілтеп жіберетіні де бар. «Ісім мықтап түсіп қалар-ау» дегендеріне: «уақытыңызды қызметке бөлесіз бе, үйрек бағуға жырымдайсыз ба, зсығысы не, бізде көп шуылдақтың арасында жүре тұрсын. Біздікі қайсы, сіздікі қайсы кім таңбалап қойды дейсіз, қар бір жауғанда есейтіп алмайсыз ба» дейтін де кеңшілігі бар.

Далбай өзін өткерілген, өтімді адам санайды. Соғым сойылған қысқы айлардың әр сенбісі, жексенбісі қонақтағы дуылдақпен өтіп жататынын, өзінің одан қалмайтынын соған балайды.

Далбай «Жигули» алғанда бір құрдасы:

— Мынаның сигналынан барқ-барқ етіп базарға кетіп бара жатқан үйрек даусы шыға ма десем, кәдімгі машина даусымен сарнап тұр ғой,—депті.

Ондай қылжақтарға ол жауап іздеп, әуре болып жатпаса керек, тек күлкісін мұртының астына жасырған күйі шырт-шырт түкіріне беретін көрінеді.

Далбайдың тағы бір қасиеті өзі портфель ұстап, мемлекет машинасын қиратуға жарарлық бастық болмаса да бастық атаулыға құмар.

● Бүгін де бастары кешкі қонақасыда түйісіп қалғанда, бөлімше бастығы Тәпеннің қасына қарай жылжып барып отырып алды. «Қол жуайық» деген бұйрық берілгенше, жұрт ананың басын бір шалып, мынаның басын бір шалып, әңгімелескенсіп отыр.

— Биыл қыс қатты болайын деп тұр-ау,— дейді бірі.

— Ә, иә,— дейді екіншісі.

— Боран соғама немене,— дейді бірі.

— Ә, иә,— деседі тағы.

«Сен ішсең, мен ішпеймін» дейтін текетірес әлі алда. Қазір бәрі моп-момақан, сап-сабырлы. Көз жанарлары солғын. Жел үрлесе жылтырап, жел тоқтаса орана бастаған шала сияқты елеусіреген бір отырыс.

Мұндайда Далбайдың жинайтын мәлімттері тек бастықтар туралы. Бұл да біршама бастық болған соң, жоғары жақтағылардан мол хабары бар ғой деп ойлай ма, Тәпенге қарай өңкие бұрылып, өзеуреп отыр:

— Анау әлгі аудандағы бұрылбастың балдызы бұрын көргенімде жаяу жүруші еді, биыл үйрекке «Уазик» мініп келді. Сол бір берекелі жерге қонжыған ғой шамасы?

— Солай деп естігем.

— Ал анау облыстағы тымпидың иісі, әлгі тақыр бас, машина айдап жүруші еді ғой, кеше телевизордан сөйлеп отыр. Таза киген, галстугі шодырайып тұр. Отырысы мығым, жобасы бастыққа келеді.

— Е, ол автоколоннаға бастық.

— Қаррай гөр, ә! Ал енді Алматыдағы жымпыдың ана бір туысы қазір қай жағында жүр скен?

— Далада қалдырмаған-ақ шығар. Бір жағында жүр-дағы.

— Ана жолы күрең «Волгамен» осы көшеден жүріп өткен министр: біздің үйден қой жеп еді ғой. Что-то соның аты газетте көрінбейді.

— Сол қызметінде жүр. Байқамағансыз ғой.

— Қаррай гөр, ә!

— Ал құлагынды бері әкелші. Сені басқа жаққа жоғарырақ жылжытады деп естідім ғой?

— Жоға, біз осы тезек терген қалпымызда жүре береміз де. Жәй сөз шығар.

Далбайдың анықтама сұрақтары осымен тәмәм бол-

ды. «Қол жуайық» делінгенше, дабыр-дұбыр жұртпен бірге бөксе көтерген әңгімешіл стол басына қайта жайғасқанда араға екі кісі салып, орын ауыстыра жайғасты. Төпен жоғарылап кете қоймайтын болған соң, менсінің кіремей қалса керек...

ЕРТЕГІ

1947 жыл болатын. Ел іші соғыс атты үрейден енді ғана айғып, арқалары кеңі, құрысқан бой жазылып, серпіле бастаған шақ.

Әкем сол жылдары қолхозда басқарма. Жаздың та-мылжыған тамаша бір күнінде:

— Киін. Көрші ауылға барып келейік,— деді маған.

Мен бұнысына таң қалып, шешеме келдім. Өйткені әкем «басқарманың баласымын деп шолжандап кетеді» дей ме, мені қатаң тәртіпте ұстайтын. Қасына ертіп, ел қыдырту, қонақ-жораға бірге ала жүру деген әсте әде-тінде жоқ-ты.

Шешемнің айтуынша, бүгінгі сапардың өзінше мәнісі бар. Көрші ауылда он жылдық мектепті бітірушілерге арналған той басталмақшы. Әр елдің «жырық етектері» ондай салтанатқа шақырылмай қалмайды. Сөз жоқ, әкем сондай сыйлы қонақтардың бірі. Сопымен бірге менің биыл өзіміздегі бастауышты бітіргендігімді, сол күзде көрші он жылдықтың табалдырығын аттайтынымды еске-ріп, сол мектеп үйіне көз үйрете берсін деген есебі бар көрінеді.

Шынында, күні бүгінге дейін осы қол созса тиіп тұр-ған көрші Бостау ауылына жолым бір түспепті-ау. Бұл елді мекен маған әлдебір ғажайып шаһар сияқты көріне-тін де тұратын. Онда «он жылдық мектебі бар» деген сөз «алтыннан соққан күмбесі бар» дегенмен пара-пар еді.

Енді, міне, ойламаған жерден бұл сапардың сәті түсіп тұр.

Әкем шенім басқарма екен деп даурықпайтын адам. Биіктігі үй тірегендей көк атты да сондай байыптылыққа үйретіп тастағандай. Қысы-жазы ақ сұлы мен көк шөпке кенеліп тұратын қарулы адуын жылқы бірсарынды жүріске әбден төселіп алған. Сонысымен салдыртады да отырады. Қолына ұстағаны болмаса, әкем божыны қақпайды.

Бостау әжеспәуір көлемді ауыл екен. Құжынаған жұрт орта мектеп маңындағы көгалға жиналған. Мен сол мектептен көз алмаймын. Қарағайдан қиылған сіңселі үлкен үй. Кемінде оншақты бөлмесі бар болу керек. Бүгінгі той атына лайық өзі де әлем-жәлем боп безендірілген.

Әкем үлкендермен араласып кететін болғандықтан, мені осындағы жамағайынның баласы Әшірбектің қолына тапсырды.

Әшірбек те кеше ғана оныншы класты бітірген. Жұқатай ақсары балаң жігіт. Бойы шағын. Әкем бізді қалдырып, жөнеле бергенде, ол маған:

— Бұл ауылды Бостау дейді,— деді.

— Білем,— дедім мен жұлып алғандай.

— Мынау — сен оқитын мектеп.

— Білем.

— Өзі кілең қарағай бөренелерінен бір шеге жұмсамай қиюластырылған.

— Өзі бір мың да тоғыз жүз отыз төртінші жылы Көкшетау ормандарының қарағайынан тұрғызылған. Алғаш екі-ақ класс болған. Қазір Бостаудан бар, төңіректегі ауылдардан бар жеті жүзге жуық бала оқиды,— деп тақылдап қоя бердім.

Маған таңқалып, состиі қараған Әшірбек:

— Мұның бәрін қайдан білесің?— деді.

— Папам айтқан.

Әршірбек сығырайа бір сүзіп өтті де:

— Қазір той басталады, — деді.

Оның дәл осы сөздерін тосып тұрғандай, той қыза жөнелді. Шешем аттанарда тапсырып жіберген «көрген-білгенінді жіпке тізгендей қып айтып бересің, бәрін ұғып кел» деп. Осы еркіншілік өмірге жеткендеріне шын қуаныштарын білдіргендей, жұрт емін-еркін көсілген, шат-шадыман шалқыған думанды қыздырып жатыр. Мен үйге келген соң шешеме мына көріністерді бірінен соң бірін төгілдірін айта берер едім...

Құмырсақдай құжынаған топтың ішінен ақ қалпақ, ақ костюм, ақ бәтеңке киген бір адам ерекше тұлғалана береді. Тіпті таяғы да ақ, аттең бәті қоңыр әрі бұжыр. Жұрт «ақын ғой, із ғалым ғой» десіп отырды. Сол ақын арнау өлең оқыды.

Ауылдың сыртында жаюу жарыс болды. Ақ дамбалдың балағын тізеден жоғары түріп әкеліп білемдеп тастаған сыптай жігіттер әйгілі Құлагердей құлшынды.

Әйтсе де бұл жүгірістен гөрі балуан күрес жұрттың делсесін мейлінше қоздырып жіберді. Осы мектептің жас түлегі жас балуан Жылкелді өз оқытушысы Күзембаймен күресті. Екеуі де қызу қанды екен. Бір уақытта «жықты, жықты» деп жұрт шу ете түсті. Қарасак, Жылкелді Күзембайдың тізесін бүктірген екен. Сол қалпынан бұлжытпасқа қарсыласын жерге қарай шегелей түссді. «Тізесі бүгілмегені — жыгылғаны» деп төрешілер екеуін ажыратып жіберді.

Мосқал балуандар Таутиқал мен Қалау біріне-бірі беріспеді. Екеуі де соғыста нықтарынан жараланған. Бірі сол қолын, бірі оң қолын молырақ жұмсайды. Ақыры сол теңшілікпен бітісті.

Күміс сыпыруға келгенде, бұл сайысқа орашолақ жастардан гөрі қартаң Төтей асып кетті. Бозбалашылық дәурені қайта келгендей қутың-қутың етеді. Жатаған ғана ақ боз атын ұшыртып келе жатады да аударылып түскендей боп бар салмағымен жерге басы тигенше салбырайды. Шынтаққа дейін түрілген білек топырақ-

пен бүркемеленіп жатқан күмістерді тінткілеп, бойлай жөнелді. «Сыпырды, сыпырды» деп жұрт гу ете түседі.

Міне, осының бәрін шеше ме айта бару үшін миға тоқып жатырмын. Кісілердің аттарын, ойын тәртіптерін маған түсіндіріп тұрған Әшірбек.

Байқаймын, түрлі-түрлі жарыстарға бүгін мектеп бітірушілер атанған кешегі ғана оқушылар жапын салып қатысып жүр. Өздерінің тойларында асыр сала бір ойнап, құмардан шыға серпіліп қалайықшы деп уәделескендей. Тек осының бәрінен шетін қалған менің қасымда селтиіп тұрған Әшірбек қана сияқты. Иығына пенжегін желбегей жамылған күйі менен аспайды.

— Сен ештеңеге қатыспаушы ма едің? Әлде маған алаңдап, кете алмай тұрсың ба?— дедім оған.

— Жоқ, менің ондай алыс-жұлысқа ыңғайым жоқ,— деді ол.

Жұқа өңіне, сүйексіз денесіне қарап тұрдым да, «ыңғайың болмаса болмас» деп ойладым. Сол сәтте еркін сөйлеп, еркелеп өскен басқарма баласындық бір мінез мені меңдеп қоя берді:

— Е, ештеңеге қабілетім жоқ десеңші оған да!— дедім қасақана.

Намасқа тиетін сөз ғой, Әшірбектің теке көзі шегірейіп кетті.

— Жүр былай, қабілетті көрсетейін саған!

«Немене, төбелесесің бе?» дегенше болған жоқ, ол мені мектепті қоршай өскен ағаштардың арасына қарай дырылдатып сүйрей жөнелді. Бұл ара көлеңкелі сая екен. Төмпешіктерді тиянақ етіп, үстіне тактай шегеленген орындықтары да бар. Соның біріне Әшірбек сылқ ете түсті. Арқасын болмашы теңселіп тұрған қайыңға тірей отырды.

— Тойдың бар қызығы осы. Қазір жұрт қонақасыға отырады,— деді.

— Біз не істейміз сонда?

— Мен сені ертегімен тойдырамын.

Ертегіге құмар емес бала болған ба:

— Көп білесің бе?— деп сөз еттім.

— Сан жетпейді!

Солай арқасын ағашқа тірей, иегін күнге қарай шошита отырған күйі Әшірбек ертегінің тиегін ағытты. Алғаш осы теке көзден не шығар дейсің деп қорсыныңқырап отыр едім, артынша бұл райдан қайта бастағанымды сездім. «Кер құла атты Кендебай» деп басталған ғажайып оқиғалар. «Күн астындағы Күнікей қыз» боп жалғасып жүре берді. Тіпті жаңа ғана көгалда жүріп өткен нешетүрлі ойын, бәске жарыстар сол ертегіден көшіп келіп, осы Бостау ауылының көшесіне орай қалғандай көрінді. Тіпті осы Әшірбектең өзі небір сұлу жігіт, батыр жүректі алыптарға ұқсап кетеді. Оның мені әйтеуір бір ғаламат нәрсемен тамсандырамын деген мақсатына жетіп отырғаны маған айқын еді. «Тағы да, тағы да...» дей беріппін.

...Жаз өтіп, мезгіл кезегі күзге тиді. Жапырақ қуалаған жел ауылдан бізді де түріп шығарғандай, бір топ бала сөмкемізді арқалап, Бостау ауылына жеттік. Орта мектептің бесінші класының есігін де аштық.

Бұған дейінгі төрт жылда екі мұғалімге ғана бауыр басып қалғандықтан, әр пәнді әртүрлі адам жүргізген сабақтарға әлі икемделе алмай отырмыз. Көзілдірікті, көзілдіріксіз, бұйра бас, тақыр бас мұғалімдердің үшеутөртеуін тындап та үлгердік. Енді география сабағын күтіп отырғанда, журналды кеудесіне жапсыра ұстап Әшірбек кіріп келді. Онауғіден бергі бар өзгерісі — жұмыр галстук тағынған. Ол әлбеттен:

— Маман мұғалімдер жетісе бермейді, сондықтан сендерге жағрафияны мен жүргіземін,— деді.

«Жағрапияны» кім жүргізетінінде біздің жұмысымыз қанша, қозғалақтап қойып отырмыз.

Әшірбектің екі нығыз сіресіп тұр. Тақтаның алдында екі-үш аттап, олай-бұлай жүріп өтті де жұдырығына жөткірініп алып:

— Балалар, мен сендерге бүгін ертегі айтып берейін,— деді.

Сол бетте «Кер құла атты Кендебай» мен «Күн астындағы Күшікей қыздың» хикаялары басталып-ақ кетті.

Ертегі қызық болғанмен, дәл бұл сәтке дейін балалар да ол оқиғаларға қанық болатын. Бірі әжесінен, бірі жолдасынан дегендей естіп үлгерген. Мәселен, біздің ауылдың осында отырған «оқымыстыларына» Әшірбектен ана жолы естігендерімді мен жаз бойы талай рет құйқылжытып айтып бергенмін.

Балалар қожырайын деді. Кейбірі география оқулығын ақтарып карап, біріне-бірі сыбырлап, «өй мына кітапта ертегі жоқ қой»,— дейді. «Мен бұдан басқа да ертегі білемін» дегендер де табылып жатыр. Сыбыр-күбір бірте-бірте ұласып, класс жамырап барады. Бірлі-жарымды қозғалыстан басталған бұзылу сатыр-күтір шуға айналды. Ертегіге елтіп алған Әшірбек мұны бірден аңғара қоймады. Балалардың кейбірі өз ара кітап лақтырыса бастағанда ғана аңдады.

— Ей, сендерге ертегі қызық емес пе?— деп зекінген болды.

Балалар бір сәт дамылдағандай. Ертегішіл Әшірбектен қатқыл дауыс шыққанына танданысқандай одырайып оған қарайды. Осындай бір сәт саябыр болғанға «бұлар мүлде тынышталдыға» жорыған Әшірбек тағы да маңғазсыз ерсен-қарсаң жүріп өтті де үзілген ертегіні қайта жалғастыра жөнелді. Дәл соның сөйлей бастауын тосып отырғандай, дуыл-шуыл қайта қызды. Көзі ежірейіп кеткен Әшірбек:

— А, сендер мені баласынып тындағыларың келмейді екен ғой. Ендеше директорды шақырып келейін,— деп ытып шықты.

Директорды әзірейілдей күтініп, тым-тырыс бола қалдық. Бірақ класқа зіркілдеп ешкім келе қоймады.

Қоңырау соғылды. Әшірбек әлі жоқ. Оның кітабы мен класс журналы ашылмаған күйі столда жатыр.

Әнекүні Әшірбектен естіген ертегілерімді тойдан қайтқанда жолшыбай айтып бергенімде, әкем; Ис, балам, ертегінің жөні бір де, өмірдің жөні бір басқа»— деген де қойған.

Дәл қазір сол сөздер есіме түсе кетті...

ЖҰТ ЖЕТІ АҒАЙЫНДЫ

Көктем әлі опырын-жашырып, күрілдеп-сарылдап, құлашын жая қоймаған сылбыраңқы жазғытұрым кез. Түнде қатқак, күндіз шамалы жіпсиді. Қалың қар білінбей астынап еріп, күр қауқиғаны болмаса, шөгіп, жұқарып бара жатқаны да көзге ұрыпбай қоймайды. Кейбір тұтасқан жерлерін жеп тістеніп, кесіріп, ала-бұға қабығының кейпіне салып қойған.

Ботқаланып жібігенмен, жердің бір қабат лайсаңы адамдардың табан іздерін де көбейткен. Айналып өтіп, бүйірлей тартып бұратылған жалғыз аяқ соқпақтар бағдарлап шыққан жеріне тура дік еткізе қоймайды.

Әбдіғали таңертеңгі қатқақпен күтірлеген қарды омыра басып келе жатыр. Бағыты-аудан орталығы салынатын қаланың шет жағына орналасқан совхоз кеңсесі. Мақсаты — ертең баскетболдан облыстық жарысқа баратын балалардың мініс көлігіне совхоз автобусып сұрап әперу. Түнде өзінің ұлы «мен де барам, папа, бізге ақшаны көп бергіз» деп мардамсып отырған. Әйтеуір бос селтендемей, бірдеңмен шұғылданғанын жақсы ырымға балаған.

Бұл совхозда күнделікті қабылдап жататын қажет шаруалардың ірісі, ұсағы сөз емес, директормен директор ғана сөйлесу керек деген еш жерде жазылмай-ақ

бекіп қалған қағида бар. Соның ауқымымен онжылдық мектептің директоры Әбдіғали «Бұлақ» совхозының директоры Көбеннің алдына жүгініске келе жатқан беті.

Бұрқыраған шаң болмаса да, шалшықпен-ақ беті қара қожырланып қалған қар үстінде ирелендеген соқпақтар Әбдіғали өмірінің де кейбір иірімдерін еске салып келеді:

...Алматының университетін бітіріп келген адуын да білгір жігіт көпшілік алдында елеусіз қалған жоқ. Өзі тіл және әдебиет бөлімін бітірген, «тілі мен жағына сүйенген» деуге болмағанмен, тілінің ебі, аузының желі бар болатын. Педагогикалық оқу, конференция, түрлі тақырыптағы семинарларда Әбдіғали сөйлеп беруден жалықпайтын. «Тағы бір гәпіріп тастадық» деп тұратын өзі де Насихатшы, үгітші, саяси хабаршы деп кейін жер-көкке аяғын тигізбейтін болды. Ферма маңы, егістік басы, радиогазетада мұның даусы сұңқылдады да тұрды. Желпініп, жұтынып тұрған жігітті далада қалдыра ма, ұзамай аудандық партия комитетіне нұсқаушылыққа алынды. Онан соң үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, онан соң идеология мәселелері бойынша секретарь боп шыға келді. Біздің заманда әр түрлі шаруашылық жоспарлар қалай шапшаң орындалып жатса, Әбдіғали сияқты үміт күттірген жас кадрлар да шапшаң өсіп жататыны бар ғой.

Бірнеше жыл тапжылмай, ол осы тұғырда қонақтады. Бұл сөйлейтін сөзді нұсқаушылар жазады: бірінші, екінші хатшылар сөйлейтін сөздерді Әбдіғали жазады. Кезек ауысқан дүние. Осылай жыл артынан жылдар жылжи берді. Алып-ұшқан жас жігіт байсалды, биіаз, жігіт ағасының кемелді шағына жетті.

Бедслі өсіп, қызметі қаулап тұрған адамға жұрт та үйірсек. Етке жабысқан без сияқты осы бір қосалқы мінез қаншама қаулыларда аталып жатса да, қалмай келе жатыр-ау. Без жара болып ісінгенше, өзінің баржоғын білдіртпейді. Бұл қолпаштау атты мерез де көзге

шел боп жабысатын ауру. Соның көлеңкесінде Әбдіғали да біраз жүрді. Қошеметшілер кекіртіп қонақ қылып, лепіртіп небір жақсы тілектер арнап жатады. «Әбекенден» жақтары бір жаңылып көрген емес.

Жоғары жүрген адамды «көшіріп-қондырып, өздерінше орналастырып жататын» сәусгей саққұлақтар тағы бар. Солардың дуадақша дүрліккен кейбір лепірмелері арақидік ел арасында дүңк-дүңк етіп, көтеріліп-басылып жүрді. «Әбекенді облысқа әкетеді дейді», «Әбекенді министірге жобалапты дейді». «Әбекенді Алматыға ЦК-ға шақырыпты дейді» дегендер гу-гу ететін. Сөйтіп жұртты дәмелендіріп, тамсандырып жүрген Әбдіғали дүйім қауымды таңқалдырып, биыл орнынан сыпырылды да қалды.

Жоғары қызметте жүріп қалған адам қашан өзі титықтап төмен түскенше қолдай тұратын, біржола төмендетіп кетірмей, жағадан тартып, сөзбақтай тұратын да тәртіп бар. Сол ретпен Әбдіғали өзі бұрын қызмет жолын бастаған мектебіне директорлыққа сұранды.

Бұл сұрануда көбіне пендешілдік есеп басым болатын. Алдымен «қызмет қолдың кірі, бүгін бар, ертең жоқ», дейді ол. Қолда тұрғанда ортаңқол үй иемденген қай секретарь бар, жеті-сегіз болмай, орам-жайы мол қамтылған, жақсы-жайлы тұрмысқа не қажеттің бәрі дерлік жасалған үйі бар. Дәл орталықта. Жергілікті жерге қыр көрсетіп, басқа аудан не басқа облысқа кетіп бақ сынайтын жаста асын барады. Оның үстіне ол жақтарда «е, Әбеке» дейтін кісілері де жоқ. «Бұрынғы өз коллективі опақ-сопақ демес» деп осы кәнігі жұмысына қайтадан оралып, соған бірыңғай ден қойған.

Дәл осы тұста ойда жоқта әкесі қайтыс болды. Жетпістен асса да нығыз шал еді. Ауырмай-сырқамай, шәй үстінде басын ұстап қисая берді де тіл тартпастан жан кешті. «Баласының қызметтен түскен қайғысына шыдамаған ғой»,— деп жұрт ду ете түсті. Бұл жарты сөз Әбдіғалиға да жетті. Орныға бастаған көңілі шайқа-

лып-шайқалып бір кетті сонда. Араға уақыт түсе келе, бұл да ұмыт болып барады.

Осы елестер қуалаған Әбдіғали совхоз кеңсесіне таяп келді. Бұрынғы әдетпен ол ең әуелі транспорант, плакаттарға көз салды. Ет, сүт, жұмыртқа... түрлі-түрлі цифрлар. Міне, әдеттегідей көрсеткіштер тақтасы толтырылмай бос тұр. Әбдіғали соған таяп кеп шұқшия берді де, оқыс бойын түзеп алды. Өзінің секретарь смес, мектеп директоры екендігі, енді бұл көрсеткіш тақта жылдан бос тұрса да шаруасы шамалы екендігі есіне жаңа түскендей. Секретарь болсаң, кабинетінің терезесінен қарап отырған директор Көбен мана аңқалаңдап, «Әбекелеп», алдынан шығып, басқыштың бер жағында күтіп алмай ма...

Көбен демекші... Оның кабинетіне сұраншылап Әбдіғалидың алға келе жатуы. «Әбеке, қымызға қам жеменіз, түнде күмпілдетіп пісіп-пісіп, күнде таңертең біздің жігіттер үйіңізге жеткізіп тұрады» деп жүрестің Көбен. Мұның «қонақ келуші еді, бір құлақ керек болатын түрі бар» дегенше «Е, Әбеке-ау, сол да сөз боп па, жігіттер сойып, мүшелеп, басын үйтіп апарып тастайды да» деп тұратын Көбен...

Сол Көбен қашанғы дағдысымен сағат таңғы жетіде бастайтын планеркасын өткізіп отыр екен. Есіктен сұраусыз кіріп келе жатқан Әбдіғалиды көріп, бұрынғы салтымен орңынан көтеріле берді. Бірақ бұл әдет дәл қазір жөнге асып, жол-жораға жүрмейтіні есіне түсе кетіп, бөксесін орындыққа жапсыра қойды. Сәлемдесуі «Сә...метсіз...» дегендей ғана жыбырлаңқы естілді. Ерінің үші ғана қыбырлайды. Біршама уақыттан соң «Сен солай ет, сен бұлай ет» деген нұсқаулар айтылып болып, кабинетте екі директор онаша отыр.

— Иә, бұйымтайыңызды айта отырыңыз,— деді Көбен.

Совхоздың бас мамандары әлгінде лебінен нәр алғылары келгендей ентелеп, директор столын қаумалай

отырғандықтан, Әбдіғали шетірек жайғасқан болатын. Бұрынғы екпімен директордың қақ алдынан орналасып алуға бір бекініп тұрды да, педогог адамның сыйлығы ұстап тартыпшақтап қалды. Бөтен кабинет әрі Көбен ықылас білдіріп, елпілдей қоймады. Өткенді өгейситін сәт бұл емес.

Автобус жөпілдегі тілекке Көбен:

— Бір жапырақ қағазда бір-екі ауыз өтініш сүйкей салсаңызшы, ойластырайық,— деді де орнынан тұрды.

Мұнысына шытынып-тіксініп қалса да, Әбдіғали ол сезімін ішке бұқтыра:

— Хабарын қалай білеміз?— деп еді:

— Арамыз жақып емес пе, тағы бір соғып кетпейсіз бе?— деді анау мізбақпастан.

«Телефон бар емес пе, звондай салыңыз» деп те айтпады.

Жоғарыдан төмендегенде мұндай хал болады-ау деп Әбдіғали мүлде хабарына алмайтын. «Бір қызметтен кетсең, бір қызметке келдім, несі бар» деп ойлайтын. Олай емес екен. Осы кабинетке кіргеннен бергі жарты сағатқа салым уақыттың ішіндегі ұсақ-түйек шымбайына батты. Бір сүйем төмендеп жерге кіре түскендей. Бұл шығар есікке беттей бергенде, «Әбекесі-ау, күнжимай сұңғақ жүрсеңіші»,— деп қалжындаған боп, Көбен мұны алақанымен иықтан қағып қалды. Кәдімгі бір төсекте жатып, бір аяқтан ас ішіп жүрген құрбыжайы болар ма. «Иықтан басам, аяқтан шалам, қайтсем де енді қолымдасың» деген белгісі сияқты.

Әбдіғали осы бір сәттердің денесіп кірпіше жиырылған әсері мен бұйығы көңілде мектепке келгенде, физрук Мұстақым көлбендеп алдынан шықты. Бұйра басы додаланған, мұрны бетіне жабысыңқы сары жігіт.

— Әбеке, автобус мәсселесі...— деп ескертті.

— Жолықтым, болып қалар.

— Сонда балаларға хабарлай беремін ғой?

— Хабарлай берсеңіші. Болып қалар...

Мұнан соң екеуі кабинетке келді. Жарысқа қатысатын балалардың тізімін дайындап қойған екен. Мұстақым енді бұған бұйрық ретінде мөр басып, қол қою керектігін айтты. Әр фамилияға бір жол беріп шұбалта жазылған тізімнен Әбдіғали өз баласын таппады. Қайта оқыды. Ақтарылған кейіппен Мұстақымға қарай бергенше:

— Сіздің қу запаста ойнайды,— деп анау жауабын беріп те салды.

— Им, негізгі командаға леге алмай жүр де,— деп барынша жайбарақат сөйледі Әбдіғали.

Директордың ыңғайын сезіп отырған Мұстақым би-паздай жөнелді:

— Келешек, мүмкін, негізгіге де кіргізіп жіберерміз. Әзірге... жасқаншақтау...— деді созалаң үймен.

Бұйрыққа мөр басып, қол қойған екі ортада «жасқаншақтау... одан да қорқақ, ыпжық десейші. Доп ойнауға да жүрек керек десейші» деген ойлар миын шымырлатып-шымырлатып бір өтті. Баласы өмірбақи запаста жүретіндей көрініп кетті оған.

Дәл бұл сәтте оның қолынан келгені телефонға жармасып, үйіне звондады.

— Әй, сенің не білгенің бар,— деді әйеліне,— Біздің ұл запаста ғана ойнайды екен.

— Оны не қыл дейсің,— дейді әйелі.— Баяғыда келіскеміз жоқ па: қызды мен тәрбиелеймін, ұл сенің мойныңда.

Әбдіғали директорлыққа (совхоз директоры болса да бір сәрі) мектепке... соңқиғаннан бері жамағат та қырын сөйлейтін боп алған.

Қызметтен құлаған ештеңе емес-ау, бала назардан шығып кетіп, жүрген-құрықсыз кетсе не болғаны? Доп құғанына мәз боп жүре беріпті өзі. Атақ-дәреже деп жүргенде тапқан ең ауыр жазасы осы болмаса игі еді!

«Әкем менің күйігімнен өлді» деген қауссет рас боп жүрмесін» деген ой тосыннан қияліге кетті Әбдіғалиға.

Дайын бұйрықты саусағына қыстырып, Мұстақым мана шығып кеткенін жаңа аңдады. Екі шекесі солқылдап, денесін бір әлсіздік жайлап бара жатқанын сезінді...

АЛТЫН САҒАТ

— Жолкен, тұра ғой, табын шығып барады,— деген сөздеріне ілесе Бәдишаның алақаны баласының маңдайын еппен сипап өтті.

Күнде керіліп-созылып, кештете тұратын Жоламан сығырайған көзін қабырғада салбырап тұрған қалта сағатқа қадап еді, таңғы алтының шамасы екен. Қөрпені нықтан асыра қымтап, бұққан қалпы жайлы төсекті қимай жатыр. Еріксіз үзілген тәтті ұйқы қайта жалғасып, Жоламанның танауы пысылдай бастағанда, шешесі тағы оятты.

— Тұр, Жолкен, Бөкенай тосып қалады.

Шынында, «а-а, аләкпе, а-а, қарөкпе»,— деп мал қайырған Бөкенайдың даусы терезеден еміс-еміс жетіп тұр. Сол дауыстың зорайғаны — ұбақ-шұбақ табын осылай қарай жақындағанының белгісі.

Сілекей шұбыртқан таңғы ұйқыны қанша қимағанмен, қайтсе де тұру керек деген шешім мендей бастады.

Жоламан бұл шаңырақта балалардың кішісі, түбінде ұяда қалатын осы болғандықтан ба, бұлардың ортасында Жоламанның жөпі бөлек.

Осы кіші ұл биылғы жаз әке-шеше, туысқан-туғанды үлкен уайымға бөлеп тұр. Оқу жылының аяғында мектеп балаларын тексерген дәрігерлер Жоламанның денсаулығында қылау бар деп топшылаған. «Небәрі жетінші класта оқып жүрген баланың жүрегі ауырады деген не сұмдық!»— дескендер де табылды.

— Өмірі аяғына рәзеңке киім іліп көрген емес, бұған ревматизм қайдан тап болды?!— деп танданды шешесі.

Кейде Жоламанның «басым айналып, көзім қарауытады» дегеніне «тымау-сымау жабысқан ғой» деп қара бұрыштатқан салмаға бөктіретін де қалың қымтап жатқызып тастайтын. Қасқыр ішіктің астында бусанып, терлеп, денесі жеңілденген Жоламан біршама сергігендей болып, балалықтың қызуымен ойпақтап кете баратын.

Ауруханаға жатқызар еді, сондай күлазып тұрған науқас емес. Сырт қарағанға — көңілі тетік. Оның үстіне дәрігерлер:

— Жазғы каникул да таяп қалды ғой. Үйдің күтімінде болып көрсін, өзіміз де байқай жүрерміз,— деп қорытынды айтқан.

Әйтсе де Жоламан өзін аурумын деп сезінген емес. Бұған тіпті сенбейді. Қол-аяғы балғадай, бүйрек беті бұлтиған аппақ, әдемі баланы дімкәс деп кім айтар. Кім қияр оны науқасқа. Тіпті өзі де кейде:

— Менің ауруым қай жерде осы? Жүрек қай жақта болады?— деп шешесіне күлетін.

Соңғы тоқсан тәмамдалып, сабақтан мойны босасымен, Жоламанның тіршілігі әр сағаты, әр минуті есептеулі қатаң тәртіпке бағынған. Соның ең негізгісі — мол ұйқы. Ерте жатып, кеш тұрады. Түскі тамақтан соң тағы ұйқы. Әке мен шешенің бар білетін режімі осы. Тіпті бұл ережеден бұлжытпас үшін, әкесі өзінің жіңішке үзілмелі күміс баулы алтын сағатын ұлына беріп қойды. Онысы үнсімі Жоламанның кереуестінің тұсында ілулі тұрады. Бұл жанға жайлы, әлдилегендей бірсарынды тіршілік бүгін бұзылайын деп тұр.

— Оу, ұйқыдан басың ісіп кетіпті ғой,— деді Бөкенай есік алдында өзін күтіп тұрған Жоламанға.

Бөкенай десе дегендей. Тықыр бас, тайқы мандай, қоңқы мұрын, қалың қабақ, жасы отыздар шамасында-

ғы алқам-салқам бір адам. Қалың ерінді үлкен ауыздың жабылып тұратын мезгілі сирек. Бірдеңе айтсам ба деп, бірақ сонысын өмірбақи айта алмай жүрген адам сияқты. Бөкенайдың үстінде ашық бояулы бір киім болса-шы. Өмірі өтек көрмеген қара пенжек, қапқа ұқсап делдиген қара шалбар. Жұдырықтай кеңірдекті әйгілегендей тор көзді түймесіз көйлек. Оның өзі де қоңыр түсті. Сол аяқтағысы сол жаққа қарай жантйған сірі етік. «Маңдайың жаман гой тайқиған әке-ененді ерте жұтып»,— деседі кейде жұрт.

Қалай десе де, жеке басты Бөкенай бір туысының босағасында жүріп жатады. Тәрбиссіз өмір оны берекесіз бір тіршілікке икемдеген. Тапқаны қапқанынан емес, жұтқанынан қалмай жүрген жан. Байлық, жарлық дегенде жұмыс жоқ, өмір кешкеніне селсоқ. Айналадағы жұрттың бірді алып, бірді беріп, алдырмай-жұлдырмай тұрмыс құруға тырмысқап арпалыстарынан мүлде бейхабар адамдай, тоқтықты, жоқтықты елең қылмайды да. Кейде ішін алғанда, «байлық, жарлық, прощай» дейтіні де бар.

Тумыста мұның аты Бөкен болатын. Шешесінің бірер рет «Бөкенжан, Бөкентай» дегені де есінде. Бірақ осы сұрқай мәнсіз тіршілігі оның атына да өзгеріс енгізген. «Әй» деп әшейін айтыла салатын қосалқы мұның есіміне тұрақтап қалғаны қашан.

Бұл күнде Бөкенай жеке меншіктің малын бағады. Өзі және арзан бақташы. Біреулер әр басқа төрт сомнан бағу құнын шығарып сызданса, Бөкенай «Осы ауылда мал тұяғы баршылық, скі теңгеден жинағанның өзінде де айына екі жүз сом ақша қалтама түседі екеп, білдің бе...»— деген шولاқ есеппен алты ай жаздың бақташылығына көне салған. Мәтелі боп кеткен «білдің бесін» келекелеп, жұрт кейде «білдің бе, бақташы» деп те атай береді.

Кеше кешқұрым Бөкенай сиыр сауып отырған күйі көзінен жас сорғалаған Бәдишаға кездескен:

— Оу, апасы, бұл неменеге жасып отырғаныңыз?— деген аңқаландап.

— Қайбір жетісіп жылайды дейсің, Бөкен-ау; Жолкен ауруға шалдығып тұр ғой. Менің мұнымды көрсе, бала көңілі үгіліп кетер де сиыр бауырында өзіме-өзім ерік беріп отырғаным да.

— Ойбой, апа-ау, соны сөз деп,— деген Бөкенай,— Жетімшілікпен өскен мына менде қырық түрлі ауру бар, білдің бе. Бірақ соның бәрін ойлай берсем, шақшадай басым шарадай болмай ма. Арақты кепірдектен келтіріп, аурудың құртын соған тұншықтырып қоям да жүре берем...

— Е, әбден араққа пісіп алған сенің жөнің бір басқа. Жолкен бала ғой әлі.

— Міне, сол балалығы Жолкеннің пайдасы емес пе,— деп жатыр Бөкенай,— Алақанға салып әлпештеген күтімді бала ертең-ақ тәуір боп кетеді. Оның қаны әлі бұзылмаған, кіршіксіз қалпында емес пе, білдің бе...

Бөкснай екеш Бөкенайдың бұл жөн сөзіне Бәдиша әжептәуір жұбанып қалды:

Аузында арамдық жоқ аңқай бозым-ай! Айтқаның келсін! Тіпті көңілімдегіні тауып айттың-ау,— деп ризалығын білдіргендей, көбігі ұлпілдеп, буы бұрқыраған құнарлы сүттен бір кесс жұтқызды.

Аузын сүртіне әрі кете берген Бөкенай есіне бірдеңе түскендей кідірді де:

— Апа, сіз Жолкенді үйде қамауда ұстай бермеңіз. Анда-мында серуендетіп дегендей қыдыртып қойыңыз,— деді.

— Пәлі, шырағым-ай, шопыр әкесі үнсімі жол үстінде, мен от басылық шаруадан шырғалақтап шыға алмаймын. Кім оны қыдыртады?

Маңдайын күс қолымен сүйкеп өткен Бөкснай:

— Ара-тұра маған ертіп жіберіңіз,— деді.

— Бөкен-ау, сен арақ ішіп жатып қалсаң не болады?

— Е, жатып қалсам, аяғы бар емес пе, жүре берсін, білдің бе.

— Қайдам...

— Оны өзіңіз біліңіз. Менікі әйтеуір өзімше жаны ашығандық та, пендеміз ғой...

Таза ауа, көк майса тоғай иісі дегенді құп көрген Бәдиша аз кем толғаныстан соң, таңертең ертемен Жоламанды Бөкенайға ертіп жібермек боп келісті. Сол уәдемен келіп тұрған бақташымыз осы.

— Ал, Жолкен, дайынбысың?— дейді.

Үйдегі бар жылы-жұмсақ бір сөмке боп сықайып, Бөкенай «ағаш ат» дейтін, мініске совхоз берген мәстегіне өңгерілді. Есінеп-пысынаған Жоламан салт мінді. Ауылдан шықпай-ақ жерге қадалған сиырларды қамшы ысқырығымен қайырып, жөнкілте тартқан Бөкенай жаяу.

— Жолкен, сағатыңа қарап отыр. Тамақтанатын уақытыңды асырып алып, — деп Бәдиша сондарынан айқайлап ескертті.

Өріске жете Бөкенай:

— Ал, бала, мына кең даланың ауасын қапшықтап па, шелектеп пе әйтеуір кеудеңе құя бер, — деді.

Сонап соң тілдескен жоқ.

Түні бойы күйіс қайырумен өзін-өзі алдарқатып шыққан аш малдар отып қандырып, көлшіктегі салқын суға қойып кететін сәске түс кезі де келді. Су ішкені су ішіп, сусындап болғандары көл бетін «қамшыларымен» саба-лап, шылпылдатып тұр. Мал тойынғанша дамыл таппаған Бөкенай әлі де үнсіз еді. Тек анда-санда төс қалтасына салып әкелген арақтан сусындағандай рахаттана жұтып-жұтып қояды.

Көлшік жиегіне табын жайғасқан соң ғана Жоламанды не үшін осында ертіп келгені есіне түскендей, үлкендік міндетіне кірісті:

— Ал, бала сағатыңа қарап жібер, тамақ ішетін уақыт болды ма? Қалжыраған шығарсың? Басыңа күн

өткен жоқ па?— деген сұрақтармен бала серігінің хал-ахуалын аңдап-біліп алды.

Тамақтанып болған соң, Жоламан:

— Таза ауадан басқа ештеңе қызық көрсетпедің ғой. Күн де шыжып кетті,— деп кінәлай сөйледі.

Сол сөз қамшы болса керек, Бөкенай:

— Ә, саған қызық керек пе?!— деп ширекті,— Онда қызыққа кенелтейін, білдің бе...

Үлкен аузы көстең-көстең етіп, ол Жоламанға шұғыл бұрылды:

— Алдымен сені емтихандап көрейін, айтшы кәне, ішінде таң атқаннан еш жайлап жүрген тоғайдың атын білесің бе?

Жоламан аң-таң. Тіпті ойланбаған сұрақ.

— Ә, білмесең, бұл «Мыңшұқыр».

— Мыңшұқыры несі?

— Осы тоғайдың іші шұңқыр-шұңқыр ойлым-ойлым көлшікке толы. Мүмкін мың болатын да шығар. Кім санаған... Жұрт солай дейді, білдің бе...

— Ә-ә?!— деп танданды Жоламан.

— Ә болса мә! Солай шығар,— деп Бөкенай оның танауынан шертіп қалды,— Саған сол мыңшың бірін көрсетейін. Жүр...

Бөкенай қолынан сүйрей жөнелгенде Жоламан:

— Малдарың бытырап кетпей ме?— деп тартыншақтап еді.

— Мал сырын баққан біледі деген, шырағым. Бұлар қазір күн еңкейіп қаруы қайтқанша су маңынан қусаң кетпейді.

Айтылмыш көлшікке келгенде, Бөкенай тоқтай қалды. Түріне қарасаң, Жоламанды тағы бір құпиямен таңдантап ойы бірден аңғарылғандай. Өзі де сол құпияға елігіп алған сияқты.

— Сен тірі шорағайды қолыңа ұстап көріп пе едің?— деді қабағын соститып.

— Жок.

— Ендеше саған сол қызықты көрсетейін. Шешін.

Алдарында үй орнындай боп дөңгеленіп жатқан қоңыр сулы шалшықта жалаңаштапған екеуі шалпылда-тып жүгіре жөнелді. Бар терсідігі Жоламанның кіндігінен ғана екен. Алғаш жүрексінсеппен басқан бала енді тізесін көтере-көтере шапқылайды. Тайыз су шымыр-шымыр лайланып, түбі бетіне шыққан кезде Бөкенай:

— Ұста алдындағы шорағайды,— деді.

Жан-жағыпа алақтап қалған Жоламан қарсы алдына тіктеп қараса су бетінде қоңырайып балық тұмсығы шығып тұр. Әрине, қарақошқыл батпақтанған судан тыныс таппай, жан сақтаған түрі ғой. Құмарлық жеңген Жоламан су астына қолын көлбете, иыққа дейін сүнгітіп жіберді де, салаң еткізін шорағайды көтеріп алды. Балық бұқынғанда ұстап қала алмасына көзі жетті де, жағаға қарай лақтырып жіберді. Сөйткенше:

— Лақтырма, жағаға!— деген Бөкенайдың ащы даусы шаңқ етті.

— Е, неге, пісіріп жемейміз бе?

— Жок, жемейміз.

Аңырып тұрған Жоламанды жиекке жетелсіп шығарды да Бөкенай шоршып, мөңкіп, қолараша дөңксіе қайқаңдаған шорағайды сулы мекеніне қайыра жіберді. Сонан соң:

— Қолыңа ұстап тамашалағаның да қанағат. Мен болмасам мұны да көрмес ең. Бұл көктемде тасыған есіл суынан қалып қойған шорағайлар, білдің бе. Әйтпесе мынау шалшықта несі бар оның? Ұстауы оңай, сондықтан да оны жәбірлеу обал, шырағым, білдің бе?! Ағын суда еркін жүрсе, ол саған бұлай оңай олжа болмас еді,— деп Жоламанның ауытқыған көңілін басты.

Онысымен де қоймай:

— Ал, шындап балық сорпасына құмартсаң, қармақпен аулайық. Бұл, міне, адал еңбек,— деп бала жолдасының иығынан қақты.

Осы уәдемен Бөкенайдың тал арасында тығулы қармақтарымен балық аулаған екеуі дала отына қайнаған жас сорпаға тойып, көк шөпте шалқалап біраз жатты.

— Уақыт қанша боп қалды?— деді бір кезде Бөкенай.

Үйреншікті қимылмен қалтасына қол салған Жоламан сағатын орнынан таппады. Басын жерден тік көтеріп алды:

— Жоғалттық!

Бөкенай да жылан шаққандай атып тұрды.

— Не дейді, масқара? Көкең енді ұрсады-ау!

— Ұрсуын ұрыспайды. Олардың бар мұңы — мені ренжітсіді. «Сағат деген немене, өзің аман бол» дей салады да...

— Сонда да бұл өзі ыңғайсыз болды, білдің бе? Іздейік...

Бірақ жоқ табылмады. Су жиегін, шалғын арасын кезгенмен, еш нәтиже шықпады. Салы суга кеткен екеуі күн ұялай үйге жетіп, бұ хабарды айтқанда:

— Қалай ол ғайып боп кетті? Бүрге боп ұшты дейсің бе?!— деген сұрағымен қоса Бәдиша Бөкенайға тіксіне қарады.

Тістенген ауыз нақтап айтпағанмен, бұл көзқараста сенімсіздік нышаны жылт ете түскен еді. Соны алық аңғарған Бөкенай нығын бір қиқаң сткізді де мәстегін жетектеп жүре берді. Тек астыңғы ернін қатты жымқырып алған. Оның ақтала қояр дәлелі жоқ еді. Дәл бұл халге оған ешкім сенбесі де анық. Иығы салбырайып, аяғын сүйрете басады. Бар әлемнің кемшілік, паласы осы келбетіне сиып кеткендей.

— Апа, ол кінәлі емес қой!— деп Жоламан шыр ете түсті.

— Кімді кім біліп болған...— дей салды Бәдиша,— Жәрар, өзің аман бол...

Аймалаған шешесінің құшағында тұрған Жоламанның сол жақ кеудесі сыздап қоя берді де, бір-екі рет

шапшып қалды. «Е, жүрек осы жақта болады дейтіндері рас екен ғой»,— деп ойлады бала. Ол өзінің дімкәс екебіне осы жолы алғаш рет ден қойды...

БІР ТЕҢГЕ

Далбай таңертең кеңседегі дағдылы қызметіне жөнелуге қамданып жатқан. Есікке ұмтыла бере, қашанғы әдетімен отырарлық жағы жылт-жылт еткен шалбарының қалтасына майдан ісіңкі тартқан быртық қолын сұқты. Ол күнде осылай: «ештеңе ұмытқан жоқпын ба?» деп маңдайын ұстайды да ізішше «орнында бар ма екен?» деп жанын сипалайды. Әйтеуір, құдайы пана болғандай, әлі бір рет те өзің асырап жүрген осы бір тұтам темірді жоғалтып көрген емес. Одан қапелімде айрылып қалса, не істер еді — ол жөнінде ойлауға да қорқады.

Бұл жолы шүберек баулы кілтке қосақтала тағы бірдене ілікті. Бір теңгелік ақша екен. Қағаз болғанда еленбей де қалар ма еді, мынауысы мөрдін дөңгелегіндей монтиған сап-салмақты күміс құйма. Кеше кәсіподақ жарнасын төлегенде артық қалған. «Тым құрығанда пенжек қалтасының бір түкпірінде жатпай, шалбарға қайдан леккен? Түсіп қалса қайтеді...» деп ойлады Далбай.

Оған осы теңгелікпен қабат бір қобалжу пайда болды. «Енді мұны қайтсем екен?» деген ой мазалайды. Сол сәтінде өзіне көзілдірік жаңартып алуды қажетсініп жүргендігі есіне түсе кетті. Іс қағаздарын қарауға деп алған көзәйнегіне де оншақты жылдан асқан. Оны созылмалы рәзеңкемен нөқталағалы да бірнеше жылдар өткен. Осы бір теңгеге келетін болса, сатып алмақ ойға бекініп, мыртың-мыртың жүріспен аптекаға беттеді.

Бірақ жолшыбай ми қабатында оқыс көтерілген басқа бір ой оның көңілін бұзды. Әйнегінде тарам-тарам тырнақ дақтары бар көзілдірікті жаңартқан теріс те болмас еді, бірақ осынысының тап бүгіндері қажеті бола қояр ма екен? Кеңсірігіне үнемі қондырып жүрсе бір сәрі. Анда-санда танауға ілінетін екі дөңгелек шыныға бола ақша шығындаған қисынға келе берсе ме екен? Қез келген стол үстінде қалдырып жүре берсе ешкім қызықпайтын сол көзілдірігі де өзін тағы бір қыр асырып тастамай ма... Аптекаға жете бере, кілт тоқтады да бүйір жолға бұрылып кетті.

Азық-түлік дүкенінің маңында бір қолымен жүрегін басып, екінші қолымен шекесін ұстаған екі-үш адам торуылдап жүр екен... Олар Далбайға сүзіле қарады, бірақ ештеңе деп тіл қатқан жоқ. Алда-жолда олар «қосарға бір теңге жоқ па?» десе де, Далбай қосылмайды. Өйткені ол күмәжінегінен ақша шығарып арақ ішпейді. Бұл кассир болғандықтан, өзіне тиісті жексе бөлмесі бар. Терезесі темір торлы, сырғымалы шолтқан шымылдықпен көленкелей қоюға да болады. Совхоздың орталық кенсесі еңселі үй болғанымен, оның ішінде де өңкей етегіне намаз оқитын сұпылар отырмайды. Жұмыс арасының қаға берістерінде жүз грамм жұтып жіберуге қуыс іздегендер Далбайға соқпай кетпейді. Мұның жалдамаға стаканы дайын. Соның ақысы, қуыстың бөксе басар жалы дегендейін Далбайдың да кеңірдегі қылқ еткізуге кет әрі емес. Сондықтан ол кейбіреулердей үй айнала беріп ащы су бөліспейді, дүкеннен жан қалтасына жасырып бөтелке тасымайды. Яғни сырт көзге түспейді. Бәрінен де асқаны — теңге сақтаулы.

Кеңсемен капиталдас киім-кешек дүкеніне көзі түскенде, қырындауық аттай тағы да ойкастап қалды. «Галстук ала салсам ба екен?» деген бір ой жстелеп тұр.

Үйде шифоньерде ілуі тұрған сынар кара галстук Далбайдікі. Қсйде мейрам күндері болмаса онысын

тақпайды. «Қарғыбау байлап, сонша мен кімін?»— бұл жөніндегі оның пәлсәпасы осы. «Қой,— деп қайта қобалжыды,— қалыңдыққа барар шақ баяғыда өткен. Елуге келгенде галстук жаңартып жатпасам да жарар».

Осылай құбылып-толқумен қызмет орнына бас сұғып, «мен бармын» дегендей бір көрініп шыққан Далбай өз-өзінен тықыршып, баянсыз бір халде. Бухгалтериядағыларға «көп кешікпей ораламын, бір тығыз шаруа боп қалды» деді де селоның орталық тұсындағы жинақ кассаға беттеді. Мұнда келісімен, тілдей қағазға аты-жөнін жазып, бір теңгесін сақтық қорға өткізу ниеті бар екенін білдірді.

Бұл кассада, әрине, теңге түгілі тиын әкелсе де қабылдау қажеттігі туралы тәртіп бар. Әйнек терезенің ар жағында отырған әйел бұған зер сала бір қарап алды да тиісті есебін жүргізді. Далбайдың жұқатай көк кінешкесіне он мың бір сом деген жаңа сан жазылды. Көңілі жаңа тығандай, кең тыныстап, кеңсе жаққа бет түзеді. Сақтық кінешкесі салынған төс қалтасын қайта-қайта қолымен сипалап қояды.

«Осы бір теңге бір жылда неше процент үстеме қосады екен?» Далбай мұндай сұрақ бұған дейін санасына келіп көрмегеніне гажанғанды. Ол жұмыс соңына дейін соны есептеп шығармақ. Осындай ми қозғайтын ой өзін іздеп тапқанына қуанып, құлшынулы...

СОҚТЫҒЫС

Облыс орталығынан кештете шыққан автобус уақыттан ұтып қалайын дегендей, ләспірме екпінмен аршындап келеді. Түйіншек, буыншақтарын аяқ тұстарына жайғастырған жолаушылар бәрі бір ырғақпен теңселіп, маужыраңқы қалыпты. Қазақ арбаша секендетпей, жүйелі бір діріл денені қытықтайды.

Терезе жақта орналасқан Әскер көз алдарқатар еш-

тесе ілікпегенмен, асфальтпен қапталдас дала бойын тінткілей шолып келеді. Таңертең жапалақтап жауған қардың дені кешке дейін еріп кеткен. Оның қалдықтары салақ артылған арбадан қара жерге шашылып қалған мақта ұлпалары екен дегізгендей. Күз тартыпшақтап, қыс еріншектеп тұрған әрі-сәрі шақ. Далада мал да, жан да көрінбейді. Бар тіршілік осы тасма жол үстіне, оны бойлай жосылған машиналардың ішіне көшкен сияқты.

Насихатшылардың үш күнге созылған семинары бүгін аяқталғанды. Жолақыға берген тиып-тебенді қалтаға қымқыра сала, автовокзалға жедел жеткен Әскер қосымша бөлінген осы автобуска әрсең іліккен. Төрт сағаттық жолда бітіре қояр шаруа не басқа ермек жоқ, ол қазір көзін тас жұмып, әлдебір елестерге елегізіп отыр. Кенет:

— Түк тәртіп жоқ,— деген күңкіл оның манаураған қалпын бұзып жіберді.

Оң қолда отырған көршісі екен.

— Бірдене дедіңіз бе?— деді Әскер.

— Біздің осы жүрісімізден түк тәртіп көре алмай келе жатырмын,— деді анау тағы.

— Ә-ә,— деп жайбарақат қалды Әскер.

Мұның жол серігі осы автобус ішінде отырғандардың біріне ұқсамайды. Кірпігінен қар жауған, қырыс қабақ кірпияз адам. Өмір азабын көп көрген бе дерліктей бетіне әжім не сақал-шашына қылау түспеген. Жымқырыңқы ерін, тікеек көз, сұп-сұр келген. Үстінде бұл күндері музейде ғана табылатын қара китель, аяқта сықырлауық былғары етік.

Әскердің бейтаныс адамға өзінше мінсздеме беріп, тіпті ат қоятын да машығы бар болатын. Көршісін бірден «болам деп бола алмай қалған бір дөкейсің-ау»— деп нобайлады. Сірә, елулерден асқан бұл кісінің атын әке-шешесі Бақдәулет деп қоймады ма екен деп те жорамалдайды. Әйтеуір Шұлғаубай, Жаңбырбай, Қарғабай

емес. Әлде «мандайдан бақ жарылмай», дәулет дарымаған, әлде дәулеті бар, бірақ баққа жарымаған адам. Әйтеуір ортакөңіл біреу екендігі көрініп тұр.

Міне, осы «Бағдәулет» сөйлеп отыр. Терезе жаққа қарап сөйлейді:

— Осындай да автобус бола ма екен. Алым-жұлым. Не жарығы, не радиосы жоқ. Пеші де жанбайтын шығар, сіра.

— Әрине, «Икарус» пен «Туристін» бірі болған да жөн еді. Бір-ақ бұл қосқалқы көлік екенін білмейсіз бе?— деп Әскер өзінше тойтарыс берген болды.

— Қосалқы екен деп осындай салдамаға отырғызу керек пе сонда?

— Бүгін күн жұма. Қала халқы демалыс күндері жайлауға көшкендей сл жаққа жол тартады. Біз сияқты комондировкаға барып қалғандар қаншама. Сондықтан ескі машиналар...—дей берген Әскерді «Бағдәулет» киіп кетті.

— Ақтама, шырағым, ақтама... Түк тәртіп жоқ.

Тәртіп, тазалық деген, шынында, бұл автобус ішінде жоққа жақын еді. Жылжымалы терезе шынылары мықты бекімегендіктен, сылдыр-сылдыр етеді. Отырғыш креслолардың былғарысы тілім-тілім, жақтаулары айқұш-ұйқыш жазу-сызулар, суреттер. «Болат, Мәстүра — махаббат» дегеннің жөні басқа-ау. Кейбіреулер жұртты таң қалдырайын дегендей өзіне жан беріп, жарық дүниеге шығарған ата-анасының мүшелерін айғақтап, бадырайтып-ақ жазыпты.

— Бәріне кінәлі біз, жолаушылар емеспіз бе? Әйтпесе автопарк басшылары осының ішіне кіріп алып, өздері салды деп отырсыз ба?— деді Әскер әлгі әңгімеге қайта оралып.

«Бакдәулетті» сөйлете түскісі келді.

— Мәселе бастықтарда емес,— деп ол тыржың етті,— Әне, анау шофердің міндеті. Сол бәріне бас-көз болу керек. Ол осы қуыстың ішінде қожа.

— Дегенмен, оның көзі төртеу емес қой. Және көзі шіркін желкеге де бітпеген.

— Жок, кінәлі тек шофер. Бар жауапкершілік соның мойнында. Мәселен, әнебіреу темекі шегіп отыр. Неге тәртіпке шақырмайды оны?

Әскер «Бақдәулет» нұсқаған жаққа қарап еді, жеңінің ұшына жасырып папирос сорып отырған шалды көрді. Саусағы, тісі түгілі сақалына дейін түтінмен сарғыштанған шылымшы кейпі бірін сөндіре салып, екіншісін тұтата бастайтын құмарпаз екенін танытып-ақ тұр. «Шылым шекпеңіздер» деген жазуы бар қаңылтырды танауына тақап қойсаң да бола қояр шалдың түрі көрінбейді. Бір-бірімен тістескен жарма есіктің саңлауына үрлеп, түтінді далаға жібергенсиді. «Ішін білсін, үндеме» дегені болу керек, өзіне аңтарыла қараған Әскерге көзін қысып қойды.

— Көрдін бе?

— Көрдім,— деді Әскер,— Олай болса, қазір автобусты тоқтатып жұртқа біршама тәлім үйретсек те болады екен.

— Жок,— деп «Бақдәулет» қатқыл үнмен кесіп айтты,— Ол біздің міндетке жатпайды.

Әңгіме осы тұсқа жеткенде, ызғып келе жатқан автобус бірденеден шошынғандай сәл ете түсті де, сырғып барып тоқтады. Бейғам отырған жұрт шофер бергі жаққа шығып, өздеріне бұрылғанда ғана шу ете түсті. Жас жігіттің беті әр жерінен тілімделіп, қап шып-шып етеді. Иықтарынан түйір-түйір әйнек сынықтары ұп-ұсақ тамшыдай су-су етіп сәкіге түсіп жатыр.

— Ойбай-ау, мынау авария ғой!— деп «Бақдәулет» ышқына айқайлап жіберді.

Жолаушылар енді ғана бірдене ұққапдай:

— Өй, не соқты, кім соқты?— десіп жамырай жөнелді.

Таңғажайып оқиға іздегіш болса керек, біреуі тіпті:

— Уау, енді неге құламай тұрмыз?— деп күлді.

— Жағына жылан жұмыртқаласын!— деп бір әйел оны түйгіштеп жатыр.

Бұл күтпеген дағдарыс жағдайында басқалардан гөрі «Бакдәулет» жігітілік танытты:

— Әне, әне кетіп барады лағсенет!— деп кейін қарай қолын сілтеді.

— Кәне, кәне?— деп бәрі сол жаққа жапырылды.

Уақыт кешқұрым болса да, қараңғылық әлі қоюланып үлгерген. Бізғытып бара жатқан машинаны бәрі көріп тұр. Бір табан жақындаса қолмен ұстап ала қоятындай боп дуылдаған қалыптарымен бәрі далаға шықты.

— Номерін байқап қалғандардың бар ма?— деді бірі.

— Оны қайдан көресің? Така осы соғар-ау деп шұқшып отырды дейсің бе?!

Жұрт гу-гу. Соңынан куа жөнелуге әшейінде ағылып жататын машиналардың да бірі кездесе кетпеді.

— Істерін істеп алып, енді безіп барады. Бұзық неме!

— Ей, бұл жол ережесі деген болушы ма еді...

— Ешқандай жаза тартпай, кете бермек пе, бұл, ә!

— Қырылып жатсаң қарайтын түрі жоқ. Лағып барады әне.

Бұл кезде жұрттың даурығуында жұмысы жоқ, «Бакдәулет» автобус шоферін «бір қуысқа тығып» жатыр.

— Өзің жол ортасына ауытқып кеткен шығарсың?— деп қытымырлана түйіліп алған.

Шофер де оған ерегіспе жауап беріп тұр.

— Із жатқан жоқ па, бар да көр.

Сірә, өзінің кінәсіз екендігіне сенімді болу керек, қорқып-үркіп тұрған жоқ. Тек бар уайымы!

— Енді сіздерді қалай жеткізермін?...

Қолдан келер дәрмен жоқ, кіжінумен «қазан қайнатып» тұрған жолаушылар тағы да шу ете түсті:

— Бұрылды, бері бұрылды!

— Әй, анаң қара, рас, әй!

— Е, өзінің салақтаған тіркемесі бар екен ғой...

— Бәсе мынау таспадай тар асфалтта кері бұрылу үшін де мәніс керек емес пе?

Әлгінде ғана балағаттап, боқтықтың неше түрлісін жаудырысып тұрған жұрт ашу-ызадан қайтқан көңілмен босаңсып тұр. Оның үстіне әуелі бүйір жолға шығып, онан соң кері айналған көк лайнер бұлар тұрған тұсқа жақындап те келеді.

— Е, бәсе. Ұяты бар неме болды бұл!— десіп тұр жұрт.

Әлгі кезде қолға түссе, жеп жіберердей боп тұрғандар кабинадан секіріп түсіп, өздеріне қарай апалақтап жүгірген бала шоферге сотқарлық көрсетпеді. Оның қорғалақтап:

— Өздерің... былай... амансыңдар ма?— деген сұрағына:

— Аман болғанда қандай! Өзіңнің шалбарың дым емес пе?!— деп қалжындап жатқан да бар.

— Өй, айтпаңыз, зәре-құтым қалған жоқ.

Бәрі жабылып, автобуска соқтығыстан түскен зақымды қарап шықты. Қарсы маңдайдағы әйіск күлпарша болған, мотор тұстағы қаңылтыр ұшып кеткен, дәл белдеуден түскен терең сызық бар.

— Мынадай тіркемемен рейске алғаш шығуым еді, сіздерге қарай лықып кеткенін аңғармай қалдым,— деп балаң шофер жерге қарайды.

— Қалай де, олай де, сен кінәлісің. Бұлтақтама! Мына қағазға қол қой.

— ГАИ-ге апарамыз,— деп осы тұста «Бағдәулет» кіліге кетті. Өңі бұрынғыдан да сұрлана түскен.

Тетрады қалтасында жүретін боп шықты. Бір парақ қағазға автобус шоферінің фамилиясын жазыпты да, сәл төмен «қуә Байдәулетов Бағдәулет» деп, қол қойып-

ты. Қағазға бір қырындай қарап тұрған Әскер өз көзіне өзі сенбеді.

Бас аманшылық болған соң, көңілге де кеңшілік орнаған. Автобус шофері:

— Сізге акт жаса деп сұраған біреу бар ма?— деді де кінәлі әріптесіне:

— Атың кім?— деді.

— Бекжан.

— Ақшаң көп пе?

— Енді.. табу керек қой,— деп анау күмілжіді.

— Ендеше таңертең автовокзалда кездесейік. Мына ескі кебісті сенің есебіңнен жамап-жасқаймыз да...

— Келістік. Таңертең сағат тоғызда сонда боламын.

Осы уәдемен Бекжан кейін бұрыла бергенде:

— Алдап кетеді, алдарқатып тұр,— деп Бақдәулет баж ете түсті,— Қатырмасын... қатырмасын алып қал!

Оның шақырайып кеткен тікпен көзіне қарап тұрған автобус шофері:

— Алдамайды,— делі де сақ-сақ етіп күліп жіберді.

Сол екі арада қайта жүгіріп Бекжан бері жеткен. Шыт жаңа шолақ қара топ мен боялған суыр терісінен құралған малақайды құшақтаған қалпы автобус шоферіне ұстатты.

— Киіп ал, тонасың,— дей сала, ізінше кері қайтты.

Сәл аялдаса, біреу тоқтатып тастайтындай.

— Міне, көрдіңіз бе қандай қатырма!— деп автобус шофері Бақдәулетке қарап тағы күлді.

Осының бәріне манадан үн-түнсіз куә болған Әскер орнына жайғасып жатқанда, креслоға елден бұрын конжиган Бақдәулет:

— Түк түсінсем бұйырмасын. Тәртіп деген болса-шы бұл. Осының бәрі қайда апарып соғар екен десеңші,— деп бұрқырап отыр екен.

Әскер үндеген жоқ. Сынық әйнектен салқын жел соққанмен, ол әйтеуір бүгін түнделете үйіне жететініне сенімді болатын.

Кесімді сағаттан Таңболат бірер минут кешігіңкіреп келді. Комсомол комитетінің мүшесі Бәзила өзі тындыруға тиіс жұмысты «жүргізіп» те жіберінті. Әрқайсысының алдында бір-бір жапырақ қағаз жиырма шақты ересек оқушы бір кабинетті жайлап алған.

Сабақтан тыс уақытта әйтсе-ақ түрлене қалуға құмар қыздар жағы бүгін де құлпырып кеткен. Біразында денемен дене боп жабысқан мейлінше тар джинси, шаштары нықтарды жасыра қобыраған, сырғаның неше түрлісі мөлт-мөлт етеді. Көзін сүрнелеп, тырнақтарын қан қызыл бояп тастағандар да жоқ емес. Ойық кеуде көйлектер де әр жерден көзге ұрады. Еркінсіген керек болса дегендей, ұл балалар жағы көйлектің жоғарғы екі түймесін ағытып жіберіп, төсті жалаңаштан тастаған. Осының бәрі таңертеңгі сабақтардан соңғы бір сағат үйге барып-келудің арасындағы бола қалған құбылыс. Бұл өңірге жаңа жеткен көктем лебі бұларды әлден-ақ елтітіп тастаған ба дерліктей.

Бәзила ұсынған бір парақ қалың қағазды алып, Таңболат та жайғасты.

Өздерінше үлде мен бүлде болып, шала бүлініп отырған бұл топ жастары он алтыға әне-міне толуга жақындап қалған балалар. Бұларға бір жұмадан соң паспорт тапсырылмақ. Ауылдық советке қажеті документ-қағазды бір жерде бас қоса отырып толтырайық деп маңа өздері ұйғарысқан. Бұл тоғысудың мәнісі осы. Күнілгері ауылдық советте болғанда ұғынған кейбір түсіндірмелерін Бәзила Тоқболатқа арнайы қайта пысықтады:

— Алғашқы жолға фамилияңды, аты-жөніңді баспа әріптерімен жаз.

Типографиядан шыққан бұл қалыңша қағазды толтырудың шарты — әркімнің тууы туралы куәлігі бұған негіз болмақ. Соған қарап паспорт беріледі. «Көне Рим-

де «фамилия» семья деген ұғымды береді» деген тарихи бір анықтама есіне түсірген Тоқболат жан қалтасынан куәлігін суырып алды. Паспорт үшін қажет қылмағанда, бұрын қолына да алмайтын. Әжесі Жәміш ескі комодтың бір суырмасынан тауып берді. Ескі облигациялармен бірге шүберекке түйюлі екен.

Тоқболат қағазға алдымен атасының атымен қойылған фамилиясын түсірді. Жалғастыра өз атын жазды. «Аштық жылы туған болармын ба...» деп бір мырс етті. Сөйте отырып, ізінше әжесінің «сенің атыңды өзім қойғам» деген сөзін есіне алды. Ендігі кезектегі «әкесінің аты» дегенге келгенде, қаламы тас бөгетке тірелгендей жүрмей қалды. Бұл тұсқа шолтаң еткізіп сызық тартылпты. Бағанадан бері лспірген көңіл тынысы шорт келгендей болды.

Тоқболат меңіреу қалнымен мелшиіп, бар бітіргені Бәзилаға қарай берді. Бұл бүйрек бет, тәмпіш мұрын, бүрік ерін қыз. Мұның шүртиген аузындай ауыз бүкіл мектеп қыздарының бірінен табылмайды. Үстінде оюлы, өрнекті қымбат күрте, аяқта қымбат етік. Жоғарғы класка көшкеннен бері кілең үшпен сырғанап келеді. Ара-тұра ерінбеген күні төрт алып та қалатыны бар. Ондайда «папам бұл үшін бүгін той жасайды» деп те отырар еді.

«Иә, бұл қыздың әкесі бар»,— деді Тоқболат өзіне-өзі. Биыл машина алғаннан бері Бәзиланы мектепке «Москвичпен» алып келіп, алып кетіп тұратын болған. Өзінің әкесін осы еркестотай ақ сары қыз жұтып қойғандай. Тоқболат соған ежірейіп әлі қадалып қалған. Мұның ештеңе жазбай жай отырғанын сезсе керек:

— Ал, куәліктеріңмен қоса андағы қағаздарыңды, фотосуреттеріңді маған тапсырыңдар. Сельсоветке беретін екі сомды да ұмытпаңдар!— деді Бәзила.

Бәрі дүрлігіп, ұша түрселіп, Бәзила тұрған столды қоршап алды.

— Әй, сендерге қайтаратын ақша жоқ менде. Өзімде

де жиырма бес теңгелік. Ұсақтатып, ертең бірінші сабақтап қалдырмай тапсырарсыңдар,— деді тағы Бәзила.

Тоқболат байқап отыр: әрқайсысының қолында бес сомдық көкшулан мен он сомдық қызылкүйрықтар. Байлық салыстырғандай, бәрі де ірілете келіпті. Тоқболат әжесі қалтасының түбінен қағып берген күмістерді мыңалардың көзінше көрсетпегенін жөн деп білді. Жапырлап есікке беттеген басқалармен бірге бұл да жылысып кетіп бара жатқанда, Бәзила дауыстады:

— Тоқболат, сен неге қағазыңды тапсырмадың?

Қайрыла берген Тоқболат:

— Қаламымның сиясы таусылып қалды, ертең ала келермін,— дей салды.

— Жарайды, ол солай-ақ болсын. Ал екеуіміздің дайындығымыз қайда? Қалмайсың ба? Уақыт тығыз екен өзін де білесің.

Жоспар бойынша, паспорт берілер салтанатты кеште бұлардың өз күштерімен концерт қойылмақ. Сол концерттің жетекшілері болып екеуі ұйғарылған. Сахнаға көптен бері бірге шығып үйреніп қалған бұлардың біркелкі үйлесімі де бар болатын. Жарықшақ түспеген, таза дауыстары саңқ-саңқ етіп, тындаушы құлақтың айызын қандырып-ақ тұратын.

Мұндай «той-томалаққа» Бәзиланың жаңы құмар. Репетиция сайын бір көйлек киіп келеді. Онысы сахнаға үнемі дерлік жарасып жатпағанмен, жұртқа көрсетер сәнді көйлектері әлі түгел киіліп болған жоқ. Бүгін де шешесінен сұрап таққан алтын сырғаны мұғалімдер көріп қалмасын деп, қалың шашпен екі құлақты жасыра төгілтіп, қос бұрымдатып жіберген. Ал осы бөлмеге орнағаннан бері шашты құлақтың сыртына қайырып тас-таумен әлек.

Тоқболат болса, осы бүйрек бет қызға айтсам ба екен, айтпасам ба екен,— деп бата алмай жүрген сыры бар. Оның ілтипатынан дәмелі бірталай жеткіншіктерден тоғытылып хаттар түсіп жататынын да біледі. Тіпті

армияда жүрген бірді-екіліден де мейрам сайын үздігіп-өзеуреген құттықтаулар жетіп жатады. Бірақ әркім өз сөзіне өзі не емес пе. Такболат әйтеуір бір күні ауыздан шығар сырын шыдамдылықпен ішіне сақтаумен келеді. Сахна сол сәтке жетелеп жеткізер жолдағы дәнекер сияқты көрінетін оған.

Алдағы концерттің ең қорытындысында «Мен Совет Одағының азаматы» деген өлеңді скеулеп оқымақ-ты. Бәзила соның нақыш-өрнектерін пысыта түсуді мензеп тұр. Бірақ бұған зауқы соқпай тұрған Токболат қитығыңқы жауап берді:

— Мен бүгін өзім бір өлең жазсам ба деймін. Соны таңертең көрсетем ғой. Сонда бірыңғай айналысармыз.

Бәзила аузын ашқанша, бұл шығып жүре берді.

Токболат үйге келгенде әжесі:

— Құлыным, пәшпіртінді әкелдің бе?— деді.

— Жоқ, әже, кейіндеу болатын көрінеді.

Сұрланған түрін көрсетпес үшін, Токболат тезірек төргі бөлмеге өтіп кетті. Сабаққа дайындық сылтауымен стол басына кеудесін тірей отырды. Ойы басқада.

Осы екі бөлмелі жатаған ағаш үйде әжесі Жәміш екеуі күн кешкелі бірнеше жыл. Шешесі осыдан үш жыл бұрын әйелі өлген біреуге тұрмысқа шыққан. Сонда әжесі «Токболат екеуімізді бөтен босағаға тентіретпей-ақ қой, қызым. Біз осы үйде қалайық. Бірер тұяқ мал бар, пенсия бар, күнелтерміз»,— деп қиылып отырып алған. Сол шешімге тоқтасқан.

Шешесі аракідік почтамен шай-қаптық ақша жіберіп тұрады, соғым етінен де әкеліп тастайды, киімнен де қарасып жатады. Былтыр бір келгенінде баласының есейіп келе жатқанын аңғара ма, мұның ішін жегідей жеген ойды тұспалдай ма. Токболатты оңаша шақырып алып, оқыс сөз бастады. «Сен, күнім, әкем кім деп мені қинама! Білмей-ақ қой! Ол саған татымайды»,— деді. Мұның басын кеудесіне басып көп жылады. Мұң-зары,

баласының алдында ақталуы — бәрі осы көз жастарымен айтылып жатқандай. Кішкене күнінде «әжесінің аузынан түсіп қалған» деп отырысатын. Сол сөздің астары осы екен ғой. Содан бері Тоқболат мұндай сұрақты көлденең тартып, ешкімді мазалаған емес. Ішіне мұз қатқандай болып қала берген. Жоққа жүйрік жете ме... Тек куәлікте де «әкесі» деген жол бір сызықпен тартылып, олқы тұратынын ескермепті.

Көшеде жұмыстан қайтқан жұрт ағыла бастады. Тоқболат солардың ішінен үй иелерін таңдап қарап отыр. Әне, иығын қомпитып, қарнын томпитып, аузын бұлтитып совхоздың бас бухгалтері кетіп барады. Әр адымы ақша шығарып бара жатқандай тоқмейіл жүріс... Шаршаңқы кейіппен баяу басып Шәрбәштің әкесі кетіп барады. Өзін жұрт жазушы дейді. Екі жұқа кітап шығарған көрінеді. Тоқболат сонда да машинасы жоқ жазушы болатынына таң... Шанасының түбіне бір айыр шөп бастырып, Қарғабай малдан келеді. Ол өмірі ауласына шошитып шөп үйген жан емес, бірақ малы өлмей-жітпей, қайта өрбіп көбейіп жатады. «Тоғызбай, Тоқтыбай» деп егіз туған қозыларға ат қойып жүрген де осы Қарғабай... Көшенің арғы жүйесінде совхоз директорының еңселі, аумақты үйі орналасқан. Сыны да, сыры да басқалардан бөлек. Директордың «уазигі» зып етіп келіп тоқтай қалды да, пысық қимыл, қуақы күлкі езуінде үйірілген өзі сыртқа шықты... Директор үйінің шатырында әлі еріп бітпеген қар жатқан. Соны қар күрекпен бір жұмысшы жерге қарай лақтырып жатыр. Бастық үйінің төбесіне шыққанына масаттанғандай кекжиіп-кекжиіп аспанға қарап қояды...

Әр түрлі көрініс... Осының бәрі қайнаған өмір. Осы кейіптерімен мұның көзіне шалынып өткендердің бәрі әлдекімдерге әке. Ал Тоқболат неге әкесіз? Жұрт бірімен-бірі «ович, невич» деп жатады. Бұл өскенде, қызмет істегенде «Тоқболат... е-е» деп ар жағын айта алмай арындап тұрмай ма жұрт? Тағдырдан мұнша соққы кө-

ретін мұның жазығы не? От басылық шаруашылықтан кейде бір қиыншылықта туып қалғанда, алғаш кейіп-кейіп алады да, әжесі «құлыным жеткенде, бәрі де орнына келеді» деп шүкіршілікпен сабасына түседі. Ол Тоқболатты үміт, тірек көреді. Ал Тоқболат кімді тірек етпек, кімді сүйеу етпек?

Міне, қызыл «Москвичімен» Бәзиланың әкесі мектепке қарай кетіп барады. Қазір екі-үш минутта қасына қызын отырғызып қайта оралады.

Әлгінде Бәзила бұртиып қалған болар. Тоқболаттан күтпеген, бұған дейін көрмеген мінезі. Кейісі басылса, тілдесіп қалмақ оймен Тоқболат көшеге шықты. Жол жиегіне таман барып тұрды.

Сөйткенше көрші үйден Қарғабайдың кішкентай Қуанышбайы бері жүгіріп келді:

— Ой, Тоқболат, папам жұмыстан мас боп келді. Сенің заныңда тұла тұлайын,— дейді.

— Е, немене ұра ма сені?

— Зок, алақ іскенде аузы ылбиып мылзың, сөйлей береді.

Әрине, шешесінің біреуге айтқанын сөзбе-сөз қайталап тұр ғой. Тоқболатты ес көріп, жеңінен умаждап ұстап алған.

Қызыл «Москвич» те көрінді. Қуанышбаймен сөйлескен боп Тоқболат қырындай бергенше, машина тоқтай қалды.

— Тоқболат, жүр, қыдырып қайтайық!

Бәзиланың даусы. Өзі бері қарай жүгіріп келеді. Тоқболат оның өкпе сақтамағанына қуанышты көңілмен қарсы жүрді.

— Қыздар маған айтты.. Мен бәрін де білем, Тоқболат,— деді Бәзила сыбырлап,— Сен ренжіме маған... байқамай қалдым. Жүр, қыдырып қайтайық, мен папамды көндіріп те қойдым.

«Мен бәрін де білем...» демесе, машинамен серуендеуге кетіп те қалар ма еді. Бәзиланың бұл аңғалдықпен

аңқылдап айтып салған сөздері Тоқболатқа шаншудай тиді.

— Рахмет, Бәзила,— деді ол жарықшақ дауыспен,— әжей жалғыз...

Бәзила үнсіз кете барды.

— Өй, қыз сақылып тұрғанда балсайс,— деп Қуанышбай тақылдап қоя берді.

— Иә, саған жөн болсын.

Оған Қуанышбай өлеңмен жауап берді:

— Қатал-қатал тәлелке,

Санап тұрсам он екі.

Осы ауылда біл қыз бал

Құдай бұйылса менікі.

— Өй, сен өзің,— дегенше болған жоқ:

— Мен кеттім. Папам маманның мазасын алып затқан сығал,— деп Қуанышбай үлкен адамша балпаңдай басып жөнеле берді.

Үйге қайта оралған Тоқболат тура әжесіне келді:

— Әже, сен маған «әжесінің аузынан түсіп қалған» деп отырушы едің ғой,— деді.— Рас па сол?

— Е, рас, құлыным, рас,— деді Жәміш қалбалақтап.

— Сонда мен атамнан туғанмын ғой? Солай емес пе?

— Иә, иә, солай,— деді Жәміш қыпылықтап.

— Ендеше, әже, ертең ауылдық советке барып, мына куәлігіме мені атамның баласы деп жаздырайықшы!

— Жаздыруын жаздырамыз ғой. Сонда бұл заңға томпақ келмес пе екен?

— Мүлде қайшылығы жоқ, әже. Сонда менің куәлігімнің «әкесінің аты» деген тұсында сызық тұрмайды!

— Е, ұқтым, құлыным, ұқтым,— деп Жәміш кемсеңдеді.— Мана мектептен өңін ақ шүберектей боп келіп едің. Себебін жаңа ұқтым ғой. Барайық, ертең советке, барайық. Жоғалтайық ол сызықты!

Өңіне жаңа қан жүгірген Тоқболат әжесінің тізесіне басын қоя еркелеп сұлай кетті.

— Өй, құлыным, өй, қарағышым,— деп Жәміш айналып-толғанып үйді басына көтерді.

ҚЫЗДАР ӨСІП КЕЛЕДІ

Қажытайдың Май мейрамын үйдегілермен бірге мерекелеуге қаладан келген студент қызы Мәркеш бүгін түскі автобуспен жүрмекші. Соның қамымен үй іші абыр-сабыр десе болғандай. Сөмкеде тамақ, сырмалы кішірек чемоданға киім салыпуда. Зибаш «ананы ұмытқан жоқсың ба, мынаны ұмытқан жоқсың ба?»— деп қызының есіне әр нәрсені бір түсіріп, ыждаһаттауда.

Оқуға түскен бұл бірінші жылдың өзінде Мәркеш осы үйдің қаражат жағына едәуір өзгеріс енгізді. Зибаш та қызының сөзін сөйлейді. Қыз қаладан, шешесі үйден әкенің алдына мәселе қояды да тұрады. Ең әуелі «баланы бірсыдырғы қалаша киіндіріп алу керек, әке-шешесі жоқ адамша жұтатпай. Мынауың кімнің қызы демесін жұрт»,— деген қайраумен әуелгіде уыс ақша жұмсалып қалып еді. Көп ұзамай, «Кәзір бұрынғыдай шолтиғанмен шолтандамайды екен, мол пішіліп, төгіліп тұрған, алпыншақ-салпыншақтары бар киім сән дейдімен» алдыңғы бірсыдырғылар қайтадан жаңартылып үлгерілді. Әйтеуір совхозда темір мініп, жұмысынан қол үзбеген адам қаражатсыз емес. Көп жылдар жигап-тергені бар, «кінежке қалың» болған соң, бұл шығын Қажытайды сондайлық селк еткізе қойған жоқ. «Мұның не, жетер» деп Зибашқа басу да айтпайды, ашу да білдірген емес. Бұл күнде күртені Румыниядан, көйлекті Болгариядан, бәтенкені Чехословакиядан алдырып киіп жатқан шалымы мол кеңшілік бір заман ғой. Мәркеш үйге келген кешеден

бері де дүкеннің біраз пәрсесі осы үйдің кірісіне тізіліп қалды.

«Біздің бөлменің қыздары шұжықты қатты ұнатады» деп, қысқы соғымның білектей-білектей бес-алты шұжығы да сөмкенің түбіне түсті. Түтінге ысталған, әлі сірі боп қатпаған мейіз ет өзіне бөлек...

Хош, әйтеуір «алсаң ал, жесең же, оқысаң болды»— ата-ананың айтар уағызы осы.

Аттанар уақыт та таянды. «Мына тұрған аялдама емес пе, жаяу да бара саламыз ғой» деген Қажытайдың ішкі есебі бар-ды. Сол оймен шіректе сықалған сөмкенің бауына жармаса бергенде:

— Папка-а, «Жигули»?— деді қызы.

— Өй, сен өзің бізді жаяулатпақшымысың?— деп Зибаш та шыға келді.

— Жөн, жөн, осындайда мінбегенде,— деп Қажытай көне кетті.

Екі аттам жерге машинамен келді.

Мереке күндері жан-жақтан келген жолаушылар, қонақтар үйді-үйге бытырап кеткен соң, алғаш көзге молайып түсе қоймайды. «Қуырдақтың үлкені» бәрі кері оралмақ ниетпен аялдамада тоғысқанда көрінеді.

Бүгін де құжынаған халық. Қайсысы жолға аттанатыны, қайсысы шығарып салушы екенін айырып болар емес.

— Мынау жалғыз автобуска лекпей қалмасаң жарар еді,— деп алдымен Зибаш қауіпке көшті.

— «Жигулидің» доңғалағы жол тіленіп тұрмаса игі,— деп Қажытай да қалаға дейін сапар шегуге сайлана бастаған.

Жылдамдыққа қараса, сол екі жүз шақырымдық қалаға түнделетіп барып-келуге болады-ақ. Дегенмен Мәркеш жайбарақат:

— Мен лекпегенде кім легеді!— деп нығыздап қояды. Сөйткенінше автобус ішінен «Мәркеш!» деген дауыс

бері жетті. «Әне айттым ғой»,— деді Мәркеш әке-шешесіне.

Автобустың терезе әйнегіі төмен ысырып жіберіп бір мұртты жігіт қол бұлғайды. Сөмке, чемодан сол саңлаумен ішке қарай жылжып кетті. Мәркеш есікке ұмтылды. Зибаш оған «мынауың кім?» деп қана үлгерді. Есікті денелерімен бітеп тастаған жұрттың арасымен «маған күнібұрын орын алынып қойылған, жіберіңіздер» деп кимелеген Мәркеш келесі бір сәтте сол мұртты жігіттің қасынан қылт етіп орналасып жатты. Терезеден басын бері шығарып, сырттағыларға: «бұл кім ғой, кім...» дей бергенше автобус та ыңырана жылжи кетті.

Үйге келгенше, Қажытайдың бірден байқағаны — сегізінші класта оқитын Саркеш дөңгеленіп трюмоның алдында тұр. Бет-аузы тыржың-тыржың етіп, жыларман кейпі бар.

— Мына қызың ауырып қалған жоқ па?— деп Қажытай Зибашқа қарады.

— Жоғә,— деп Зибаш ас үйге асып кетті.

Нақтылап көз салса, Саркеш құлақтың үлбірек ұшына өткізілген бір тұтам жіпті ерсең-қарсаң жүгіртіп тұр екен.

— Құлағымды тестіртіп едім, папа,— деді қорғаштаған дауыспен.

— Пә?— деп Қажытай диванға отыра кетті.

— Енді... қыздардың бәрі осылай құлақтарын тестіріп жүр. Сырға саламыз дейді. Мен де сонсын...

— Сонда оқушы балаға сырға салдырмайды деген мектептің ішкі ережесі қайда қалады?

— Мектепке тақпаймыз ғой. Мейрам күндері каникулда... Майра жеңгейге құдалары жүз тоқсан сомның алтын сырғасын әперген екен. Құлағын о бастан тестіргесін таға алмай жүр, құр бекерге сандыққа тығып қойыпты деп мамам айтты ғой. Мен де сөйтіп жүрмейін деп...

— Сонда құлағыңды тескен кім?

— Сары әжем.

— Сары әжең? Ол дәуде болса тебенмен тескен шығар, тым құрыса дәрігер неге бармағансың? Заражение бірдеңе боп қалса қайтер едің?— деуден басқа амалы қалмады Қажытайдың.

— Тебенмен емес, инемен,— деп Саркеш те сары әжесін қорғап жатыр,— Ауыртқан да жоқ, уқалап-уқалап тұрды да тесіп кеп қалды.

Бұл әңгіме осымен тәмам болды. Зибаштың асүйден бері беттемей қойғанын Қажытай енді түсініп отыр. Бұл сөз қақпақылға ол келіп киліксе, қақтығыс болмай қалмайтыны анық еді. Әшейінде бұйығы Қажытайдың жылында бір мөңкіп, өрекіп алатын да мінсіз бар. Сонысы бүгін, осы тұста ұстап қалуы ғажап та емес екен. Зибаш бері шығып, жүзін көрсетсе, бұл әкелік, үй несіндік сөзін айтады емес пе?! «Мына қызыңды әлден еркінсітпей айнаның алдында айналшықтатпай, сабағын оқыт. Үлгереді әлі...» Сонан соң сөзге сөз жалғасып, әшейін наз сияқты басталған айтыс дамып та кетуі мүмкін. Зибаштың ыдыс-аяқты салдырлатып, сол жақта жүріп алғаны да бір есептен дұрыс болды Және «алдыңғыңнан зәрезап болған жерің жоқ қой, иемсене соншама жікжапар бола қалдың, бұл да өз жөнін өзі табады» десе не дер еді...

Диванда сол қалпында қалшыып отырған Қажытай енді Саркешті ойлап отыр. Мәркештен гөрі еркелеу. Әкесіне танауының ұшынан сүйгізіп жүргені. Тіпті кейде ұйықтар алдында томпаң-томпаң етіп жетіп келеді де Зибаш екеуінің ортасына жатып та алады. Солай ұйықтап қалатыны да бар...

Осыларын көз алдына келтіріп отырған Қажытай бұл өзі баяғыда өтіп кеткен елестер екенін жаңа сезгендей. Саркеш танауының дәл ұшынан сүйдірмегелі, жүргіріп кеп араларына қойып кетіп, бір көрпенің астында жатпағалы да біраз жыл болып қалыпты-ау. Мұны қалай байқамаған?

Бұл үйде әзірге ұл жоқ. Табиғаттың бір бергенге мол

беретіні де бар ғой, Қажытайдың көршісінде он бала бар. Бесеуі ұл, бесеуі қыз. Соңғы ұлы туғанда, атын Мақсат қоямын деп жүрген кісі сельсоветке тіркетер кезде сонысын ұмытып қалып, баланы Серік деп атай салыпты. «Оның не?» деп күлгендерге «Е, амандық болса ол да бола жатар. Он бала сыйған үйге әлі де бес бала сияды»,— деп айтыпты деседі.

Қажытайға бұл жағы өлшемнен аспай тұр. Зибашқа «картайып тұрған жоқпыз, бір жас иіс...» деп қыңыратқып та қояды. Зибаш алғаш «немене, танауың қасқып жүр ме, қыздарың бар соларды иіске»,— деп жүрді. Кейін «әйелдің ұл табатын жылдары болады дейді. Сонысын дөп басып, біреу болса да бірегей болатын бір ұл тауып беремінге» көшті. Бұл заманда бала туудың өзі де ғылыми жобаға бағынған ба» деп Қажытай күңкілдейді де қояды. Сол ұл туатын жылдың дәмесі әлі күнгі өмір көшімен ілгері қарай сүйреп келеді.

Осы бір ой елестері санасынан жүріп өткенше, ас үйден Зибаш шықты:

— Саркештер бүгін класымен бас қосуға барамыз дейді. Ер балалар шақырған көрінеді. Өздерінде сондай дәстүр бар ма, немене. Бір мерекеді қыздар, бір мерекеді ұлдар шәйға шақырысатын боп келіссе керек,— деп жұмсарта сөйлеп Қажытайдың қасына отырды.

— Иә, сонда?

— Сондасы сол, шай ішеді, музыкалатып би билейді... Немене, жібереміз бе?

— Е, «мұның осы» десейші,— деп жылмиды.

«Әйтсеуір инабат сақтап, шешесін салып, рұқсат сұрап тұрғаны да шүкіршілік» дегісі келіп бір тұрды. Онысын ішіне бүгіп қалды...

I

Қырық бірінші жылдың жадыраңқы жексенбісі күні тосыннан басталған соғыстың өз үстемдігін жүргізіп келе жатқанына екінші жыл. Адамның сана-сезімі, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы сол бір зәрлі сөздің салмағымен жаншылып, соның ыңғайына көшкендей.

Ә дегенде-ақ Қызыл астана Москвада күзғындық сыйраныш құрғысы келген зұлым жаудың қомағай пиғылы іске аспай, қылтамақтап жеткен жерінен кейін лықсыған соң, Еділ бойын төңіректеп, Ленинградты шеңгелден, өлім құрсауымен қысып тұрған кез еді бұл.

Біршама майырылса да шарт сынбасқа бекінген халық қайраты басқа-көзге тепелеп келген сұрапылдың ең ауыр бірінші жылын иығынан бір жұлқып түсірді де, ширығып бекіне түсті. Белді қымтай ораған қайыс белбеу тағы бір тесікке кейін шегеріліп, оның қысып тұрар шеңбер ауқымы тарылып, жіңішкере түскен болатын.

«Соғыс басталғалы да жыл болып қалыпты-ау»,— десті бір-біріне тіктеп қарасқан жұрт. Қорадан шыға беріп малшы, соқаларды тізімдеп жүрген егінші, жыл санауға қабілеті жетіп қалған жеткіншек — бәрі осы сөзді айтысты да, әрқайсысы өз жүйесімен ойға шомды.

Сондай бір қысылтаяң шақта қырық-елу үйі бар «Көкбелес» ауылының тұрғындарын бір серпілтіп тастағандай жаңалық хабар келді. Бұл — осы ауылдың азаматы Жолболдының соғыстан оралуы еді.

Көктемгі егісті өйтіп-бүйтіп атқарып, мойындары босаңсыған жұрт енді шөп науқанына кірісе бастаған мезгіл болатын. Жолболдының оралуы да осы кезге сәйкес келді.

— Жаз айының жақсы мезгілінде келді ғой. Бір жақсылық хабары болса игі еді! — десті ырымшыл біреулер.

— Өз еркімен келді дейсің бе, жарақаттанғасын босатылыпты деседі ғой,— деген жауап болды оған.

Алғаш осылай жорамалдасып қалған жұрт біріне-бірі ілесе шұбап Жолболдының үйіне келгенде, әр түрлі хабар мен алып қашты сөздердің анық-қанығына көзбе-көз қанысқан.

— Жолболдының соғыста жолы болмаған екен,— деді шыдамсыздау бірі.

— Иә-ә,— деп қостады оны екіншісі,— оң қолдан айрылған.

Майданнан оралған алғашқы жауынгер болған соң ба, әлде майдан жаққа құлағы түрік елдің күткені басқа ма — әйтеуір елге таңертең жеткен жаралы Жолболдының жағдайы күнұзаққа сөз болды. Соның ішінде «Жолболды айтты» деген сөздер де құлақтан-құлаққа сіңіп, көше аралап жүрді.

— Соғыс деген қандай болады екен өзі?— деп сұрағандарға:

— Өзің барып көрсейші,— десе керек Жолболды.

— Бұрын түтін исін шығарса «үйдің ішін ыстап қойғандай болады деп темекшілерді қақпақылдап отыратын Жолболды, енді сорайтын трубкасын соратын бопты ғой,— десе бірі:

— Онысын госпитальда жатқанда командирі беріпті дейді ғой, махорка түтінін көбірек сорсаң, нервің басылады,— дегенді келесісі қосып айтады.

Қалай десе, олай десін, осылай әжептәуір гуілдескен жұрт кешкі сауынды атқарып болып, сол Жолболды үйіне құрмалдық асын жеуге қайтадан тоғысты.

II

Шабындық басынан кеш оралған Дарқан ауылдағы жаңалықты әйелі Зейкениен естіді. Әлде күні бойғы жүрістен шаршағандық па, не көңіліне бір нәрсе жақпай келді ме, келіншегінің әңгімесін селсоқ тыңдап, мініп

келген бүкір күреннің жүгенін сыпырып жібергенше күйбендеп, соның қасында жүріп алды.

— Сау адамды соғыстан босатпайды ғой, жараланған шығар да, тыңайып келуге демалысқа жіберген шығар?— деді сонсын бір кезде.

Жолболды жәйлі күні бойғы сөздерге бойы үйреніп қалғандық па бұл сұрақтың жауабын Зәйкен жүрдімбардым айта салды:

— Дені сау болса, бір бойға бір қол қайтер дейсің.

Дарқанның қолындағы жүген әнтек ытып кеткенін, не ертоқым үстіне қоя салмақты ниеті дәл осы түспен сәйкескенін ешкім аңғарған жоқ. Ауыздықтың шытыр еткен дыбысы сатыр еткендей естіліп, Зәйкен тек күйеуінің шатынаған көзіне шошынып қарай берді.

— Қолы несі... қолы... қалайша?!— деп былдырақтап қалды Дарқан.

— Оң қолын снаряд жұлып әкеткен деседі. Иықтан жоқ.

— Япырай, ә?— деді Дарқан әлсіреп кеткендей баяу жүріспен келіп төмпешікке отырып жатып,— аяғын берсе де қолын сақтап қалу керек еді ғой...

— Оған неміс қарап тұрады дейсің бе?..

— Иә-ә, Жолболды... Шындап сорлаған скенсің ғой,— деді Дарқан.

III

Үйге сыймайтынын білсе де, әйтеуір дүрмекке желіккен балалар есік-терезеден сығаласып, Жолболды үйінің маңында опыр-топыр. Үлкендер жағы буы бұрқыраған жас етті жеп болып, шайдың кезегін күтіп отырған үзіліс шағы болатын.

Дарқан мен Зәйкен осы тұста келіп енген. Бүкіл жұрт аузына қарап отырған Жолболды әңгімесін доғара салды да:

— Екі көзім төрт болды ғой, Дарқан аға!— деп өксіп қоя берді.

Елжіреп кеткен Дарқан:

— Тоғайда жүріп қалдым ғой, бауырым. Әйтпесе мана-ақ ұшып жетпеймін бе!— деп сол қолымен мойнына оралған Жолболдыны айқара құшақтап кеудесіне басты.

Сөзінің аяқ жағында даусы босаңқырай шыққанын сезіп, өзін-өзі жігерлей жөткірініп алды. Мұнан соң жалпылама айтылатын «аман-сау келгенің қайырлы болсыңды» айтып, төр жаққа өтті. «Бас аманшылығы болса ештеңе етпес, әлі-ақ теңеліп кетеді ғой. Соғыстың аты соғыс қой»,— деп бір шал да қосарлана жуып-шайып жатты.

— Сөзің аузында, Жолболды,— деген дауыс шыққанда, Дарқан майдангер ауылдасына тіктеп қарады.

Жолболды бұл үйдің жалғызы болатын. Алдында аға, апа, соңында іні, қарындасы жоқ, әке-шешесінің еркесі еді. Табиғат өзіне артық кемі жоқ, көз тартарға тұрарлық көрік берген. Бұл ретте ата-анасына өкпесіз, қаламмен тартылған жіңішке сызықтай селдір бірақ әсем қасты. Аузы-мұрны өлшеммен қондырылған сақал бітпеген жып-жылтыр, дөп-дөңгелек ақ сары жігіт болатын. Бүйрек беттің екі үшінде ойнақшып тұратын қызыл реңі жүзін құлпыртып тұрушы еді.

Мына отырыста соның бірі де қалмаған. Жуан шегемен маңдайдан сыр еткізе тартып өткендей көлденең әжім түскен. Ұрты суалып, бет-келбеті бір-ақ уыс боп қалған «Қан көп кеткен ғой» деп сыбырлайды біреулер.

«Ажарың қандай еді атқан таңдай» деп тіліне кеп қалған өлең сөзін іштей бір қайталады да, Дарқан Жолболды жалғап әкеткен әңгімеге құлақ тосты:

— Сонымен солдатский етікті киіп алдық. Солбанданған шинель. Аяқ қажалып келеді. Оған қарайтын мұрша жоқ. Зілдей винтовка нықта. Командирлер алда келеді. Қайда апаратынын ешкім білмейді. Бір уақытта передовойға келдік деген сыбыс жүгірді. Қазір соғысамыз дей-

тін көрінеді. Содан не керек, алла енді көрсетпесін, тау-тұсыр басталды да кетті дерсің...

Мұнан соңғы соғыс алапатын Жолболдың суреттеуі солай болды ма, Дарқанның көз алдына сұрапыл жалын көлбеңдеп, сапаны шарпи алаулап тұрып алды. Тау-тау боп астан-кестен қопарылған жер, темір мен дәрі шайнасқан балшық, шақыр-шұқыр қақтығысқан болат шыңылы, көл-көсір тулап аққан адам қаны, жер мен көкті тұтас көлегейлеп, күн көзінің өзін де күйдірген от, ешкімді ешкім іздеп таба алмас аласапыран, тілдесерге адам жоқ. Осынша өрттің ішінде жалғыз жүрген Жолболды ғана сияқты.

— Ғаламат-ау, сонда мұнша сүргіннен тірі шығатындар да болар ма екен?— деп қалды бір дауыс.

— Шыққан түріміз мынау емес пе?— деді Жолболды ызалы үнмен.

— Жәй сұрағаным да, сөз реті солай кеп қалды,— деп әлгі дауыс жасапсың басылды.

Қолайсыз тыныштық орнай қалды да, үйдің төбесі еңсені басып, жұрт сәкіге жаншылынқырай түскендей, бұғжиісіп, делсал ез бір хал мендеп кетті үй ішін.

Осы кезде «Алла-хақ» деген ащы дауыс есік жақтан саңқ етіп, үйге Бағила кемпір кіріп келді.

— Алла-хақ, пәле-жаладан қақ!— деп сарнай кірді.

Кезінде келбетті, келісті адам болғаны қартайған жүзінен әлі де жасырына қоймаған Бағиланың қайғысы мүлде басқа еді. Қызды ұрпаққа есптемейтін өр мінезді кемпір ер баладан жалғыз болған Теңбайын ғана қадір тұтатын. «Құлыным, жалғызым» деп үзіліп, үздігіп отыратын. Сол Теңбайы үйленгеніне төрт-ақ күн өткен кезде соғыс хабары жетті. Қатарларымен бірге майданға аттанған сол Теңбай соғысқа кірген алғашқы ұрыста қаза тапқан. Осындай бір сәйкестік пе, әлде осы ауылға келген алғашқы «қара қағаздың» әсері ме — Бағила күрт жығылды. Ақылы кіресілі-шығасылы боп, диуана халге түсіп кетті. Қазір де:

— Шіркін, қарашығым Тсцбайым-ау, отыр ғой әне!— деп Жолболдыны нұсқайды да, өзінше сөйлейді,— жарайды, жарайды, үйге барып шай қоя берейін. Жиыннан сусап келесің ғой...

Осыны айтып Бағыла кемпір кете берді. «Дүние талақ болып кетсе де, айнымай қалатын қалтқысыз ана жүрек-ай!» деп тебіреніп кеткен Дарқан диуана кемпірді мейірімді көзбен шығарып салды.

Бағыланың бір сәт келіп-кетуі бұл отырыстың шырқына пәлендей өзгеріс енгізе қойған жоқ. Оның халін жетік білетін бұл жұрт көкірегі сыздағанмен, қолдан келер дәрмені болмаған соң, кемпірдің сарнауын да, зарлауын да әшейінгі көрініс ретінде қабылдай салуға үйренісіп кеткен.

— Үһ, үй қапырақ боп кетті ғой!— деді бір дауыс.

— Иә-ә,— деп созды екіншісі.

Сол тұста:

— Қарағым Жолболды,— деді бір мосқал кісі.— «Уайым түбі тұңғық, батасың да кетесің» деген екен халқымыз. Соғысты көзімізбен көрмегенмен, қиямет дүние екенін сеземіз. Әйтсе де шерлі көңілімізді бір көтерші, даусыңды сағындық.

Осы сөзді бастаған шалдың көзі Жолболдының отырған тұсында ілулі тұрған үкілі домбыраға түсті де, қаймығыңқы қалыппен төмен қарай сырғып кетті. «Домбыраға қол жалғап жібер» деген сөз айтылмады.

— Сүйтші, Жолболды. Қашанғы тұнжырай береміз,— деген дауыс әр жерден шығып қалды.

«Бекер басталды-ау бұл тілек»— деп ішінен қылпылдап қалған Дарқан қимастық бір назармен Жолболдыға қарады. Ол болса, тіктеп ешкімге қарамай, келте танауы біресе қусырылып, біресе делбәндеп, өзімен-өзі арпалысқан бір күйде отыр екен. Дарқан алғаш Жолболды неде болса бір әнге бекініп, тек соның бастамасына қиналып қалған болар деп ойлап қалды. Қазір ты-

ныштықты жарып өтіп, ащы да зарлы бір айғай шыға келетіндей көрінді оған.

Бірақ олай болған жоқ. Манадан осы тілекті тосып отырғандай тастүйін Жолболды орнынан атып тұрды да, сол қолдың селтең еткен екпінді қимылымен домбыраны қабырғадан жұлып алды. Қолында домбыра емес, шоқпар тұрғандай, перне жыпырлаған мойнынан қысып алған.

— А, өлең бе?!— деді сонсын ашынған дауыспен.—
Өлең қайда, мен қайда? Қоштасқанмын әйменен!

Назалы сөзбен ілесе, үкілі домбыра шаңыраққа қарай көтеріліп қалды. Бұл әнтек қимылдың мақсатын сезіп Дарқан Жолболдының сыңар қолына шап етіп жабыса қалды.

— Домбыра жазықсыз ғой, бауырым!— деді көзіне көзін тік қадап.

Домбыра сылқ етіп төмен түсті. Тек шошынған шегірткеше ытып кеткен тиегі бір түкпірге сіңіп кетті. Қос ішектің дың еткен дыбысы болмашы ғана естілді.

Жасаулы шайға қарамастан, қыбыр-қыбыр түрегелген жұрт үн-түңсіз үйді-үйіне асығыс тарасты.

Жолболды үйінен қайтарда Дарқан мен Зәйкенге көршілері Перизат қосылды.

— Жалғыз жүруге ыңғайсызданар, ерте кетейік,— деп шыға берісте артына қарайлай Зәйкен құрбы келіншегін әдейі тосып алған.

Жақсы, тату көршілердің әдетінше екеуінің ортасынан сыналай кіріп алған Перизат:

— Жүрегі құрғыр сыздап кетті ғой,— деп қатты бір күрсінді.

— Үнемі қайғымен қорғасындап, жаншылта беріп қайтесің, Перизат. Жұдырықтай жүрсктің сүйрелер жүгі алда да аз емес қой. «Болған іске болаттай бол» деген ғой...— деді Дарқан.

Көрші келіншектің аһ ұрған, кеуде толы күрсінісін өзінше жорамалдаушы еді. Перизаттың күйеуі Халелден

де қара қағаз келген. «Өксік басылғанмен, өкінші әлі солығып болмаған кез ғой, соны ойлап келе ме...» деп жобалаған Дарқан басу сөзін осыған тұспалдаған.

— Жолболдыны айтам да,— деді Перизат тағы да күрсіністі жабырқау үнмен,— ашынады ғой, қайтсін. Кемтар болу кімге оңай...

— Кемтарлық етіп қайтеді,— деп оны Зәйкен әрі қарай сабақтады.— Менің бір байқағаным, сол жалғыз қолмен-ақ трубкасын темекіге толтырып, сіріңкені де жып еткізіп тұтата салатын бопты ғой. Сөйте-сөйте үйреніп кетпей ме? Күнкөрістен тақа қала қоймас та.

— Ай, шіркін, келіншектер-ай... деп бір сөзді Дарқан бастай жөнелді де кілт тоқтап қалды.

Жүрегін толқытып, көкірегін сыздата сайрап кеткен небір ыстық-ыстық ойларды ауыздан шығарғанша, сол сандықта сақтай тұрғанды жөн көрді білсем.

— Соғыс деген азапты қапкешу бір сынақ қой,— деді де, одан әрі үндеген жоқ.

Жолшыбай бұлардан бертін тұратын Перизатпен үй алдында қоштасып, өз тұрақтарына жеткенде, Дарқан далада бола тұрғанды қалау етті.

Беқам түн. Күндіз көз алдында көсілген шексіз дүние жиырылып, сиқырлы жамылтқының астына сиып кеткендей. Сонау алыста, әлде бір жерлерде қаһарлы гүрілімен өтіп жатқан майдан сахнасынан бейхабар да, ол гүрілге сұлық қана құлағын тосып, тыныш бұға қалған сияқты. Момақан түн.

Зәйкен үйге еніп, өзі жалғыз қалған Дарқан кеудесін қысқан ой-сезімдерге ерік беріп көп отырды. Ой жүйесі Жолболдыны қайта-қайта ми қабынан шығармай тұрткілеп, көз алдына көлбеудетіп тоса береді.

«Күнкөріс-деседі... «Уайым тамақ болсын» деп жұбатады кейбіреулер. Тамақ табылса, басқа жөпнің де реті келе береді дегені ғой, сонда».

Өмірдің бар түйіні күнкөріске тірелсе, Жолболды біреуден кейін, біреуден ілгері демекші өз тиесісіне ис

болары хақ. Бірақ ол тек күнкөрістің құлы емес, әнші, домбырашы еді ғой. Оқтау ұстап та, камшыны қымтап отырып та өлең айтатындар бар. Алайда Жолболдының орны бөлек қой, бөлек. Домбыра мен әні оның қос қанаты еді ғой. Бірі болмаған соң, екіншісі де біржола құрысын дегені ме?

Мана «аяғын құрбан етсе де, қолын сақтап қалу керек еді ғой» деп аянышпен туындаған бейгам сөзді айтып қалды Дарқан. Соғыс заңы санасында сайрап тұрса да, сондай сезімге әлі де оралып соға береді. Бұл әрине, дәрменсіздіктен, боп қалған іске шарасыздықтан да болар. Онсыз да күйзелісі халі әр күн сайын ауыр тартқан көпшілік құрмалдықтың жас сорпасынан гөрі майдан ер адамды көріп, соның аузынан тұмандай тұнған көңілді селт еткізер бірдене естиміз бе деген үмітпен келген жоқ па еді. Олай болмады. Қайта күйзелген жүйке мен күйініштен езіліп жаншылған жан сүлдерін көріп кетті емес пе?! Домбырасын қиратамын десін, әнімен қоштассын, бірақ еңсесі түскен халық күйін неге ойламайды Жолболды?! Өресі бұған жетпей, бас қайғысынан морт сынғаны ғой. Осылай жобалайды Дарқан.

Бүгіндеп, бүкендеп тоғысқан жұрт сол қалпы кібіртіктеп, күңкілдесіп бытырады. Жолболдының бітіргені осы ма. Қайысқан белді бұлай жазыспас болар, сірә?!

Осы бір түйсік-шешімдер, толғаныстар тұла бойын кернеп-кернеп кеткенде, өз-өзінен шошыңқырап та қалады. Ақыр аяғында мұншама салмақ, мұншама үміт артатындай осы Жолболды кім еді деген сұраққа кеп тіреледі. Сол ретпен соғысқа аттанарға дейінгі оның жігіт қалпын қайта бір саралап өтті.

Жолболды қиғаш қастардың талайына көз ойнатқан көркем жігіт еді. Бұла боп өсті. Әншілігіне ешкім таласып, алдына түсе алған жоқ. Ойын-той онсыз өтпейтін. Онсыз өткен мәжіліс олқысынып тұратын.

Ерке мінезге еркін дауыс, жосылта тартып, желпінген домбыра қосылғанда, тыңдаушының есің шығаратын.

Шырқап ала жөпелетін биік ащы дусына қарай ол домбырасын әсте босап бұрап көрген емес. Қос ішекті шымырлата керіп, қатты бұраумен ширыққан домбыраны бес саусағымен түгел көсілте тартып, екпіндетіп, желдетіп, есеңгіретіп отыратын. Бір-екі іліп, бір саусақпен түрткілегенде менсінбейтін. Үнесі құйындатып, дауылдатып отырғанды ұнататын. Домбырамен қоса әні бірге самғайтын. Бұлданып көрген емес.

Жолболды көбіне бозбалашылық, жігітшілік әндерді құйкылжытатын. «Қыз емес қыздың аты қызыл асық» деп бір бастап алған соң, «тұсынан ауылыңның ән саламын, сол кезде шырт ұйқыда жатпағайсың» деп тыңдаушысын ләззатты бір құпияға сүйрей жөнелетін. Қыздар жағына «болғанда сіз бір шабақ қылаңдаған, мен шортан сізді аңдыған жылымдағы» деп дәмексітіп, өзеурей мойын салатын.

Мұндайда дәурені өткен кәрілер жағы «уа, қайран жиырма бес» деп өткен қызық күндерін топ-тобымен елеске тізіп жатса, мұрты жаңа тебіндеген жеткіншіктер жағы «торыны талға байлап мінгеннің, қызды ауылға қырындап жүргеннің» мәнісіне бойлағысы келіп ынтыға түсетін. Күш қайраты бойда, көптеген дәмелі сәттері алда деп жүрген құрбыластары «әне біреу, тар төсекте төсінді» дегенді бір басып өтші деген сияқты нұсқауларымен қыздыртып жіберіп отыратын. Жолболдыда тоқырау болмайтын.

Осы даңқы болса керек, Жаңажол ауылында тұратын домбыра шебері Мәжен шал «Қуатымның сарқышы, өнерімнен ұшқан қарлығаштарымның соңы» деп, өлер алдында жасап шығарған соңғы домбырасын осы Жолболдыны шақырып алып, ұстатып жіберген. Домбырашымын деп тақтай бетін сабаларанның бәріне бірдей тие бермейтін сыйлық еді бұл. Әлгіңде құлпаршасы шыға жаздаған сол көне аспап. Жолболды болса осының бәрінен құлазып, безініп кепті. Дарқанға бататыны осы. Қыма сынап айрылғандай қатты қиналып отыр.

Дарқан да әнші жігіт. Бірақ Жолболдыдай төкпе, арынды емес. Тіпті домбыра қағысы да мүлде басқа.

Дарқан қашанғы машық дағдысымен домбыраны қоңыр үнге келтіре, босандау бұрайды. «Болбыратпай, ширатыңқырасаңшы» деген кейбір пысықшылардың ескертпесіне «өзіме осы қолайлы» дейтін де қоятын. Бұрауын өзгертіп көрген емес.

«Қара кісінің қаны шыққанша, сары кісінің жаны шығады» болады. Дарқан ән бастағанынша да біраз бап керек ететін: Жолболдының өнерінен сусындадық-ау деген кезде жұрт мұны еске алатын. «Жолболды аздап дамылдасын, Дарқан сен лебізіңді естіртсеңші» деп бұған қарай ойысатын.

Мұндайда Дарқан ең әуелі жалтартып отырып, домбыраны сырғанақтатып «анау айтсын, мынау айтсын» деп екі-үш кісіні алдына салып, оған соң «қосылып бір шырқатайықшы» деп көмеккеге тыныш әнді бастап беріп, өзі тым-тырыс тына қалады. Бұл ән біте бергенде, Зәйкенге қолқа салып, «Әйкен-айды» айтқызады. Оның үстіне «Әйкен» деген атты «Зәйкен» деп өзгертіп, өз келіншесіне арнаған махаббат жыры ретінде өзі қосыла кетеді. Бұл ән аяқтала бергенде, қос ішекті алма-кезек сөйлетіп, әрқайсысының өз үнін бөлекше, даралай отырып тартып шығады да, кең тыныспен жеке әнді бастап кете береді. «Жарасар қыз-бозбала өз теңімен, аққу-қаз айдың шалқар көлдің көркі» деп тебірентіп алып, бұл да бірнеше әннің басын қайырады.

Дарқанның бір ерекшелігі — өзінің тынысы молая түскенін емін-еркін сезінген әннің әрбір үніне жекелей мән бере құбылтып, дауыс ырғағымен өрнектен жібереді. Осы тұста «е, бәсе, есті әннің дыбысы жаңа шықты ғой» деген қолдау естілуі мұн Дарқан да кілт доғара қояды. «Тағы да әншілер толып отыр ғой» деп домбыраны сырғытып, бір үміткердің қолына тоса қояды. Ләззат дүниесіне бір ғана сүңгітіп, бірақ құмары тарқағанынша

жүздірмейтініне кәнік болып қалған жұрт «шалақұмар етіп, үздіктіріп, орта жолда қалдырып жүре береді» деп мұны бас салып үнемі қолқалай бермейтіні де содан.

Осы ойлармен біраз уақыт түнді аударған Дарқан түпкі сұраққа тіреліп, соның шырмауында тағы отыр.

— Сонда... соғыс болды екен деп ән салынбау керек пе? Ән салыпса қандайы, қашан шырқалу керек?— дейді сұрақ.

Осы сұрақты көкейінде ұстап, Дарқан үйге кірді.

IV

Төсекте маужырап көп керілгенді көтере қоймайтын жаздың шаруақор да шуақты таңы Дарқанды ерте-ақ тұрғызған. Бет-ауызды шайынып, ұйқылы жүзін сергітіп келген соң, күндегі әдстімен ілулі картаға шұқшия үніліп біраз тұрды. Ауданға жиналысқа барған бір сапарында киоскіден ала қойып еді. Содан бері байтақ Отан қызыл шырайлы келбетін беріп, осы үйдің төріне орналасқан.

Қып-қызыл нарттай, алыппа көсілген осынау елді жау қара креспен таңбалап, тілгілемек. «Мұнысы қалай боп шығар екен?» деген өз сұрағына жауапты Дарқан осылай тесіле қараған тұрысынан іздейді. Отан жерін ойша шарлайды. Қолбасшылардай не әскери адамдай соғыс барысының қилы-қилы жолдарын дәл белгілей алмаса да, қызыл әскер жаумен шайқасқан тұстарын жүйрік көңілмен бағдарлап, екі жақтың хал-қадарын өзінше топшылап жатады. Қазір көңілге бекемдік берер үлкен тыныс-өрекіп келген сақадай-сай залымның астана түбінен кейін серпіліп тасталғаны.

Бір сәтте тық-тық етіп есік қағылды. Мұндай әдептілікпен тосырқап қалған үнмен:

— Кіріңіз,— деді, ар жағында Перизаттың он екі жасар ұлы Бекен тұр екен.

— Кел, кел, жігіт,— деп Дарқан сылти басып келіп,

Бскенді қолынан сүйреледі,— сен осы жағрафияға қалай едің?

Қалың қабақты әдеміше Бекен:

— Бір қағарым бар еді,— деп жауап берді.

— Ал құралақан болмасың, Волга, Ленинград, Севостопольді тапшы кәне.

Айтқанындай Бекен көп күттірген жоқ, картаға таяп келе аталмыш жерлерді саусақпен нұқып-нұқып көрсетті де берді.

— Оу, сен өзің құран аударған қари сияқтысың ғой,— деп таңдап Дарқанға Бскен нық жауап қайтарды.

— Е, мен бұл жерлерді оқулықтағы картадан күнде қарап отырмын ғой.

— Сонда сен бұл жерлерден не іздеп едің?

— Мамам күнде «көрсетші» деп, дәл жатар алдында ақтартып отырады.

— А-а... солай де.

Екеуінің үстіне келген Зәйкен самауырды қойып жатып:

— Бұ не сендер, бірің мұғалім, бірің шәкірт құсап тұрғандарың. Қәне, шайға бағынайық,— деп дастарханға шақырды.

— Мен кетейін... мен ішпеймін,— деп Бскен зыр ете түсті.

Басқа болса үндемей сырт беріп шыға жөнелер ме еді, қайтер еді, бірақ әкесінің құрдасы әрі жолдасы екенін жүрегімен сезетін бала Дарқанға өтірік айта алмады:

— Жетім адамша біреудің асына мәлиюге болмайды ғой,— деп салды.

Бір-біріне аңырысып қараған ерлі-зайыптылар есін жинағанша, Бекен өз шаруасын да айтып үлгерді:

— Дарқан аға, мені қасыңызға алыңызшы. Аз да болса еңбеккүн табайын,— деді.

— Мамаңмен келістің бе?

— Келіскенде қандай! Балаларды бірдене қып асыру керек қой.

— Бопты, қамдана бер, қазір мен де шай ішіп шығамын.

Бекен шықпастан бұрын қипақтап Зәйкенге қарады:

— Сіз маған ренжімеңіз, мен енді жігітпін ғой,— деді де есікке беттеді.

Ол кеткен соң:

— Қу соғыс қаршадай балаға да зілін салғаны ғой. Әлі күнгі ойын баласы емес пе. құдай-ау,— деп Зәйкен көз жасын сығып алды.— Шайға да отырғыза алмадық...

— Қайталап айтсаң, ол қорланып қалар еді. Бәлкім, осынысы дұрыс та шығар,— деді оған Дарқан.— Қара қағаз ызғары өмірге көзін аштырған ғой... Шешесі мен қарындасының өміріне жауапты екенін ерте де болса сезген ғой. Бәлкім, осынысы дұрыс та болар.

Ірімшіктің сары суымен қызартылған шәй деп аталатын қайнаған суды бір-екі ұрттап, мандытпаған Дарқан Зәйкеннің егіле бүкшііп кеткен түрінен ауырсынып орнынан тұрды:

— Өзінді өзің мүжи берсең, маған сүйеніш кім болмақ,— деді де бірге түрегелген келіншегінің көзінен сүйіп, басын кеудесіне қысып сәл тұрды.

V

Ойда орып жүрген аттарды ұстап, салт мінген екеуі алқаға беттегенде, бала көңілің алдарқата түскісі келген Дарқан:

— Ал, жігіт қалыңдықты қашан көреміз?— деді қалжыңды үнмен.

— Бізге махаббат жөнінде әлі ойлауға ерте ғой.

— Е, әлден тайқақсысаң, ертең қызға қалай сөз саласың?

— Со кезінде үйренбеймін бе...

— Осы бастан үйрене берсе қайтеді?

Дарқанның ниеті әйтеуір ананы айтып, мынаны айтып, көңіл бұлтын сейілту екенін сөзс мс, Бекен бұған шын жауабын беріп келеді.

— Мұғалімдер рұқсат етпейді.

— Рұқсат етпегені қалай?

— Ол былай. Бір күні мектепте үлкен үзіліс кезінде бізді жағалай қол ұстастырып, дөңгелете тұрғызды да, бәріміз теңселіп жүріп өлең айттық. Сонсоң ортаға жеке шақырып ән салдырамыз деді де, мұғалима маған жабысты. Бар білетінім «Бурылтай» еді, «ізі жатыр — өзі жоқ қалқатайдың» деп шырқағам. Мұғалім мектеп қабырғасында махаббат туралы ән салуға болмайды деді. Ал керек болса...

Бұл әңгімеге біраз күлісіп алып, бірталай жерді үнсіз өткен соң:

— Аға, бұл соғыс қашан бітер екен?— деді жұлып алғандай Бекен.

Дарқан қалың қабақты балаға бір қарап алды да, сүйрете салды жауап айтты:

— Ұзаққа созылмас шырағым...

VI

«Жігітпін» деп мықтымсынғанмен, балалық уызы бойында жүрген Бекенді жұмысқа көндітіргенше әжептәуір уақыт қажет болды. Ат басына мінген баланың басты міндеті — сыңғыр-сыңғыр еткен шөп машина дөңгелете ойып шыққан алаңнан бір таймай, тікейген шөп қалдырмай шабуын қамтамасыз ету. Бұған ыждаһаттылық пен шыдамнан басқа әжептәуір шеберлік қажет. Шыжыған күннің астында күн-ұзақ ат үстінде қалшынып отыру керек. Онымен қоса екі аяқ, екі қолға дамыл жоқ. Желдіртіп кетсе шалғы қақалып, тұрып қалуға мәжбүр болады. Ат жүрісін тым сылбыратып жіберуге де болмайды. Онда шалғы сүйрендеген қимылынан жаңылып, кібіртіктеп, қалың шөпті қия алмай қалады. Қысқасы,

ат басына мінген бала өзін дырылдаған шөп машинаның бір тетігіндей сезіну керек. Соның ырғағын меңгеруге тиіс.

Мұнымен қоймай, бір тетігі сына қалса, ауылдағы ұста үйіне де атпен шабатын осы бала. Жегін малдарды ағытып, көлшіктен суарып, отқа жіберу де соның міндетінде.

Түске қарай ауылдан өгіз жеккен айраншы келеді. Ағаш күбіде келген айран ысымай, быршымай, бабында жетуге тиіс. Кәнігіп алған бір бала қостың алдында шынтақтай жатып:

— Маған жұғынан берсең жетеді,— деп тоқмейілсиді.

Айтылмыш жұғынды саусакпен сыпырып құя келгенде, үлкен ағаш аяқпен біртінде айран қолға тиеді екен. «Бекеннің көзі бұған да түсуге тиіс. Өмірді үйрену осылай басталмай ма...

Түске дейін дамылсыз қамшы үйіріп, дамылсыз тебі-нуден екі аяғы қалжыраған Бекен қосқа жете бере, айраншының келуін де тоспастан көк шөпке сұлай кетті де, тәтті ұйқыға кетті. Сөйтіп жатып:

— Оңды-солды бір ырғақпен сілтесе,— деді де арқасына аунап түсті.

Бұл сөздің мәнісін аңғарып қалған Дарқан жымып күлді.

Қолхоздағы төрт шөп машинаны қабаттаса қарбала-сып, бір-бірін бөгет бола бермес үшін, екі жерге қос-қос-тан бөлген болатын-ды. Бекен үйренгенше әрі көзі жаттыққанша деп өзінің серіктесін алға салған. Оның атқа-мінер баласы былтырдан бері шөпшілермен бірге, айдау-шылыққа әккі болып қалған. Қамшы сілтесі басқа. Үнемі ертеден кешке дейін бастан асыра үйіріп отыруға иық шыдамайды. Сабалай беру атқа обал. Сондықтан бұл бала қамшының таспа қайысын шып ете түсетіндей етіп жіңішкерте ұзартып алған. Сап жағының ұшын қолына келтіреді де, оң жақ санына тіреп қойып, екі атты бірдей қамтып, екі жақты ырғайды да отырады. Бекеннің жіті

көзі соны шалып қалғанын Дарқан іштей дұрыстыққа жорыды. «Көкірегің зерек болса, бұл қиыншылық ештеңе етпес, әлі-ақ төселіп кетесің»— деп түйіндеді.

Құрдасының ұйықтап жатқан балғын ұрпағына қарап біраз отырды. Дәл әкесі. Қоңыр жүзді, мұрынды, дүрдиген қалың ерін. Қою біткен қара қас тік қабағына тәкаппар тұр-тұлға беріп тұрғандай. Сірә бірбеткей, жобалағанынан таймайтын қайсар боп өсер ме екенсің?

Дарқанның өзінде бала жоқ. Зәйкенмен отасқалы да оншақты жыл боп қалды.

Еріксіз ойына түсіп кеткен осы жайдан өзінің езіліп, үгітіліп бара жатқанын аңғарып қалған Дарқан қатты дауыстап қалды:

— Бекеш, тұрайық!

Оянуы сондай шапшаң болған Бекеш бір сәт зенгіп отырып қалды:

— Папамның дауысы сияқты боп кетті ғой. Еркелеткенде «Бекеш» деуші еді,— деді көзіп уқалап.

Дарқан:

— Күн түстен ауып кетті, аттарды жегейік, — деді де тұрып жүре берді.

VII

Қос алдында от маздатып, мосыға шәй қайнатып ішкен Дарқан жантая жатқалы көп болған. Қос іші, айналасы — бәрі көк шөп. Көкірегіңе толтыра қанша жұтсаң да, тойым болмайтын жұпар ніс төңіректе тұнып тұр.

Мана кешке қарай, жұмыс аяғында:

— Аттар титықтап қалды, бүгінгі түн мен осында бағып шығайын. Тоғай отымен біраз қуаттансын,— деп жұрттан жырылып қалып қойған.

Басқа көршілер көлене-шөмешілердің көлігімен бірлесіп кеткен ауылға.

Дарқанның шаруашыл есебі бойыпша, күні бойы қалжыраған атқа осы жерден ауылға барып келу де әжептәуір жүк. «Арық атқа қамшы ауырдың» ксбі. Ал мұнда қамыттан босана сала, көк майсаға еркін тиіссе, таңғы қарбаласқа дейін жегін мал тойынып, серпіліп қалады. Күрт-күрт қырқылып, ауызға түсе оптыға шайналған шөп дыбысы осынысын растай түскендей.

Жеке дара қалуда Дарқанның өз басына аян бір себебі де бар. Қайта-қайта мазалап, лапылдай беретін бір сезім тұла бойын құрсаулай берген соң, салқынқанды бір оңашада ой слегінен өткізіп алмақ.

Дарқан отырған жерден сонау дөң басында мұнартақан «Көкбелес» ауылы төрт-бес шақырымдай. Биікте орналасқан ауыл, жазық алқаға түскен адам тоғайға сіңіп кетпессе, қанша ұзаса да дәл алдында тұрғандай. Суы, оты, орман-тоғайы сәтті деп алынған қоныс.

Терістіктен жүріп-жүріп кеп, желке тұсына қайың орманды пана тұтып, дәл осы жерден қыстақ құрап тұра қалғандай. Бұл ауылдың шығысы егістікке жаралғандай кең жазық та, күн батысында қарасуы Есілдің бір тармағымен астасқан берекелі алқа. Ойдым-ойдым етіп шөбін өсіріп тұратын қойнау-қойнау, талды үйенкілі тоғайы бірнеше қолхоздың малына қыстың азығын бере аларлықтай мол да өнімді сая. Дөңнен түсіп еңкейсе, қара судан мал суарылады да, одан әрі бос жіберілген мал табыны қамысты көлде мекендеген дала қаздарымен, шүрегей, қасқалдақ үйректермен барып ұштасады. Қырғы жазықта сақшыдай боп дара өскен жалғыз қайыңның түбінен келіп, көлге қосылып жатқан мөлдірлігі күмістей бұлақ суы тағы бар. Ирендеп кеп тұнған қарасу мен Есілдің екі ортасындағы дөңгелек-дөңгелек көлшіктерді ескермесе, қойған жайылым боп жүрген кен алқапқа бүкіл аудан халқын жинаса, тарлық етер емес. Тек осындай той болатын күн тезірек туса...

Ауыл ауылдың өзінде адамға тән мінез құлық болатын сияқты. Мәселен, бұлармен көршілес «Еңбек» ауы-

лын әнші ауыл десе, Дарқанның ауылын «қырық папке ауылы» дейді екен.

Мұның мәнісі Совет өкіметінің алғашқы жылдарымен байланысты болса керек. Бұрынғы ескі оқуды қойып, төте оқуға басқалардан бұрынырақ көшкен Көкбелестен жаңаша сауатты азамат молырақ шыққанда, Совет қызметіне солар алдымен жарап кеткен. «Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі» демекші, белсенді, жырық етек болған соң, қолтығына папке қыстыртып шыға келген ғой.

«Аңғарған адамға осының өзі бір шежіре-ау» деді ішінен Дарқан.

Ендеше арс етіп жағаға ұмтылған жау сол шежіренің құлталқанын шығармақ қой. Таптап, табанына баспақ.

Осы бір ойлар сезім отымен қабаттасып кеп қысып кеткенде Дарқан өз-өзінен алқынып, тынысы тарылып бара жатқандай сезінеді. Сондай сәттерде Жолболды үйінде сынуға тиіс бола жаздаған домбыра көз алдына елестеп, көлбең-көлбең етіп тұрып алады.

Әрине, Жолболды үшін үнсіз, селсоқ ілулі домбыра өмірде аңсаған көп те көгілдір, алаулы үміттерінің күл боп ұшуы. Адуындап, арынды келе жатқан жас жігіт тағдыр тосқан кермеге шыдай алмай, шарт сынды.

Мана, кешке ауылға аттанып бара жатқан қыз-келіншектер қостан ұзай беріп, бір ән айтты да тоқтады. Соғысқа аттанған жігіттер қалдырып кеткен қоштасу әні. Өзекті өртегендей зарлы ән. Туған жермен, асыр салып, тай-құнанша еркін сілтеп айқара шапқан белдермен, ағайын-туған, ел-жұртпен қоштасу. Тіпті ренжіткен жерім болса, кешіре гөр деп, бақұлдық сұрағанмен барабар сөздер де кездеседі. Алғаш осы әнді Дарқан да жаттаған, бірақ еш жиында айтпаған-ды. «Жасық ән» деп қорытқан да, өз пікірін ішіне сақтаған.

Бүгін де осы әнді айтушылар ауылдан жырақ жерде бір шырқады да, елге таяй бере, доғара салды. Ән салғанды ерсі деп ұққаны ғой...

Соғысқа дейін ше? Бәу шіркін!

Қолхоздың өрістегі сиырларын сауып, бірішкеге мінген сауыншылар фермаға жеткенше сұңқылдатпаушы ма еді. Сонда сонау алқада қосыла салған ән кешкі ауамен жаңғырығып, дөңдегі ауылға жетіп тұратын. Есік алдында шаруамен айналысқан жұрт осы әнді күткендей, күйбендеп, үйлеріне кірмей, ана-мынаны түрткілеп, түртініп жүріп алатын. Самғай ұшып ән шыққанда, не күрекке, не айырға сүйеніп тұрып, қай қыздың, қай келіншектің даусы үздік шыққанын аңғарысып тұратын:

— Әне, Сәркен бастап әкетті.

— Міне, Маржан даусы соңғы буынын созып барып бітірді.

— Мына зор дауыс қайсысы...ә, жаңа түскен келін екен ғой... Аты Еркетай десіп, бірі келіншегінің, бірі сүйген қызының үнін аңдып, аңсап тұрған жұрт:

— Фермаға жетіп қалды-ау. Әттеген-ай — десіп, бейне концертте отырғандай гуілдесетін.

Әннің аяқталғаны — сауыншылар фермаға жетіп, сүтті ыдыстарды түсіре бастады деген сөз...

Енді ше? Зарлауық ән басталды. Басқа ән қозғаусыз. Әлде бірі жылап, бірі сыңсып, бірін-бірі жұбата түсті ме екен?!

Жұбату... Қандай жылы, қандай мейірімді сөз. Киын сәтте жолдасың кеп нығыңа үн-түнсіз-ақ қолын салса, жұбатқаны. Ал қолын алыстан бұлғап, асыққансып өте шықса, жүргінде оған деген бар жақсынды жардан құлатқаны.

Мана Бекен бір дамылдаған сәтте Дарқанға қызық бір сөздер айтты:

— Мен соғысты басқаша деп ойлаушы едім,— деді ол.

— Қалай деп?— деді Дарқан шұғыл.

— Соғыс кезінде, суреттерде салынғандай, қабағы қату, ойын-күлкісіз, түнерген бір жандарды елестетуші едім.

— Енді... сеніңше?

— «Күлген — мәз, жеген — ток» деген бұл кезде де болады екен. Кеше Жолболды ағай ауыл көшесінде мас боп жүріпті ғой, — деді бала.

Дарқанның көзіне тағы домбыра елестеді. Бұл жолы өз домбырасы.

Жаңажол ауылы есілдің ар жағы болғанмен, аралас-құралас. Дарқан жанын, өнерін жақсы білетін Мәжештің баласы өз қолымен жасаған домбырасын бір ретте сыйлап жіберген:

— Әкенің ісі сөніп қалмасын деп, үлрене жүруші едім, алғашқы домбырам сенікі болсын, — деген.

«Жоқ, домбыра тұншықпай, күмбірлеп, бар үнімен сөйлеу керек. Сөйлету керек домбыраны!»

Көп толқудың түйіні осыған тіреліп, Дарқан хош иісті қосқа кірді.

VIII

Таңертең жұрт келгенде Дарқанның салғанның аңғарғаны — Бекеннің өні сынық. Сүзектен тұрған адамдай қуарып, көзінің алды ісініп кетіпті. Көзқарасы назалы, тиген жеріне шоқ түскендей, әр кірпігі сүзгідей істиіп, сұғына кетер сылтау іздеп тұрғандай. Көз ұшқыны күйдіріп жіберердей жалын оты ойнылды, тіпті кейде өргеніп бара жатқандай маздап қоя береді. Бірақ суық, ызғарлы жалын.

Істеген ісінде, қимылында да бір түсініксіз алаң болу, әрі-сәрілік бар. Атқа қамытты теріс кигізіп қойып, қайта алды. Ер тоқымды терліксіз салып, төс айылын тарта беріп, қайта есіне түскенде ғана барып түседі.

Өрттен шыққандай бұл күйде жұрт көзіңше сыр аша қоймасын сезген Дарқан шабындық басына шығар кезді сабырлықпен тосты.

Міне, сол сәтте келді. Шалғы қақалап, «шөп жеп» қалғанында, әшейінде аттан атып түсіп, мойыңға кептел-

ген шөпті бірге жұлысатын Бекен екі қолын алдына са-
лып, сұлық отырды да қойды. Екі иығы құнжиып, былқ-
былқ етіп қалған сияқты.

Дарқан шалғыны тазалап болып, бұған жақындай бергенде:

— Аға, темекі тартайықшы,— деді қарлығыңқы да-
уыспен.

— Оу, бұл кәсібіңе жол болсын. Мектепке барған-
да мұғаліміңне не дейсің?— деді Дарқан болмашы дау-
ыспен.

— Мені мектепке барады деп кім айтты?

— Е, жаз өтіп, күз келмей ме?

— Мен оқуға қайтып бармаймын.

— Себеп!

— Жұрт соғыста қырылып жатқанда, мен өлең жат-
тап отырам ба?

Баланың шөлкем-шалыс сөздерге бара түссе, айызы
қапа түсіп тұрғанын аңғарған Дарқан:

— Мен саған темекі бермеймін,— деді.

— Е, мен бәрібір мүк сорып түтіндетіп те үйренем
ғой. Темекі оның жанында жұпар сепкендей дейді ғой
балалар.

— Ал темекіге неге құмарта қалдың?

— Нервіні басады дейді ғой.

— Е, соншалық сенің нервіңе не болды? Кеше ғана
сап-сау емес пе еді?

— Бұзыла салу қиын ба. Оның үстіне соғыс жүріп
жатса...

Бала көңілде бір гәп барын түсінген Дарқан бұдан
әрі мазалаған жоқ. Біреудің сыр сандығына дәрекі қи-
мылмен қол салу дағдысында болмаған қасиет еді. Не
ой, не сезім-қайсысы болса да өз қуысында пісіп, жетіл-
генін жөн деп бағалайтын фәлсафасына бағып тап қазір
Бекенді де жайына қалдырды. Дыңғырлаған үніне ба-
сыл, шөп машина қозғалып жүре берді.

Бірақ Бекен сыры бала көкірекке сия кетіп, тынып

жата қалатын құпия емес болатын. Тым салмақты, қорғасындай ауыр еді.

...Кеше Бекен жұмыстан оралғанда, мұның келуіне деп бидай қуырып, ақ ірімшік дайындап қойған Перизат үлкен адамша қолына су құйып, орамал беріп күтіп алған.

— Тыныш ұйықтап, демал, таңертең тағы ерте тұрасың ғой,— деп төр үйге оңаша төсек салып берген.

Қалжырап кеп, мамық төсектен басқа рахат бар деп ойлап та тұрмаған Бекен жата сала ұйқыға кеткенмен, түннің бірауық кезінде оянып кетті. Оны ойтқан ап-анық бір сыбыр еді.

— Жолболды, аптықтырмашы, тіпті күйдіріп барасың,— дейді сыбыс.

Шешесінің даусы.

Жолболды мұнда қашан келген? Мана жоқ еді ғой. Оның бұл үйде жұмысы қанша?

— Саған бала күнімнен ғашық едім... Тіпті жеңге деп те ойнауыма болады ғой...

Жолболдының даусы.

Бекен бар тынысын ішіне жинап, тас боп қатты да қалды.

— Сендей жігіттің гүліне кім шыдамдылық жасар дейсің. Сонда да Перизат мүдіріп қалды.

Ынтыққан Жолболдының даусы:

— Сонда не бөгет?— деді.

— Тым болмаса жыл өтсін де...

— Мынау жүріп жатқан қанды майдан. Ертең кім бар, кім жоқ. Қызықтан құр қалмайық та.

— Аруақтан ұят та... Сабырлылық жасайық.

Үлкендер арасындағы бұл әңгіменің төркіні не нәрсе екенін Бекен түсініп жатыр. Әжелер айтатындай, арбадан ешкім түсіп қалып жатпағанын, базарда да бала сатылғанын көрмеген жүйрік көңіл бұл сыбыстың жақсылық нышаны емес екенін оянғанда-ақ сезген. Темір басты

жалпақ белбеу қолына қалай келіп түскенін білмейді, дөрекі қимылға бет бұрса, Жолболдың сыбағасын бергелі қамдана бастаған. Бірақ Перизаттың соңғы сөзі ем болса керек, сықыр етіп есік ашылды да шақырусыз қонақ шығып жүре берді. Шешесінің өксіп шыққан даусын естігенде, көрпенің бұрышын сағызша шайнап бұл жатты. «Еркек жыламайды»— деді өзіне-өзі. Жылаған жоқ. Тек булығып қара терге шомыла берді.

Сыр Дарқанға айтылды. Өксіп-өксіп ашынып айтты.

— Ойхой, дүние-ай, ойхой-ай!— деп санын бір соққан Дарқан аузына басқа сөз түспей, тығылып отырып қалды.

— Пай-пай, пай-пай!— деді әлден уақытта.

«Адам өлгеннен соң да бір жыл өмір сүреді,— деген бір ой жүйткіп өтті санасында.— Ескіше жолмен өлшесек, үші, жетісі, қырқы, жылы. Осылай-осылай жүйелеп, еске алысады. Сонан соң ашыған көңіл суынып, жетімек көңіл көндігіп, өлгеннің рухы ең жақын тартқан адамның жүрегіне ауады. Осы рух таза ғой көңілге, кірлемей есте қалсашы».

Қалтасынан темекі орап, бірін Бекенге ұсынды да:

— Алғашқың да, соңғың да осы болсын,— деді Дарқан.

IX

Кешеден бері көріспеген уақыт жылдай болған ба, Зәйкен Дарқанды мойнына орала құшақтап қарсы алды. Сонау бір жас кездегідей еркелік назбен кеудесіне басын сүйеді. Ожаумен су құйып тұрып, күнде ұстап жүрген қара сабынды былай ысырды да, хош иісті ақ сабын ұсынды.

— Бір күн көрмегенге мені сонша қастерлеп кеттін ғой,— деп әзілді үнмен Дарқан жуынып жатыр.

Зәйкен үнсіз. Құйеуі жуынып болып, сүртінерлік нәрсе іздеп жан-жағына қарай бергенде:

— Бүгін мынамен сүртін,— деп сол қолында тұрған ақ орамалды көлбедете берді.

Сонда ғана ұғынған Дарқан жадыраңқы келбетпен кестелі орамалды екі алақанына салып, сөз ұстап тұрып қалды:

— Айхай, заман-ай, ұмытпайтыңды да ұмытып кетіп-піз-ау!

Бір шетінде Дарқан, бір шетінде Зәйкен аты кестелеп жазылған. Жылда осылай бір атаулы күнде кестелі жазумен қолға тиетін дағдылы орамал. Екі ортада «25» деп басталған жыл санау екеуі қосылған жылы түсті жібек жіппен түскен белгі. Соңғы цифр «25»-ті нұсқап тұр.

— Уа, Уа! Қайран жиырма бес! «Ақылжип деп талай қыз тұрушы еді, сұмдық шықты дейтұғын, «Ақыл аға» депті-ау!

— «Өтеді күндер, өтеді түндер, жаным зымыран» дегенді қайда қоясың, жаным? Туған күнің құтты болсын!— деді Зәйкен ынтық үнмен.

— Рахмет, бауырым!— деп Дарқан толқып біраз тұрды.

«Қазан түбінде шеміршек қалады» демекші, сұр қазының бір кесегі мен шұжық асып, Зәйкен өліше мерекелік тағам дайындап қойған екен.

— Зәйкен,— деді Дарқан мұны көргенде,— ұлы думан жасамасақ та, Перизатты Бекенімен шақырып келе ғой. Бірге отырысайық.

Перизат келді. Дарқанның сұраулы жүзіне қарады да:

— Бекен басым ауырыңқырады деп жатып қалды,— деп сол сұрақтың жауабын берді.

— Сенің жұбың Халел үйде болса, баяғыша сайрандатып отыратын күн еді бұл. Амал қанша, соғыс ызғары бой жаздырмайды. Сонда да тіршілігіміздің дәстүрін бұзбайық, бірге отырайық — деді Дарқан.

Мұнан соң өз-өзінен күні кеше болса да баяғыдай боп

кеткен сауық-сайрапды күндер, қыз бен жігіт боп жүрген қызғылықты сәттер, «ақ сүйек» ойнаған айлы түндер, есте қалған жиындар сөз болып, үшеуден үшеу кенелді де қалды.

— Халел екеуің қосылғанда, маған қашан бұл дәурен орнар екен деп ойлаушы ем. Бес жыл бұрын үйленіп, кісінің көзін қызықтырдындар — деп қалды бірде Дарқан.

— «Әйкен-ай деудің орнына «Зәйкен-ай» деп сұңқылдап жүріп сен де бір сылқымды алып соқтың ғой,— деп қалжындап Перизат та елігіп отырды.

— Самайға түскен ақты көріп, басын енді шайқап отыр,— деп Зәйкен де қостап қояды.

— Келмеске кетті ғой ол күндер! — деп қалды Перизат.

Оның сыпық жүзіне тіксіне көз салған Дарқан:

— Келмеске... қалайша келмеске? — деп күмілжіп, күбірлеп қалды.

Перизаттың жақ етін қасықпен ойып алғандай суалыңқы, опа жақпаса да сынынан таймайтын ақ жүзі, нұрлы келбеті солықы тартып, көмескілене бастағанын жаңа аңғарғандай. Соғыс салған қасіреттің бір батпанын мына нәзік нықтар езіле түсіп көтеріп жүргенін жаңа сезгендей.

Қос басында елес беріп қана еткен «жұбату» атты бір сөздің мәні, күш қайратын қайыра, анық сезіне қалғандай.

Жұбату... Тегі, бұл жылағанды қой, өксігінді бас, басыңды көтер деген үгіт-тілек қана емес, үміт отын елестетер тірек сөз де болу керек қой. Түнерген көңілге сәуле шашу керек емес пе. «Түнерген қалың қабақ жадырасын, ән салып, күй күйлесін домбырама» деген сөз бекер айтылмаған болар, сірә. Өйтпесе қайқайған бел үзіліп, тікейген нықтар иіліп кетпес пе?! Жылай-жылай жас та таусылады, көз де суалады, бірақ өмір көші тоқтар ма! Соны айтар болар жұбату.

Домбыраға қол тиіп, сұқ саусақпен шертіп қалғанда, екі келіншек селк етіп, Дарқанға қарады.

Өңінен аңғарған адам болса, Дарқан бұл төңіректен алыста, қия бір шеттерді шарлап жүрген еді. Қабырғаға жабысқан картаны көз ұшымен бір қарнып өтіп, көңілде сайраған жолдармен Отан ішін аралап жүр еді.

— Пида қып жаның солдат жүр.

Отанын қорғап, коршалап,— деп бастай жөнелді де, майданның ауыр-ауыр белестерін елестете өлсіммен шолып отыр.

Бүкіл сұрапылдың ортасына винтовкасын кезенген жауынгерді қойыпты. Сан талай айқастың ауыртпалығын көтере жүріп, талай қияметтен құтылып кетіп жүр. Бірде орман паналап партизан бол, бірде жау ортасына сіңіп кетіп, не көптен адасып қалып, кешкен от, жауған оққа қарамай, сапарлас жауынгер жолдастарын іздеп келеді. Тізе қосып, шайқасуға аңсап келеді. Болмаса жау легінің қоршауында қалып қойып, селдірен қалған серіктестерімен бірге, арыстанша алысып, беріспекке бекінген жауынгер «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты» жауынгер.

Өлең тынды. Жуықтан бері «аруақша» — мазалап жүрген осы өлең еді. Перизат:

— Үмітсіз шайтан деген осы да. Біздің Халел де осылай бір түкпірде жүр ме екен,— деп күрсінді.

— Жүрген шығар, Перизат, жүруге тиіс,— деді Дарқан.

Ол салған әннің мақсаты Перизаттың осы бір сөздерін шығарту еді. Жылт еткен сол үмітті маздатып жібергісі келіп соңғы сөзін де Дарқан айтып қалуға асыққандай, шапшаң сөйледі.

Перизат үйге келгенде «басым ауырды» деген баласы қалшынып, сықсима шамның аясында отыр екен. Қолында альбом ішінен алынған әкесінің кәртішкесі. Үлкен ақ қағаз, қарындаштар. Шешесінің келгеніне селт еткен жоқ:

— Папамның суретін саламын,— деді күнгір дауыспен.

— Сал, сал, құлыным. Сонсын адресі келгенде, өзіне жолдап жібересің.

Шешесінен мұндай сөзді күтпеген Бекен күрт бұрылып, одырайып қарап отырды да:

— Сонда... сонда... папам тірі болғаны ма?— деп өксіп қоя берді.

— Е, тірі болмағанда... Қару ұстағанның бәрі қырыла береді дейсің бе? Қара қағаз да кейде қаталасып келеді ғой. Қоршауда қалды ма, партизан болып жүр ме, кім біледі.

Атып тұрып, шешесінің баурына кіріп кеткен Бекен қалшылдаған денесін сәлден соң ғана барып басты.

— Бекеш,— деді Перизат салмақты дауыспен,— суретінді ертең бастарсың, тынық.

Сонсын төргі үйге жалғыз салынған баласының төсегін ауыз үйге өз қасына әкеп жайды да, еш қаперсіз ұйқыдағы екі кішкене қызып қымтап, өзі де жатты. «Қарашығым» деп еміреніп, Бекенді бауырына басты. «Жігітсініп», өзінше дардай бой жүрген Бекен шешесінің сүт иісті кеудесіне танауын көміп жіберіп, тәтті ұйқыға кетті.

Х

«Көкбелестің» алқасы жыпырлаған көпене, барынша үшкірленген шошак, қырлай соғылған маяларға толғанда, ерекше құлпырып кетеді. Ірілі-ұсақты үй тігіп, жаңадан бір ауыл келіп қонған сияқты әсер етеді.

Шөп үюдің қарбаласы бүгін тіпті қыза түскен. Оның себепшісі-аудандық партия комитетінің секретары Берікболат Ақсұңқаров.

Берікболаттың өзі осы ауылдық. Жасы елуден асып кеткен ел ағасы. Мана таңертең сүлік қаралардың мы-

ғымдарын парлап жеккен солқылдақты пәускемен жеткен. Келе сала:

— Ағайындар, шөптің құлауы жеткілікті екен. Енді шабуды доғара тұрып, маялап тастау керек. Жуықта ауа райы бұзылып кете ме деген ескертпе бар,— деген.

Өзі арбакешіне аттарын ағыттырып тастап, қолына айыр ұстап, мая түбіне тұрған. Шөп машиналар доғарылып, жұмыс көлігі деп аталатын ат, өгіздер көпене тартуға жегілді.

Дарқанды серіктес етіп алған Ақсуңқаров жасының егде тартқанына қарамастан, барын сала айырлады.

— Ауылдың шөбінің исіне біраз қанып алайын,— деп алақанына түкіріне кірісті.

— Бәке-ау, өзіміз де бірдеңе етеміз ғой... бізге қарсыңыз да жарайды,— дегендер де болып еді ондайларға қалжыңмен жауап берді:

— Жуырда бір басқарма: «Менікі қарапайым басшылық, қалғанын колхозшылардың өзі айтқызбай-ақ орындап жатады» деп еді. Маған солай бол дейсіңдер ме. Өзім де мүлде қалатын түрім жоқ. Осы бір маяны ұштасып кетемін. Барар жер көп.

Бір қалтарыста:

— Осы Жолболды бала не істеп жүр?— деді Дарқанға.

— Басқарма есепшілік ұсынған екен, алмапты. Бір қолмен шолтандап, таба болар күйім жоқ, басқа жаққа кетемін десе керек.

— Оны кемсіткен біреу бар ма еді?

— Ондай ойға да келген емес. Өз-өзінен күйікке беріліп, ішқұсаға айналып бара жатқан түрі ме деп ойлаймын.

— Мұнысы онша жағымды қылық емес пе екен.

— Күрек ұстауға жарамды қолдың бәрі санаулы уақытта достығы емес.

— Ән дегеннен тиылдым дегенін естідім-ау?

— Дегені бар.

— Бекер айтқан ондай сөзді. Соғыс салар жараны таразылай берсек, екі қолды төбеге қойып, лаға беру керек қой. Сонда елді кім сақтайды, жараны кім бүтіндемек?!

— Қайрат-жігер әркімнен табыла берсе жақсы ғой. Бұл кездегі әнді ерсілік деп ұққапы да бар шығар...

— Нағыз ән шырқайтын кез енді келді ғой.

«Бұ қалай айтқаны»— деп Дарқан сынамышыл көзбен Ақсұңқаровқа қарап еді:

— Иә, иә, Дарқан,— деді ол.— Әнді барынша шырқайтын кез келіп тұр.

Одан әрі Дарқан қазбалаған жоқ, аудандық басшы сөз төркінін тарқатып, кеңейткен жоқ. Бастаған сөзін аяқсыз қалдырмайтын адам екенін бұрыннан білетін Дарқан үлкен кісіні қаузап бергеннен гөрі әңгіменің жалғасар сәтін байсалдылықпен күтуге ұйғарды.

Маяның төбесі де шығарылып, дамылдап отырған жұрт:

— Орталықта жүр ғой. Әрі көзі ашық азаматымыз. Бекең майдан жағдайынан ештеңе айтпас па екен?— деп қыныратқып еді, Ақсұңқаров шешіліп ештеңе дей алмайды:

— Өздеріңіз естіп, біліп отырған халден басқа қосып айтар жаңалығы жоқ. Жау алғаш бізді алқымдап еді, енді белдеске түстік. Қатты белдесіп тұрмыз. Жоғары қолбасшының «Ісіміз ақ. Біз жеңеміз» деген сөзі басты сүйенішіміз,— деп қысқа қайырды.

Сірә, суыртпақтап сөйлеудің ретін таппаған болу керек.

Аттанарға қамдапа жүріп, Ақсұңқаров Дарқанды қасына ерте, пәуескеге қарай келді.

— Ән салу керек дегенімді әлі ойлап жүрсің бе?— деді сонсын.

— Ойыма ой қосылған сияқты, әрі бұл тарапта сөзбен тоғысқанла секілдімін.

— Онда құба-құп. Ендеше біршама сыр шертісейік.

Алдымен бір сұрағым бар. Осы халықтың пиғылы, көңіл-күйі қалай деп ойлайсың?

Дарқан анттарылып қалды. Бұлай тереңдеп барып көріп пе еді?— Бірді-екілі адам смес, бүкіл жұрттың ішіне кіріп шығардай үлкен ғылым ғой бұл. Тап басып берер жауап таба ала ма?

— Соғыстың тезірек біткенін күтсіді ғой, әрине.

— Ал оның қалай бітерін топшылай ма халық?

— Білетін болар...

Тап басып айтар сөзді қапелімде таба алмаған Дарқан мұнан соң Ақсұңқаровтың сөзін тыңдаумен болды:

— «Болдырған сиыр ауданның қаулысын қайтсін»,—«Қожайын үйде болған соң, соғыстың жүріп жатқанын да, жүрмей жатқанын да білмейміз»,— деген сөздерді естігенің бар ма?»— деп сұрап алды да, басшыға лайық кеңдікпен осы сөздердің мән-жағдайы астарын бүкпелемей, туралап ашып берді:

— «Жаман айтпай жақсы жоқ» демескің, ең алдымен жағдайымызға ыңғайсыз, көлеңкелі жақтан бастаймыз,— деді Ақсұңқаров.— Бірінші сөз әбден титықтаған, қалжыраған, лажы таусылған адамның сөзі. Оны бір қолхозшы біздің бір уәкілімізге айтқан. Көктемгі егіс кезінде, соқаға жегілген сиыр титықтап, жүріп келе жатқан жолына жығылған. Қанша ұрғанмен, таяқ өтпесін білген егінші екі қолды тізеге асып ол да отырған ғой. Сол кезде уәкіл кездеседі. «Егісті тездету жөніндегі ауданның қаулысы орындалмай жатқанда, бұл не отырыс?» деп келеді ғой. Сонда егіншінің берген жауабы әлгі:— Әрине, ол шаласауатты, саяси қараңғы адам болуы да мүмкін партияға тіпті тырпақтай да кіршек ниеті жоқ болар. Бірақ ол дәл сәтінде болдырған сиырды ғана көріп тұр. Ал өзі сияқты бос белбеу, шікікөңіл кейбіреулерге бұл сөздің қалай әсер етерін пайымдап тұрған жоқ. Қажетінше сиыр жекпеске біздің де амалымыз жоқ.

— Сонда бүгінгі қиын хал баршамызға түскен ортақ жүк екенін сездірте жүру керек дейсіз ғой.

— Әлбетте. Әйтпесе қазіргі қиыншылық, таршылық құбыжық боп көрінуі де мүмкін ғой.

— Құбыжыққа тура қарай білу үшін көз ашық, көңіл сергек болу керек дейсіз.

— Иә, ал екінші сөз ше?! Екінші сөз артық-кемі жоқ тоғышардың сөзі. Айтушы әйел. Өз тыныштығынан, өз ошағынан басқа қарға адым жер асырып көре білмейтін адамның тоқмейіл көңілі. Сонда өзім жайбарақат, тынышпын, басқан не болсаң, о бол деген ғой.

Міне, осының бәрі соғыс атты ерекше халден туып жатқан көріністер. Сөз жоқ, етек алған құбылыс емес, бірен-саран мысал. Әйтсе де біздің болмысымызда осының да бой көрсеткені өкінішті.

— Соғыстың қару-жаракқа ғана емес, бүтін адамгершілігімізге сын екені осыдан да. Дәл қазіргі уақыт асылымызды да, жасығымызды да електен өткізіп жатыр ғой.

— Дұрыс айттың, Дарқан. Сол електің көзіне шөп-шәлеммен легіп кейде әжептәуір жылтырақ көрінгендердің де түсіп қалатыны болады екен. Жуырда біз аудандық комитеттің бюросында арнайы мәселе қарап колхоз басқармасы Түлкібаевты орнынан алдық. Бұл фамилия біраз жерге атақты. Кері атак... Бірде тракторы сынып әлектеніп, өзі де қайтсе қимылдатамын деп жанталасып жүрген тракторшыға ол «неше сағат мұрсат берейін, қашан жүргізесің?» деп шықылықтап қоймайды. «Қайдан білейін» деп қипақтарашына өңіреңдеп «Қайдан білгенді қайдан білесің! Көзіңді ашып қара Түлкібаевқа» деп дікілдепті. Сонда әлгі тракторшы: «Өй, өзін... Түлкібаев болмақ түгіл Қантарбаев болсаң да әрман кетші!» деп бір-ақ қағыпты. Сол еңбеккерді райком алдында ықтырып алам деп бізге әкелгенде, өзінің бірталай қоқсығы шығып, басып да арашалай алмады. Ауылындағы сұлу келіншектерді «аяғымды сипап

берсін» деп шақыртатын әдет шығарған. Тіпті арбаға мінгенде, астына құс жастық салатын болаты. Өзің әшейінде жылтырлау адам ғой деп ұнатпаушы едім, кеудесі ыс, санасы нас, пасық адам бол шықты. Партия соны көріп, кезінде аластай алмаса, жұрт не айтар еді бізге?...

— Мақтамасы түсінікті ғой.

— Осының бәрін тізіп, ұзақ-ұзақ сөйледім. Сонда менің не айтайын дегенімді білесің бе, Дарқан?

— Топшылауымша, соғыс өрті бетке шығарған кейбір қоқыстың түсіре салар дағынан сақ болу керек дейсіз ғой.

— Бұл да. Ал негізгі ойымның түліні — «біз жеңеміз» деген ынта бекем болу үшін, сол асыл сезімді әр жүрекке құя білуіміз керек. Әр адам «Біз жеңеміз» дегенді тек ұран ғана деп ұқпай, соған шүбәланбай, көміл сенсе жұмылуы қажет. Сөз жоқ, біз жеңуге тиіспіз де жеңеміз. Бұл жеңіс оңайға, арзанға түспейтіні де шық. Жеңіліс тауып тұрған аш өзек жердің өзінде жеңіп шығуға тиіспіз. Әйтпесе Совет өкіметін орнатып та қажеті жоқ болатын. Міне, халыққа біз осыны жеткізуіміз керек.

— Айтылып та жүрген жоқ па...

— Басқаша бір түрімен айтсақ деймін. Жүректен шығып, жүрекке жететіндей бір сөздің түрін тапсақ...

Осы әңгіме аяғында Ақсұңқаров Дарқанға аудандық комитеттің шешімін айтты. Халық ақындарының аудандық слетін ұйымдастырып, сәті түссе, жеңіс атты ұлы мақсаттың насихатшысына айналдырмақ. Ақсұңқаров бұл ауылдан Дарқанды ұсынған көрінеді. Соны жол-жөнекей ескерте кетуге соққан беті де екен. Дарқанға жуық арада төңіректегі ауылдарды аралап шығу қажеттігін де ұғындырды.

— Шөп шабу не болады?— деп қобалжыған Дарқанға:

— Екі-үш күн амалдар. Ал сенің аттандар сапарыңның өмірлік мәні бар,— деді Ақсұңқаров.

Уәде осы болып, олар қолдасып қоштасты.

Қауқары пілте жаққанмен бірдей жетілік шамның жарығында Дарқан мен Зәйкен күнделікті күнкөрісті әңгімеден басқа, өзгеше бір тақырыпта көп сырласты.

— «Кеудесі жақсылардың алтын сандық» деген рас қой,— деді Дарқан әсерленген дауыспен,— Берікболат ағай мені ұмытпапты.

— Е, өнерің сенің кімнен кем, тек жанығышы кездеспей жүрген болар,— деді Зәйкен.

Осындай қолдаушысы қасынан табылғаны үшін тағдырға риза адамның келбетімен Дарқан келіншегіне ұяң көзбен елжірей қарады. Ақсұңқаровпен күндізгі әңгіме қатты толқытқан кейпінен арылмаған.

— Домбыраң сөйлей ме?— деді-ау Ақсұңқаров.

— Сөйлейді,— деді Дарқан.

— Ана бір жылы біздің інішестің үйіндегі шілдеханада шырқаған даусың әлі құлағымда. Тынысың кең, әр жағында ашылмай жатқан әуендердің қазнасы жатыр ма деп қалып едім. Сол байлықты баптап салу керек енді.

— Беке-ау, тамағын қырпап, күнде даусың бағып жүрген машықты өнерпаз емес, мен әуесқой ғанамын ғой,— деп Дарқан жүрексінгендік білдірді.

— Талығып келе жатқан жүйрік атқа қамшы салғаннан да жапай беріп қиқу салған көп артық. Жеңсмін деп қасарыса ұмтылған халқымыздың айқайшысы бола біл. Осыны жадыца тұтсаң, даусыңның селдей қуаты ашылуға тиіс. Және де жүйрік қашан да қырымпоз жылтырдан шыға бермейді ғой. Құлагер кермеде аупай-саупай сұлық тұрғанда, көзі түскеннің бәрі бірдей оны тұлпар деп бағалай бермеген ғой.

Осыны еске түсіріп, ерекше бір мейірмен осы әңгімені бұлжытпай Зәйкенге жеткізіп отырған Дарқан:

— Замана тұр батыр бол деп.

Замана тұр ақын бол деп,— деген сөздерді айтып, күбірлеп қалды.

— Ел тынысын тыңдап қайт, көп нәрсең көзің түсер аймағың кеңейіп, сезім пернесі молаю түседі,— деген Ақсұңқаров нұсқауымен Дарқан ертең көрші колхоздарға жүрмек.

Дарқан бүгін өзгерген. Басқаша күбілініп, басқаша әсерлі. Аудандық комиссариат аяғың кем, соғысқа жарамсызсың деп кері қайтарғанда, тірі ируктивті боп бір келіп еді.

«Көппен көрген ұлы тойға» да қатыса алмаған осы екен-ау» деп қатты налыған. «Қатып-баланып арасында сойталдай боп қалай жүрем!»— деп назаланып. Бүгін мүлде басқа. Назарынан еш қимыл қала кетпейтін қаршыға көзді күйеуінде өзге жұрттан бөлек, үнемі көзге ұрып, түсе бермейтін бір леп барып Зәйкен бұрыннан аңғаратын. Іштей сүйсінетін де, сонысына мойынсұнатын. Толқынды шашының бір кесегі ақ маңдайына оратыла түскенде осы бір леп іштен лаулай бастағаны деп ұғынатын ол. Қылышпен шауып түскендей тікпіл шықшыты кесектеніп, көзі алаулап тұр.

— Дарқан,— деді Зәйкен жұмсақ үнімен,— үлкен аға нар жүгін артып кеткен екен. Жолда қалмас деп сенген болар. Сол сапарыңа бір шүйліші жетектетіп жіберейін.

— Беу, ақын болар жігіттің келіншегі де ақын боп шығып жүрмесін,— деп Дарқан Зәйкеннің екі қолына шап ете түсті.

— Ақын күйеуінің отына күйе білер көбелегі болса да жетіп жатыр-ау,— деп майыса күлген Зәйкен Дарқанның құлағына сыбырлады:— «Женіс» атты бір ұрпақ бойымнан белгі бергендей!

Сенерін-сенбесін білмегендей, сөстіншіп қалған Дарқан:

— Рас па?!— деп қалды.

— Көп болған жоқ. Бұған дейін кешіні көрмеген бір

бөлек сезім тұла бойымды баурап барады. Аналық сезім болар, тегі. Кеудемде сүт бұлағы ашылғандай, күн-күн сайын кернеп келеді.

— Япырау,— деді Дарқан атып тұрып,— мұнша бақыт сыйлап тұрған бұл күнді қалай деп атасам екен! Бар сәулесін, бар келбетін суретке түсіріп ала қойса, ә!

— Сурет қанша күдіретті болса да, бір қалт еткенін ғана ұстап қалмай ма. Бұл күннің бар нұрын кеудене құйып алсаңшы!

— Беу, шіркін, беу шіркін!— дегеннен басқа сөз таба алмаған Дарқан Зәйкенді аймалай сүйіп, біраз отырды.

Белгі берген Жеңіс атты нәрестесінің тамырын басқысы келгендей, келіншегінің кеудесін аялы алақанымен аймалай берді.

Әлден уақытта ілулі домбыраға таяп кеп, қолын соза берді де, қайтадан тартып алды. Тыннан туып, кеудеде сайрай бастаған жаңа әуенді бұзып алам ба дегендей. «Пісе түссін, қайнай түссінші кеудемде. Қайрай түсейін. Ширатылып, ширғып бір-ақ самғай ұшып шығар ма екен»,— деді де тоқтады.

Бір соғып кеткен толқынға еліге қоймайтын Дарқан сол әдетіне басып, келесі толқын кезегін күткен қалыппен сабырлылық сабасына қайта түсті.

ХІІ

— Мама, сурет папама ұқсай ма?

— Ұқсайды, құлыным, ұқсайды.

— Ал маған әлде де бірденесі жетпейтін сияқты.

— Қайдам, маған дәл өзі секілді.

— Өзі болса, өзі болар. Бірақ қимылсыз, жансыз ғана тұр ғой. Басқаша салсам ба деймін.

— Қимылсыз отыруға әкеңнің мұршасы келіп жүр дейсің бе? Жаумен арпалыста кім тыныш қана отыр дейсің.

— Ендеше мен папамды ат үстінде, фашистерді қылышпен жайратып жүргенін салуым керек.

— Осының жөнiрек болар. Өзi келген соң осылай соғыстың ба деп сұрайсың ғой. Суреттерiңдi сақтап қой.

Бұл Перизат пен Бекен арасында болған әңгiме. Шешелi-балалы екеуi Халелдiң қайтсе де тiрi екенiне, аман-есен оралатынына сенiп алған сияқты. Үмiг отын сөндiрмей, бiрiне-бiрi дем берiп, сүйеу болған екеуi өлшеусiз ардақты адамдарының келбетiн сөз етiседi. Перизат Бекенге Халелдiң соғысқа дейiнгi мiнез-құлмық, iс-әрекеттерiн сабақтап, санасына құйып отырады. Әрине, көңiл шыңырауынан кiлең жақсы қылықтардың тiзбегiн шығарып, ол мөлдiр қалыпта баласының құлағына еiңдiре бередi. Мұнысы кейде Халелге ұқсамай жатқанын iштей сезсе де, бұдан балаға келер зияны жоқ екенiн дұрыс бағалап, әке атты қасиеттi бейнелi көркейте, түрлендiре түседi. Сол таусылмас әңгiмелердiң тұсында күйеуiнiң тiрi екенiне өзi де сенiп қалады да, әңгiме таусылғанда, шам сөнiп, балалар ұйқыға кеткенде, жастықты суға малып, ағыл-тегiл жылап алады. Одан басқа уақытта көз жасын көрсеткен емес.

XIII

Таң алақөбеден атын ерттеп жатқан Дарқинға басқарма Жәкен келдi. Жас кезiнен жүдеу бастау өскен, денсаулығы шалағай адам. «Көксау Жәкен» деген тұрақты лауазымы да бар. Әйтсе де көп биітануға дағды алмаған, тықыршып, тынымсыз жорта беруге жалықпайтын мiнезi әбден қалыптасқан.

— Үйiмiз суық,— деп өзi бiр ретте жеке шаруа жайын сөз еткенде:

— Е, сiздiң үй суық болмағанда, кiс екен деп қармайсыз, күнiне жүз шығып, жүз кiресiз, дегендер де бар.

Сондайына бағып, Дарқан басқарманың ерте жүрісіне таңданған жоқ.

— Сен жолға кешеуілдете шығасың-ау деймін. Бәлкім бірер күн, бәлкім бір жұма,— деді ол,— Егінге арамшөп қаптап кетіпті. Соған бала-шағаны жұмылдырып кетпесең болмас.

Жолға қамданып қойған ниеттен қайта қою жеңіл болмаса да, арамшөптің кесепатын шамалап үйренген дикан жүрегі бұл қажетті шаруаға да бұлтарыссыз көніп қалды.

Ал Жәкеннің келесі хабарында бүкіл арамшөптен де зілді, миды ашытар тікенек бар екен. Ол Дарқанды қораның түкпіріне қарай сүйрей жөнелді де, жан-жағына сақтана қарап сәл тұрды. Тың тындап бөгде дыбысқа құлақ тосты. Бөтен дыбысты құлағымен емес, көзімен ұстайтындай томпақ біткен үлкен көздері алақ-бұлақ етеді. Төңкеріліп-төңкеріліп кетеді. Әлден соң барып қана, алақанымен қалқандап, Дарқанның құлағына сыбырлады. Ол сыбырлаған сайын Дарқан шалқая беріп, ақыры тал қораның жапсарына арқасын сылқ еткізіп сүйей тірелді. Өні сұп-сұр. Көзі шақырайып шығып кетердей.

— «Естімеген елде көп» деген осы екен-ау,— деді Дарқан солғын.

Күшін, қуатын біреу барымталып алған сияқты. Түні бойғы лепірген көңілден үрлсм де қалған жоқ. Осы бір сыбыр уф деп ұрттап, жалмап қойғандай. Денесі борша-борша, байламсыз, байланыссыз бір былқыл-сылқылға бой беріп қалды.

Үйге кіре Зәйкенге:

— Слет кейінірек өтетін бопты. Бекең хабар өзімнен болсын десе керек,— деді де Дарқан суыт қимылмен шығып кетті.

Іс мәнін дігерлетіп, тақақтатып, тәптештеп жатуды әдет етпеген Зәйкен сөз қайтарған жоқ. Бірақ қуанса да,

палыса да ішіне сыр бүгіп үйренбеген күйеуінің көзінде бұл айтқан сылтаудан гөрі тереңірек мәніе барын ұғып қалған еді.

XIV

Күтпеген жерге түсе салатын жаңа оқиғаны секілді жасытып жіберген бұл хабар Дарқанның үш ұйықтаса түсіне кіретін хал емес-ті. «Бойда бар, бірақ ойда жоқ» кіндікті жаңа керіп тұрғандай таңтамаша. Бірақ әкесіндей Жәкен сендіре айтып тұрған соң, не қаумет, не шира.

— Біздің Халел қашқын боп шығыпты,— деп салды-ау Жәкен.

«Бейбақтар,— деп Дарқан күйінішті көңілмен Перизатты, есейе бастаған Бекенді ойлап кетті. Мұнша салмақты қайыспай көтерер күш табылар ма сендерден?».

— Қой, жаңылыс естіген шығарсың? деді Дарқан әлгінде Жәкенге.

Жаманатқа сенгісі келмеген дос ишет емексіген дауыспен қалтырап тосты басқарманың жиуыны.

— Мұны естігенше керең болса-шы бұл құлқ. Бұдан асқан қара таңба болар ма?! Әйтсе де амалың болса. Қыл енді... Анық хабар. Берікболат жаңсақ сөзге өріс бермейтін қадірліміз ғой, телефонмен өзі хабарлады,— деді Жәкен.

Келісім бойынша, бұл жағдай әзірге күнни түрде сақталады, бұл ауылда хабарлар екеуі ғана болмақ. Соңынғысын уақыт көрсетер.

Жанындай жақын көрген адамның да қалтарысына мұнша уақыт жасырып жүрген уы болады екен-ау! «Бір ұрты май, бір ұрты қан», «бір ені ішінде» деп мұндайларды халық бекер топшыламаған да. Бұл тұмыршыда алғашқы рет «Халел осы қандай еді?» деген бір сұрақ Дарқанды қайта-қайта мазалай берді. Сенгіш көңілмен бұрын бұлай ойланып та көрмепті-ау. Енді осы адамды алақанға салып салмақтап тұрғандай бір халде.

Бұл сұрақ соғысқа дейінгі өмірдің бір елесін Дарқанның көз алдына әкеле қалды. Қолхозда жексенбілік жарияланып, айыр, күрек, саймандарын алып, жұрт мал қораға қарай ағылып жатқанда, Дарқан Халелге келген:

— Кетпейміз бе?— деген Дарқанға сонда Халел жаңа көріп тұрған кісісіндей күле қараған да:

— Бара берсеңші,— деген.

— Жексенбілік қой...

— Не партияда, не комсомолда жоқ жастың бірі қалып қойса, ештеңе етпейді ғой, — деген сонда Халел тымпыздаған пысық-ай бір жүріспен кете беріп.

Тағы бір елес... Жігіттер майданға аттанар күні. Қоштасарлық сәт жақындап, ажырамастай боп жабысқан Перизатты құшақтаған қалпы Халел кілегейленген көзбен Дарқанды бір шолып өтті де, түсініксіз жымыран етті. Сонсын:

— Ал, құрдас, саған қараған әйел енді екеу болады. Ие бол...— деп берекесіз күлкінің ұшығын шығарды.

Ол сәтте «көп ішілген арақтың айтқызып тұрған сөзі ғой» деп мәп бермеген Дарқан. Кезінде мұндайларға селт ете қоймаса да енді, міне, кей жағдайға көзі ашылғандай, «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» дегенді есіне алып тұр.

Дарқан:

— Қырсық шалғандай, осы мерез дәл біздің ауылдан табылғанын қайтерсің!— деп өзгінде Жәкенге күйзеліс, намыстанғандық білдірді.

Онысына басқарма шал басқаша төрелік айтты:

— Әрине, қашқып болар адам басқа ауылдан-ақ шығуы мүмкін еді дейік. Бірақ біз бұл уақиғаға басқаша қарауымыз керек.

— Қалайша?

— Өзің туған ауылды бір шөкім ғана, елу-алпыс үйлі қыстақ, қоныс қана деп кем есептеме. Қотан деген

сөз Отан деген ұғымға балама емес пе? Бір ауылдың қотанында Отанымыз ішіндегі сапталмай, әлденеше қырлы құбылыс, өмір көріністері айнадағыдай жүріп жатқан жоқ па. Соның асылы бойымызға сіңіп, жемісін берсе жасығы бетке қалқып шығып, соғыс атты сүзгінің торларына легіп шетке қарай лықсып житыр ғой. Халел бір тікенек. Көлеңкелі тасада елеусіз өскен. Қиял сәтте аласталып өзі шықты.

Не дегенмен тосын хабар есеңгіртіп тастаған ба, денесі күйіп-жанып, ысынған Дарқан енді бір сәтте өзі әлде бір сезімнің жетегімен Перизат үйінің алдына кеп қалғанын аңғарды. «Мұным қалай?» деп ескенін үлгергенше:

— Дарқан аға, сіз жолға шықпидыңыз ба? — деген Бекеннің даусы саңқ етті.

Балаға тесіле қарап қалғанын Бекеннің қызара жыпылықтаған көзінен сезінді де:

— Екеуімізге тағы бір сынақ жұмыс тұр, — деп Дарқан сөзді бұрып әкетті.

Бекенді бұдан былай оңаша қалдырса, сөз жоқ бір сұмдыққа ұшырайтындай, мұның болашағына бұл енді он есе, жүз есе жауапты адамдай бір сезім баурып алған ба қалай. Арамшөпке шабуылға шығарды қасын алғанды жөн көрді. Ауыл балаларын жаппаса, лия етін шығатын басқа күш те шамалы. Осы ойды ұсынғанда, әңгіменің жобасын түсінген Бекен:

— Балаларды тауып алу оп-оңай, — деді бірден.

— Ал сөз сенікі...

— Олар күнде танертең мұғалима тәтемен бірге жауыпгерлер аллеясып суарады. Дәл қазір бәрі сонда.

— Кеттік ендеше.

Бастауыш мектептің көзге таныс үйі оқу жылының мерзімі болмаса да, үпір-шүпір балалардан арылмаған. Қолдарында бір-бір шелек ауладағы құдықтан су тасып, зырылдап жүр.

Соғысқа аттанған азаматтардың құрметіне осы жер-

де ағаш отырғызу салтанаты болғанын Дарқан біледі. Өзі де қатысқан. Қарсы ұшрасқан қарт мұғалимаға:

— «Желкілдеп шыққан көк шөптей жаңа өспірім достарымыз» дәл өздеріндей көк желекке камқорлық нұрын төгіп жатыр десеңізші,— деп өлеңдете, ерекше құрметпен сәлемдесті.

— Өскен кездерінде естерінде жүрсе деген қарскет қой,— деп ана кісі де сөз астарына түсіне жауап қатты.

— Ендеше біз сізге тағы бір қолқа сала келдік.

«Көксау Жәкеннің» тапсырмасы тағы да қайталан- ды. Дарқанның бұйымтайын ұқыпты тыңдаған ұстаз:

— Иә, егін арасынан шөп шықса, және оның түбірінде — «арам» деген сөз жатса, дәннің өсіп-өнері жоғы белгілі-ау. Ал соған осы балақандар шыдай ма, құр әуре боп жүрмей ме?— деп сұрақ тастады.

— Басқа амал да болмай тұр-ау,— деп енді Дарқан қиналыс білдірді.

— Қайтеміз енді,— деп әрі-беріден соң мұғалима да келісім сөзін айтты,— үшінші-төртінші класс балалары сол шабуылға барсын да... Қалған ұсақ-түйекпен мына желектерді мен айналдыра берейін. Әлі де көп күтім керек ететін түрі бар.

Осы түйінге тоқтасқан соң, Дарқан ересек деп іріктеп алған балаларға жұмыс тәртібін түсіндірді. Шамасынша тамақ алу керектігі, көлік тапшылығы, сондықтан бригада басына қонуға да тура келетіні айтылды. Ауылдағы бұлардан гөрі қалқыңқы, жоғары класс балаларының қолы бостарын құлақтандыруға Бекен уәде қылды.

Дарқанның ойы балаларды бүгін бастап апарып, егістік басына таныстырып, қоналқыға бой үйреттіріп, кіріспе жұмыс жүргізбек. Соған аттанар уақытын, бас қосар жерін белгілеп, бұларды таратып жіберді де Дарқан біршама уақыт мектеп жанында қалды. Үйді-үйге зымырап, бұрылыстарға бойтаса боп, сіңіп-сіңіп кетіп жатқан жаланаяқтарын мына қылтиған жас талдар арасындағы үйлесім, ұқсастық көңілін қозғап кеткендей.

Туған жерге тамыр жайып,
Жайқала бермек жас орман.
Белгісіндей от жүректің
Отанын жаудағ қорғаған,—

деген сөздерді күбірлеп тұр еріндер.

Дарқанның манағы сәттерде торығып кеткен көңіліне осы кезде шуақты жайлау орнай қалған сияқты еді.

• • •

Бір жақсысы бригада басы ауылдан екі шақырымдай ғана жерде еді. Ол жерге жаяу жетіп, қоныс мәселесін бара көруге қарсы болмаған жасөспірім «әскер» бір шоғыр боп ауылдан аттанды. Түс ауған мәзіл оларды ыстығымен мазаламай, жайбарақат бір жылтылыққа бөлеп тұр. Бұл шерудің билігін Бекенге берген Дарқан өзі бұлардың соңынан баяу ілесіп келеді.

«Бұл бір ғаламат жортуыл-ау,— деген ой балалардың басы құралған шақта мұны баурап алған,— Осылардың болашағын қызғыштай қорғап, қызыл әскер жүр. Қызыл әскерге нан керек. Бір үзімі қуат берер нан баллар қалдырған мына далада өсіп-өнібек. Сол егістікке арамшөп қаптаса, тамырмен қабаттаса өрбіген сол ағулыман аршып тастауға қара-құра кішкентайлар тобы келе жатыр... Біздің әскердің жеңілмейтіні, түбінде жеңетініміз осында болмасын»...

Мана қиқандап, қиқарсыған бір баланы Бекен:

— Сен немене өзің бәлденіп,— деп әжептәуір шүйлікті,— Арамшөп те фашист емес пе! Фашист құртысуға шыққын келмей ме?! Қызыл әскерге көмектескің келмейді ғой, ә!

— Қызыл әскерге көмек басқа болу керек,— деп анау да берісер емес.

— Ал айта ғой ендеше,— деп Бекен де қарысты.

Екеуінің маңайына жапырласа қалған балалар даудың мәніне ой жүгіртіп тұрғандай. Қелбеттері маңызды,

уақыт тағдырын шешуді осыларға міндеттегендей, қабақтарын түйе-түйе, тастүйін боп алған. Дарқан тіпті ойламаған жерден осы арада үлкен бір жиналыс басталып кеткенін аңғарды. Әрине, бұлар арамшөпке шабуылға қарсы емес, оны құртысуға шығады да. Әйтсе де қашан күз болып, оның егінін соққанша бұлардың шыдамы жетер емес. Сөз түйіні — қызыл әскерге қолма-қол, тап қазір, бүгінгі-ертеңгі жасалатын, табан аузында көзге көрінетін көмек жасау. Президиумсыз, орындық, столсыз тік түрселіп тұрған жиналыстың арнайы жарияланған күн тәртібі осы. Сөз қызды да кетті. Қаршадай шешендер сөйлесп тұр.

— Маған бір ой келіп тұр, — дейді сары шашты бір қыз, — қазір жаздың жадыраққы әсерімен жүріп, біз қыраулы қысты ұмытпауымыз керек. Қызыләскерге жылы байпақ, түбіт биалай, мойнына мол орауға жететін бөкебай дайындап жіберуімізді қарастырайық.

— Қой, шырағым, қой, — деп оған секпіл бет бір бала турадан-тура қарсы шықты. Немесе сонда фашисті тайраңдатып, біздің жерде қысқа дейін қалдырмақсың ба? Жо, болмайды ол. Осы жаздан қалмай құрту керек оның көзін. «Егер жау берілмесе, оны құртар болар» деген сөзді кеше ғана оқығамыз жоқ па. Мен бұл ұсынысқа түбірімен қарсымын.

Жиналыс тұйыққа тірелді. Әр қарай жетілтіп әкетуге Бекеннің де, оның қарсыласының да өресі жетер түрі көрінбейді. Екі көзі жыпылықтап Дарқанға қарай береді. Делдал халді сезіп, бұл өзінше көмекке келді.

— Сонда қай ұсынысқа тоқтасамыз, — деген сұрақпен сөз үшін жалғастырып жібердік.

«Жиналыс» қайта дүр ете түсті.

— Биалай, бөкебайды қоя тұрып, сары май, ірімшік, ащы құрт жағын молайту керек. Моншадан кейін ащы құртпен күрең шай ішсе қандай дерсін...

— Соғыста моншаға түсіп, шәй ішіп жайланып жүрген шығар-ақ. Сен де жоқты айтасың-ау.

— Е, менің ағамның шәй ішпесе, басының сақинасы ұстап қалатын. Әйтпесе осы күнге дейін қалай соғысып жүр дейсін.

— Әй, балалар,— деді біреу,— сары май дегеннің жөні бар. «Бір жаламы дару» деп отырады менің атам. Сонымен қоса көбірек етіп ақ қағаз тауып жіберейік, әскерлер үйге күнде хат жазып тұратын болсын. Әйтпесе қалай,— біз, міне, бір жылда скі-ақ хат алдық.

Осылай алма-кезек түйдектескен ұсыныстар бойынша жаудың қысқа дейін совет жерінде қалуына еш қиын жоқ. Сондықтан жауынгерлерге жиі айларының шипалы да қуатты сары майын молырақ жинап жіберуге тиісті.

— Шыртылдақ етіп жіберейік,— сонда май көгермей,— сазармай дәмді қалпында жетеді,— деген бір ұсыныс туып қалып еді:

— Тортасын өзің жеп пайдаға асырғың кен тұр ма. Болмайды,— деген тойтару айтылды.

«Ал егер жау әскері қыстап қалса қалтөді» деген дүдәмал сұрақ бұлардың қаперіне де кірер емес. «Егер егер» деп шегеріле беру дағдысында бонып көрмеген сыңай танытады.

«Иә,— деп Дарқан тағы бір толғаныспен келеді,— Олардың үкімі дұрыс. Совет жерінде жаудың өзі түгіл тұяғы да қалуға тиіс емес. Қалмайды олар!»

Дарқанның бір орыс досы «Екі қызқ қосылса-бес-бармақ, үш қазақ қосылса-той» дейтін қалжыңы бар. Қазақ топырағында өлеңші көп. Өзін солардың бірі ғана деп жүрген Дарқан бұл күндерде өзгеше хал кешіп жүргенін де сезінеді. Бұған қонған «аруақ» әншінің өлеңшіліктен гөрі жоғарырақ та қиынырақ, ақындық жолға бастап бара жатқандай. Әнші көңілі басқа бір биік белестерге өзеурейді, емексиді.

Қорқады да жүрексінеді. Ақындықтың ауыр жүгін көтере алам ба деп сескенеді. Бір ретте көрші ауылға барғанда, танымайтын біреу:

— Мына бейтаныс кім?— деп көршісінен сұрап жатты.

— «Көкбелес» ауылының ақыны,— деген жауапты да естіді Дарқан.

«Ауыл ақыны» деп ішінен мырс еткен Дарқан ол кезде бұл бағаға сондайлық мән бере қоймаған. Әншімін, онда да шалағай әнші шығармын деп жүрген жігіт, ақындық жолға түсер, ширатылар, шымыр тартар күн де туарын ол тұста ескермеген де болар. Алайда іштен тұтанған бір жалын бірте-бірте өзін билеп келе жатқанын, оған мойынсұнбасқа енді күші жетпесін шамалпта жүр. Соған бағынатыны хақ. Тек салмағынан тайқақсиды. «Ақын» деген бір сөздің өзінде қаншама жүк жатқанын жүрегімен сезеді.

Жағаға соққап толқындай көңіл кемесін ерсең-қарсаң шайқаған осы бір ойлар:

— Дарқан аға!— деген дауыстан ғана селт етті.

— Әне бір кісіні қараңыз!— деседі балалар.

Өздері үрпиісіп, топтана қалыпты. Енелерінің бауырына тығылған қозыдай боп, Дарқанды қоршай, үйіріле түседі. Сілтеген жаққа қараған Дарқан көз жетім жерде, жол жиегінде шөкиіп отырған адам сұлдерін байқады.

Жіті қарап, шұқшия қалған Дарқан «Мұндай да ұшырасу бола береді екен-ау» деп дұдамалдана жылжыған қалпы жалғыз жолаушыға да жетті. Оның сезігі теріс кетпеді, сынар қолды тізеге шынтақтата асыра салбыратып жіберіп отырған Жолболды болатын. Оң қол орнындағы жең белбеуге қыстырылған. Бұрынғы ашынгандық кейіп басылып бет-әліпетін, отырысын шарасыздық мендеген. Шешілер-шешілмес бір тығырық осы нүктеге шегелеп тастағандай. Қасына келген жаяу топқа самарқау көз тастады да, созылмалы қимылмен сүйрсітіле орнынан тұрды.

— Сәлеметсіз бе!— деп Дарқанға күбір етті.

Жүзінде бір кипак, бет қайтқан қаймығу бар. Көзі тұрақтамай, сырғи береді.

— Бекен сендер аяндай беріңдер,— деді де Дарқан Жолболдымен оңаша қалды.

— Иә, хал қалай, бауыр?— деді сонсын.

— Көріп тұрсыз ғой.

— Бас аманшылығыңды көріп тұрмын, бірақ сенен өзгеше сыр білгім кеп тұрса қайтерсің?...

— Өзгешелейтіндей мен кіммін сонша?

— Оны кейін айтайын. Алдымен көңіл күйіңді ашың?

— Көңілдің күйінде не болсын. Күйқылжып-күйқылжып, елге оралғанды жөн көрдім.

— Осылай боларын ішім сезіп еді.

— Қалайша, Дарқан аға?!

Осы сұраққа Дарқан іркілместен, ешкімге айтпаған, ішінде бүгіп жүрген оңаша, өзіндік күншысымен жауап берді:

— Сен елден кеткенде бізден бөзіп, не таршылық көріп кеткен жоқсың ғой. Сен... әнінен қашып кеттің-ау. Бірақ Жолболды сұқашан да әнінен қашып құтыла алмасын жүрегім сезіп еді де!

— Япырай, Дарқан аға-ай?!

— Ақыл ойдан артық емес дейді ғой білгендер. Сен кеткенде, оқысынып, ойсырап, көп дөңбекшідім. Әйтсе де сен әнші едің ғой. Әнші болғанда, бір ауылдың шілдеханасынан аспайтын қарабайыр емес, тегеуірінің төңірекке тапылып қалған жұлделі жүйрік те едің. Ендеше көз көрмейтін шетке кетсең де, сен оларды білмесең де олар сені біледі.

Қызына сөйлеп кеткен Дарқан көзінен жас сорғалап жылап тұрған Жолболдыны жаңа аңғарды.

— Рас екен, рас екен,— деп дірілдей жауап қатты Жолболды,— қай ауылға барсам, қолқалаған ән болады. Мені білмес бір мекен кездесер деп келе бердім, алдымнан осы бір тілек шыға берді... Әрі жорта беруге төзімім жетпеді. Әйтеуір жағдайыма қанық, мұндай

қолқа тілекке баса қоймас деп елге беттеп келе жатқан бағытым осы.

— Сөйтіп, әлде де әннен қашып келемін десеңші...

— Ел шетіне жетуін жетіп қалсам да, ауыл қарасы көрінгенде, жүрегім лоблып, берекем кетіп отырған түрім еді.

— Жә, ендеше... ауылға да барармыз. Бірер күн мына балалы базармен бірге болайық. Ертең «Көкбелес» деген тылымыздан көмекке ересектер де шығып қалар.

Дөп етіп ауылға жетіп барудан тайқалсып тұрған Жолболды бұл ұсынысқа көне кетті.

XV

Бригада басындағы шым төбелі тал үйге жайласқан балалар көпке дейін слегізіп ұйықтамады: Үй төсегінен ажырап, бөтен жерге үйрене алмай, бірін-бірі ес көріп, дауыстасып, дабырласып көп жатты. Жанындағылар ұйқыға басса, өзі жалғыз қалатындай үрейлене ме, қалғи бастағандарын түрткілеп оятып, кейде өзара арпаңтарпаң боп қалады. Шыға берісте сабанда жатқан Дарқан мен Жолболды:

— Әй, шіркін, балалық-ай, десіп қояды.

Осы данғұр-дұңғырдың арасында Дарқан Бекенмен болған манағы әңгімені есіне алып жатыр:

— Анау кісі де бола ма мұнда?— деді Бекен Жолболдыны отты көзімен нұсқап.

Аңғал, аңқылдақ көңілмен Жолболдыға аяушылық, ағалық жасаймын деп, басқа жараның аузын тырнап алғанын Дарқан сонда ғана ұқты. Бұқпантайламай, ашық сөйлескенді жөн көрді.

— Бекен,— деді ол,— Сен мына жағдайды түсін. «Сүрінбейтін тұяқ жоқ» деген ғой. Сен Жолболдының жаңылыс бір қылығын кешіруге тиіссін.

— Болса болсын,— деген бір сөзді айтты да Бекен теріс айналып жүре берді.

Дарқан бұл уәдемен парапар сөз скенін түсінді.

Енді, міне, сол Бекен бірін-бірі мазалап, берекесін кетірген балаларды шоқитып-шоқитып отырғызып қойды да:

— Ал ұйықтамайтын батырлар, көне өлең айтыңдар!— деп бұйрық шығарды.

Есінен-нұсынап отырғандардың бірі:

— Әй, өлеңі несі тағы?— деп кіржіңдеді.

Кәдімгі өлең,— деп Бекен өктемдей бастап еді, түкпірдегі біреу:

— Әжем соғыс жүріп жатқанда ән салып, зарлап-қақсыма деген,— деп қалды.

— Дарқан аға, бұған не дейсіз?— деп қараңғыда Бекен сөік етті.

Бұл тұйыққа әкеп салған сұрақты енді шешімсіз қалдыруға болмайтынын Дарқан айқын сезді.

— Әжең неге ойдейді?— деп Дарқан түкпір жаққа қарсы сұрақ берді.

— Қайғылы өлең айтсаң, жамандық шақырғаның, көңілді өлең айтсаң, қаралы жанды тырнағаның дейді,— болды жауап.

— Айхай, дүние-ай,— деп қозғалақтап қалған Жолболды ессесін көтеріп, арқасын қабырғаға сүйеді.

Сонын:

— Әнді тұмшалап, томағалап қоюға болмас та... Әппен қашып кім құтылған,— деп бір күрсінніп алды да, баяғыдай ашық дауыспен шырқап қоя берді.

Қайғылы көңілді тырналайтындай секек ән де емес, жамандық шақырар зарлы әуен де емес, сағыныш пен мұң араласқан қоңырқай біреуін дәл басып тапқандай: Сабасына түскен көңілдің, ән аңсаған жүректің сағынышындай. Ашынған адамның ащы запыраны да емес борша үгілген қам көңілдің езілген сыңсуы да емес. Өз бағасын өзі таныған, арнасын тапқан өнер адамының жан сыры сияқты. Жолболды бұл әнмен «Думанды-шулы

мекеніме қайта оралдым, енді тайман мұнымнан» деп серт айтып отырғандай.

Мына әннің әсері ме, әлде көптен аңсап жүрген сәтіне кезікті ме, әйтеуір қиқу шықса, делебесі қозатын шын жүйріктей енді Дарқан дегбірсіз бір күйге түсті.

Жолболды әні толқынданып кеп тосаңси бергенде. «а-ей» деп айқайлап жіберген Дарқан даусы қалықтап жөнелді. Шумақ-шумақ, тармақ-тармақ боп, тіл астында теріліп жатқан бір толғаудың қосылып шырқар әуені бұған дейін үздік-үздік үндермен ыңырсып жүрген халінен гөрі енді бір тұтастыққа көшкен сияқты. Рет-ретімен құрылып, бір жүйемен сайрап, ерікке қоймай, жетелеп барады.

Дарқан енді тоқтай алар емс. Әуелетіп, шырқап отыр. Енді бірде түрегелді. Кейде сөз қоспай, әнін толғап бір тұрады. «Бос бұрауды қойған жөн, домбыра құлағын ширату керек. Бос селбеулік жараспайды бұл әнге»,— дейді санасы.

Бұл өзгеше ән. Ерекше толғау. «Жеңіс күнін толғаймын» деп қоймақшы жыр атын.

— Мынау бір тосын ән ғой, Дарқан аға!— деп қалды Жолболды.

— Көптен қинап жүрген толғақ еді, тұсауын сен кескендей болды-ау!— деп Дарқан ағынан жарылды.

— Соғыс жылдары енді біз осылай-осылай шырқағанбыз деп айтатын боламыз әлі,— деді Дарқан қызына сөйлеп.

Мұнан соң үйреншікті әндердің бірнешеуін қосыла шырқаған Дарқан мен Жолболдының әлдіне бөленген балалар алаңсыз ұйқыға берілген еді.

МАЗМУНЫ

Тылым	3
Домбыра жетелейді	7
Балықсыз көл	10
Тиск	17
Бір айыр шөп	20
Бес	25
Кітап базары	30
Жиналысқа дейін	36
Бірлік-тірлік	39
Қалжыңқой қарт	43
Луруханада	48
Қапынды орманы	53
Қымбат елес	57
Махаббат	60
Ерлік туралы сөз	65
Сәулең сөйбесін	68
Әдемі көрінсек деп едік	71
Бұлақ	75
Кісі ақылы	82
Е, бәсе	84
Момын	88

Кінә көзі	93
Әркімнің бір ойы бар	98
Ертегі	100
Жүт жеті ағайынды	106
Алтын сағат	112
Бір теңге	120
Соқтығыс	122
Куәліктегі бір сызық	129
Қыздар өсіп келеді	136
Соғыс жылғы ән	141

Ермек Қонарбаев

ВРЕМЕНА ДУШИ

р а с с к а з ы

(на казахском языке)

ИБ № 1325

Редактор *К. Токмурзин*. Рецензент *Т. Иманбеков*.

Художник *А. Байсеркеев*. Худ. редактор *Б. Аканасв*.

Техн. редактор *Р. Виокурова*. Корректор *Н. Досболова*.

Сдано в набор 24.10.79. Подписано в печать 16.01.80.
Формат 70×108^{1/32}. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. П. л. 6,0. Усл. п. л. 8,4. Уч.-изд. л. 8,6. УГ16025. Тираж 20 000 экз. Заказ № 1224. Цена 55 к.

Издательство «Жалын» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480003, г. Алма-Ата, ул. Гоголя, 111.
Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.